

VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 2 MARS 2022 PRIS: 89,-

Tur utan retur

Den här gången stannar vi

SAMHÄLLE

CECILIA NIKPAY

om vår tids rädsla
för excentriker.

TEMA

LÄSA FÖR LIVET

Farligt slarv med
konsten att läsa
och skriva.

CIVILISATION

CAMILLA LUNDBERG

om hur nazisterna använde
musiken som vapen.

DET VILDA DANMARK

I dokumentärserien *Det vilda Danmark* kommer vi nära dramatiska händelser i den danska naturen: i skogen, havet, de öppna fälten, sjöar och floder men även i städerna. Nytt avsnitt tisdagar kl 20.00 i Axess TV och på Axess Play.

SPINDELN

Nytt avsnitt onsdagar kl 20.00

Den danska dramaserien *Spindeln* tar oss till Köpenhamn efter andra världskrigets slut. Det är en tid av organiserad brottslighet, korruption och bedrägeri. I centrum står den unge idealistiske journalisten Bjarne Madsen som försöker ta reda på vem som spinner det finmaskiga kriminella nätet.

Nytt avsnitt onsdagar kl 20.00 i Axess TV och på Axess Play.

AXESS TV

Förstå vad som händer. Innan det händer. Upptäck Fokus!

Beställ på fokus.se/axess

Ge bort till dig själv
eller en vän:

12 nr 198:-

Vi lever i en ängslig tid. Fokus är en orädd tidning.

Upplysningsidéerna om individualism, meritokrati, yttrandefrihet och religionsfrihet är ifrågasatta. Det finns tecken på att västvärlden går in i ett nytt skede, i vilket känslor hålls högre än förnuft. Samtidigt sker stora geopolitiska maktskiften globalt.

I Fokus hittar du vassa analyser av politiken, kulturdebatten och samtiden. Vi låter olika åsikter brytas mot varandra och har pennorna som skriver så du hisnar. Vi tar saker på allvar utan att förlora sinnet för humor. Därför kan du som läser Fokus både få nya insikter och ett gott skratt. På samma gång.

Nina Solomin, kulturredaktör

Ja tack! Jag vill beställa 12 nummer av Fokus för 198 kronor (lösnummerpris 948 kronor)

Du kan även beställa via webben på fokus.se/axess

SKICKA TIDNINGEN TILL:

NAMN	
E-POST	
TELEFON/MOBIL	
ADRESS	
POSTNUMMER	POSTADRESS

JAG SOM GER BORT PRENUMERATIONEN HETER/
SKICKA INBETALNINGSKORTET TILL:

NAMN	
E-POST	
TELEFON/MOBIL	
ADRESS	
POSTNUMMER	POSTADRESS

Frankeras ej.
Mottagaren
betalar portot.

**FPG Media, Fokus
c/o Flowy AB**

SVARSPOST

204 720 55

110 07 Stockholm

Prenumerationen är tidsbegränsad och avslutas automatiskt efter de nummer du beställt. Erbjudandet gäller tom 10/4 2022 och endast adresser i Sverige. Vid beställning samtycker du till att dina personuppgifter inklusive e-postadress och mobilnummer får lagras och hanteras av FPG Media AB för marknadsföring och digitala tjänster. Samtycket gäller till dess du säger upp det. Läs mer om vår personuppgiftspolicy på www.fokus.se/personuppgiftspolicy.

Prenumerationsservice tel: 08-522 183 15, www.fokus.se

SKAFFA DIG JÄRNMÄSSIG

företagande, näringsliv, arbetsmarknad, entreprenörskap & ekonomi.

Intresserad av företagande, ekonomi, arbetsmarknad och näringspolitik? I Tidningen Näringslivet får du alla nyheter och fördjupningar. Alltid ur näringslivets perspektiv.

Tidningen Näringslivet är en helt digital tjänst som finns som sajt, app och ett dagligt nyhetsbrev.

tidningen näringslivet

Träna hårdare på kulturpolitik

PJ Anders Linder

Mitt första riktiga sommarjobb var på skolstyrelsens läromedelslager i Värnamo. I dess källarlokal tillbringade jag och en kamrat det mesta av ett par långa lov med att hantera skolböcker för kommande läsår. Vi tog emot leveranser från förlagen, packade upp kartongerna, stämde av mot beställningar och följesedlar, fördelade exemplaren på rektorsområden och skolor och packade dem i nya lådor. Under några avslutande augustidagar kom vi så upp ur källaren, blinkande mot dagsljuset, för att åka runt i kommunen i lastbil och lämna ut böckerna som eleverna skulle få. Värnamo är ingen av rikets större städer och var det inte då heller, men det här arbetet tog alltså nästan tjugo manveckor i anspråk.

Varje elev fick minst en ny bok i varje ämne i varje årskurs och det kunde handla om betydligt mer än så: läseböcker, arbetsböcker, böcker med diagnostiska prov. Kontrasten kunde inte vara större till dagens skolmiljöer, där egna böcker i så hög grad har ersatts av sladdriga utskrifter, läsplattor, länkar till hemsidor och kantstötta klassuppsättningar som eleverna inte får anteckna i.

Det hela var förstås överdådigt. Långt ifrån alla sparade sina böcker i religion, geografi och kemi att ha som framtida referensverk utan enorma mängder tryckt material gick i soporna när läsaren tog slut. Å andra sidan fick alla, även de som kom från hem med bara prydnadssaker i bokhyllorna, chans att spara på sådant som hade väckt deras intresse eller kanske skulle göra det någon gång framöver. Föräldrarna må ha sett det som en underlighet eller extravagans att köpa böcker men att behålla vad man hade fått var en annan femma.

Fast ännu viktigare för de unga var att man lär sig mer när man läser i bok och skriver för hand. Öga, hand och minne samspelar och kunskapen får stadigare fäste. Den som bryr sig om ämneskunskap bör också bry sig om böcker i skolan och jag skulle säga att rejäla läroböcker är ännu mer angeläget än de så omdiskuterade skolbiblioteken hur värdefulla dessa än är. Eleverna behöver inte förse med samma kvantiteter som den gången när folkhemmets resurser tycktes outtömliga, men böckerna kan gott vara så många att den som går ut gymnasiet har haft chans att bygga ett litet bibliotek. Det kostar pengar, förvisso, men det gör paddor och programvara också.

*

SER MAN TILL icke-skolböckernas ställning tycks det gå bra med försäljningen, i alla fall vad

kvantiteten beträffar, och siffrorna har varit extra fina under pandemin. Det är värre med nyrekryteringen av läsare. Barn läser frivilligt i mindre utsträckning än förut och när ungdomarna når de äldre tonåren har bokläsning blivit ett specialintresse, som odlas intensivt av ett fåtal men ratas av de allra flesta. Läs viljan är särskilt låg hos pojkar, vilket har givit upphov till en hel genre av bekymrade inlägg men också till tappra motbud om att pojkarna minsann "läser" ljudböcker i högre grad än flickor.

Alltså spanar man intensivt efter varje liten ljusglimt i mörkret. En av dessa levererades något oväntat av OS-guldmedaljören på 10 000 meter skridsko Nils van der Poel, som strax efter sin enastående seger publicerade dokumentet *How to skate a 10k* där han redogör i detalj för hur han tränat och för sin träningsfilosofi. Det handlar om ofattbar självdisciplin men också om att hitta balans mellan ansträngning och återhämtning och söka efter glädjen mitt i slitet.

Texten är genuint fascinerande och laddades ned runt 200 000 gånger redan under de första två dagarna. Förvisso till betydande del av personer i Holland, förvisso varken *Gösta Berlings saga* eller *Hemsöborna*, förvisso inte ens en bok. Men ändå. För utan att säkert kunna veta tror jag precis som illustratören och författaren Maja Säfström när hon skriver på Twitter: "Hitta någon som tittar på dig som killar tittar på Nils van der Poels träningsdagbok."

*

FAST DET ÄR LÅNGT ifrån bara unga killar som kan ha glädje av van der Poels insikter och levnadsregler. Även stats- och kulturministrar har mycket att hämta. Det slog mig under efterspelet till SvD-intervjun (10/2 -22) där Stina Oscarson får Jeanette Gustafsdotter att producera varmluft i mängder som hade räckt till en långresa med bröderna Montgolfiers ballong.

Jag har framförallt två av hans maximer i tankarna. Dels den som handlar om själva grundprincipen för arbetet: "Du kommer att bli bra på det du tränar." Dels den femte av hans elva riktlinjer för umgänge med medierna: "Inför en intervju tänkte jag igenom vad jag ville säga."

Det är svårt att träna på att vara kulturminister innan man har blivit rekryterad till posten. Men det kan ha sina poänger att en statsminister väljer någon som har tränat på att tänka som en (och att det tilltänkta statsrådet avböjer erbjudandet ifall han eller hon inte har gjort det). Kulturministern bör lika litet som andra ministrar vara någon som luftlandsätts i ett

Även politiker gör klokt i att lyssna till Nils van der Poel.

obekant fögderi och yrvaket möter opposition och opinion.

Göteborgs-Postens kulturchef Björn Werner ställer (11/2 -22) i en festlig kommentar till Gustafsdotters debacle den kärva frågan: "Vem fan vill vara kulturminister?" Som minister har man med rätta inget inflytande på kulturens innehåll utan förväntas mest agera slagpåse för "hela landets ständigt besvikna kulturarbetare" som "bokstavligen har dramatik som arbete". De verkliga karriärpolitikerna är medvetna om detta elände och har vett att avstå från jobbet.

Så kan man se på saken. Eller så vänder man på kuttingen och säger att partierna får lov att skärpa sig och matcha fram företrädare som kan göra nytta såväl sakligt som politiskt även på detta område. Det vore bra underligt om det skulle vara alldeles omöjligt att göra avtryck inom just den del av politiken som handlar om mening, skönhet och omsorgen om det förflutna. Kulturministern må inte ha i uppgift att själv vara konstnär men nog ska det gå att sätta avtryck och vinna respekt genom ett målmedvetet arbete för att konsten och andra centrala delar av det civiliserade samhällets infrastruktur ska kunna utvecklas och vårdas.

*

OM DET NU VARIT tungt för vänstersidans kulturministrar sedan maktskiftet 2014, vad finns det för förutsättningar för oppositionen till höger att göra bättre ifrån sig ifall man skulle få chans att ta över? Det finns tyvärr måttligt med inspiration att hämta från Reinfeldtåren 2006-2014, då flaggskeppet var den nya "kultursamverkansmodellen" mellan stat, regioner och kommuner och då det ställdes krav på filmen, museerna och musiken att leverera ökad jämställdhet.

Att döma av höstens kulturpolitiska kommitémotioner från M, KD, SD och L blir det också en grannlaga men inte nödvändigtvis omöjlig uppgift att få fram en ny kulturpolitik med slagkraft. Den stora bristen är frånvaron av prioriteringar. Med SD – det svenska kulturarvet – som undantag är det rätt oklart vad partierna tycker är viktigare än annat. Det är ingen ände på de vackra orden om kulturens betydelse och man vill satsa på det mesta.

Det finns uppenbara stötestenar vad gäller stödet till multikultur och samtidskonst samt synen på public service, men också ett antal gemensamma nämnare. Bildningens värde betonas av alla fyra, kulturarvsfrågan likaså, liksom vikten av att skydda kultursektorn mot den sorts politiska ordregivning som fram till nyligen var ganska allmänt accepterad. Förra sommarens rapport från Myndigheten för kulturanalys har gjort oerhörd nytta. Den angelägna men principiellt komplicerade frågan hur man ska hantera politisering som kommer från chefer inom kultursektorn snarare än från regeringskansliet får däremot inga svar. Här finns en viktig hemläxa att göra.

En tänkbar profilfråga kan bli att främja bredare finansiering. Partierna har litet olika idéer om hur kulturen kan bli mindre beroende av det offentliga, men samtliga delar ambitionen. Det är en värdefull sak. För som visa personer har sagt före mig: "En stat som är stor nog att ge dig allt du önskar är en stat stor nog att ta ifrån dig allt som du har." Kulturen förtjänar bättre än alla ägg i samma korg.

PJ Anders Lindh

"Kulturministern bör lika litet som andra ministrar vara någon som luftlandsätts i ett obekant fögderi och yrvaket möter opposition och opinion."

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Annika Borg bråkar i församlingen **10**
 Susanna Birgersson noterar att staten inte äger barnen **10**
Armenien Nuri Kino besöker en by i sorg **12**
Konformism Cecilia Nikpay vurmar för excentrikerna **18**
Kina Fredrik Sjöholm tror inte på kinesiskt världsherravälde **20**
Champagne Gunnar Sonesson om drycken som inte längre är exklusiv **22**
Ikorthet Hovnarrar. Disney **24**
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet **25**

26 FRIZON

- Göran Frankel gör sig redo för koloniseringen av månen **26**
 Christian Abrahamsson läser ett viktorienskt storverk **32**

38 OPINION

- Yoav Bartal inspireras av folkbildare mot Hitler.

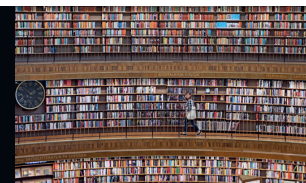

”

De medeltida
landskapslagar-
na omnämns som
exempel på en
uråldrig tradition
av lagbunden
frihet till gagn
för hela folket.

Yoav Bartal, sid 38

TEMA: LÄSA FÖR LIVET

42 Att läsa är att leva

Läsandet gör oss till friare och mer utvecklade människor. När allt färre läser riskerar vi att förlora oss själva. **Av Torbjörn Elensky**

46 Återvänd till boken

Skolan har övergivit sina läsningsideal. Det är dags att hitta en Nils Holgersson för vår tid. **Av Erik Jersenius**

50 Övning ger färdighet

Till och med på gymnasiet har många elever svårt att läsa och skriva. Istället för att använda ineffektiva lässtrategier borde skolan stärka elevernas ämneskunskaper. **Av Isak Skogstad**

54 Förödande välvilja

Läraren och författaren Filippa Mannerheim varnar för att ungas läs- och skrivförmåga försvagas i en skola där ingenting får vara ansträngande eller svårt. **Av Håkan Lindgren**

58 TRADITION

Per Wästberg om Anders Paulrud.

62 CIVILISATION

- Litteraturhistoria* Jakob Sjövall om Philip Roths resor till Prag 62
Litteraturhistoria Alfred Sjödin om översättningarnas historia 64
Musik Camilla Lundberg om symfonier som vapen 66
Poesi Marie Tonkin läser Else Lasker-Schüler 68
Idéhistoria Martin Wettmark om Tage Lindbom 70
Krönika Edvard Hollertz tycker att det är koko i skogen 71
I korthet David Andersson minns Peter Bogdanovich 71

72 RECENSIONER

- Jan Knutsson iakttar kinesisk kursändring 73
Ylva Herholz får nerverna kittlade 78
Martin Lagerholm erhåller estetisk uppfostran 80
Bengt Magnusson drömmer om Europa 82
Tommy Gunnarsson loggar ut 85
Annika Borg röjer bland ruiner 87
Carl Rudbeck fasar för farsoter 90
Erik W Larsson ställer diagnos 92
Anders Mathlein blir en bättre människa 94

98 I VÅR TID

Bengt Ohlsson gör det komplicerat för sig.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd:

PJ Anders Linder

Redaktörer: David Andersson,
Jan Söderqvist och Mats Wiklund

Redaktionssekreterare:

Katarina O'Nils Franke

Vik. redaktionssekreterare:

Catta Neuding

Redaktionsråd: Katarina Barrling,
Louise Belfrage, Adam Cwejman och
Anna Victoria Hallberg

Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Bildredaktörer och Layout: Petter
Carnhagen och Vendela Nylund

Ansvarig utgivare: PJ Anders Linder

Nästa nummer: 11 april 2022

Annonser: redaktionen@axess.se

Material: Redaktionen tar inte
ansvar för insänt obeställt material.
Material insänt till Axess kan lagras
och publiceras elektroniskt.

Ekonomiansvarig: Inger Berg

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.
111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-788 50 50

Omslagsbild: Alamy

Vinjetbilder: Johan Patricny

Porträttteckningar: Johan Patricny

Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:

Helår 9 nummer: 729 kr

Kontakta Pressdata: tfn 08-799 63 31

e-post: axess@pressdata.se

Typsnitt: Freight (Display,

Sans, Text & Big), Archer

ISSN: 1651-0941

Repro och tryck:

Printpool/Mokusala

Christian Abrahamsson
Fil dr i kulturgeografi

David Andersson
Författare och redaktör i Axess

Yoav Bartal
Skribent och medarbetare vid
Liberalernas riksdagskansli

Susanna Birgersson
Fri skribent

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Torbjörn Elensky
Författare och frilansskribent

Göran Frankel
Vetenskapsjournalist

Tommy Gunnarsson
Frilansskribent och humanekolog

Ylva Herholz
Journalist och författare

Edvard Hollertz
Agronom och
ledarskribent i ATL

Erik Jersenius
Kulturchef i Östgöta
Correspondenten och
Norrköpings Tidningar

Fredrik Johansson
Senior director på
Hallvarsson & Halvarsson

Andreas
Johansson Heinö
Fil dr statsvetenskap och
förläggare på Timbro

Nuri Kino
Frilansjournalist och författare

Jan Knutsson
Sveriges ambassadör i Schweiz

Martin Lagerholm
Litteraturkritiker och
kulturskribent

Erik W Larsson
Läkare och frilansskribent

Håkan Lindgren
Journalist och kritiker

Camilla Lundberg
Journalist och musikkritiker,
tidigare musikchef på
Sveriges Television

Bengt Magnusson
Frilansskribent och
fd chefredaktör

Anders Mathlein
Frilansjournalist och författare

Catta Neuding
Medarbetare i Axess

Cecilia Nikpay
Ekonom och frilansskribent

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Carl Rudbeck
Fil dr i litteraturvetenskap

Anders Rönmark
Jobbar för Bonnier News Local

Alfred Sjödin
Universitetslektor i
litteraturvetenskap vid
Karlstads universitet

Fredrik Sjöholm
Professor och vd vid Institutet
för näringslivsforskning

Jakob Sjövall
Statsvetare och frilansskribent

Isak Skogstad
Gymnasielärare, skribent och
utredare vid Liberalernas
riksdagskansli

Gunnar Sonesson
Medarbetare i och grundare av
Diplomat Communications

Marie Tonkin
Poet och kulturskribent

Martin Wettmark
Psykiaterapeut

Per Wästberg
Författare och ledamot av
Svenska Akademien

Ensam för Centern i den politiska mitten

I VALET 2002 röstade var tredje väljare på antingen Folkpartiet, Kristdemokraterna, Centerpartiet eller Miljöpartiet. Strax därefter inledde dessa fyra partier förhandlingar som om de hade lyckats hade resulterat i en för Sverige helt unik mittenregering.

Tjugo år senare har inte bara mer än hälften av väljarna försvunnit från dessa partier. Tre av de fyra partierna har även lämnat mitten. Den politiska mitten har förvandlats från bördig parlamentarisk jordmån till steniga tassemarker.

Det är en dramatisk förändring. Ett tag ville ju alla vara där. Från åren kring millennieskiftet fram till flyktingkrisen 2015 pågick en ständig förflyttning av partier bort från kanterna och in mot mittfältet.

Det var Socialdemokraterna som började, influerade av de brittiska (Tony Blair vann valet under parollen "New Labour" 1997) och tyska (Gerhard Schröder vann valet under parollen "den nya mitten" 1998) partikamraternas framgångar. Socialdemokraterna fick snart sällskap av Moderaterna som efter valet 2002 fann sig isolerade långt till höger om den övriga borgerligheten. Fredrik Reinfeldt gjorde analysen att vägen tillbaka gick via en rejäl omprövning av den gamla politiken, vilket blev starten för "Nya moderaterna".

PARALLELLT PÅBÖRJADE Miljöpartiet den klassiska gröna resan från *fundis* till *reales*, medan Kristdemokraterna under Göran Hägglund kompromissade bort det mesta av det värdekonserverade gods som alltid burits av partiet. Systematiskt slipades de vassa kanterna bort i jakten på mittenväljare.

Vi vet hur det gick. Tomrummet till höger blev så stort att Sverigedemokraterna ostört kunde skörda frukterna av sin egen förvandlingsresa från anstötligt extremistparti till vanliga högerpopulister av skandinaviskt snitt. Plötsligt fann de sig ensamma, inte bara i rollen som sanningssägare utan också som försvarare av traditionella borgerliga ståndpunkter.

De etablerade partierna drog dock den motsatta slutsatsen. Ju mer SD växte, desto starkare blev rörelsen mot mitten. Alliansregeringen sökte migrationspolitiskt stöd hos Miljöpartiet, som i sin tur jagade liberala väljare. Därpå följde Decem-beröverenskommelsen, som vann sex partiers gillande med det uttalade syftet att exkludera Sveri-

gedemokraterna. Efter 2018 års val fick vi sedan ett Januariavtal som jämställde SD med Vänsterpartiet och sökte förankra Socialdemokraterna i ett ständigt kompromissande med mitten.

Men även detta projekt sprack. När Sverige går till val i september 2022 är det återigen med ett vänster- och ett högerblock.

KVAR STÅR Centerpartiet som ensam bärare av en mittenidentitet. Men drömmen om "den breda mitten" riskerar att innebära slutet för Annie Lööfs politiska liv, konstaterar Mats Bergstrand i Axess nr 1/2022. I jakten på att isolera Sverigedemokraterna har Lööf satt igång så stora förskjutningar av det partipolitiska landskapet att Centerpartiet mycket väl kan finna sig helt utan inflytande de kommande åren. Räkna Centerpartiet bort från vänsterblocket kommer högerblocket med all sannolikhet att vinna. Räkna Centerpartiet in i vänsterblocket har de själva bidragit till att återuppväcka blockpolitiken.

Men hade Annie Lööf kunnat förhindra detta? Bergstrand menar att Centerpartiet borde ha valt att stödja en alliansregering och helt enkelt testa förutsättningarna för att förhandla igenom liberal politik med SD. Istället punkterade man hela projektet på förhand vilket knuffade Moderaterna i knäet på Jimmie Åkesson.

OCH VÄRRE kommer det att bli. Bergstrand är tillräckligt luttrad för att se runt hörn och där väntar förr eller senare ett konstruktivt samarbete mellan Socialdemokraterna och Sverigedemokraterna. Såklart. För sossarna kommer maktambitioner alltid att trumfa idealistiska utfästelser.

Så vad ska en stackars centerpartist göra? Med vanlig matematisk logik borde det bästa vara att stå kvar. Väljarna är sällan lika polariserade som partierna, det kommer alltid att finnas en hygglig efterfrågan på ett mittemellanalternativ.

Problemet är att mittenpositionen bara utgör en styrka om man förmår samarbeta. Centerns vägran att samarbeta med Vänsterpartiet och Sverigedemokraterna, i kombination med att man sakpolitiskt inte uppfattas vara alls särskilt mycket av ett mittenparti, skapar en för väljarna svårbegriplig kombination. Det lär förbli ensamt i mitten ett tag till.

Andreas Johansson Heinö

Axess nr 1/2022.

Krönikor

Barnförbjudet

Engång hade Centerpartiet ett bra förslag. Det fanns med i det där omsusade idéprogrammet som även innehöll tankar på att tillåta månggifte. Som tur var försvann polygamin, men tyvärr ströks även idén om att införa läroplikt istället för skolplikt. För det var ett bra förslag, ett rimligt förslag, det enda raka faktiskt. Varför skulle hemundervisning *inte* vara tillåtet?

Om vi börjar med självklarheterna: Staten äger inte medborgarna. Staten äger inte medborgarnas barn. Nej, föräldrarna äger inte heller sina barn. Ingen äger någon, okej. Men staten borde inte ha inte mer rätt än föräldrarna att bestämma över barnens fostran. Självklart. Nästa:

Sverige 2022 är inte Sverige 1842. Då, alltså 1842, behövdes skolplikten för att

föräldrarna skulle förmås släppa iväg sina barn till skolan, trots att de behövdes på gården eller torpet, i garveriet eller skrädderiet. Idag är, som ni vet, barnarbete förbjudet och bortsett från galningar som vill hålla sin avkomma inspärriad i källaren, vill alla föräldrar att deras barn ska lära sig läsa, skriva och räkna. Det är, som det heter, normen. Också självklart. Nästa:

SKOLAN PASSAR INTE alla barn. Trots – eller måhända *just på grund av* – att skolan ska vara individanpassad för varenda elev, far många barn illa i dagens skola. En del mobbas. En del kan inte koncentrera sig för att det är för stökigt. Eller så är det inte så stökigt, men ett diagnosrelaterat behov av absolut stillhet kan inte tillgodoses ens i ett normalt lugnt klassrum. En del är så understimulerade att de blir utåtagerande.

En by i sorg och kamp

12 Armenierna betalar ett högt pris i spelet om Kaukasien.

Utrotningshotade?

18 Toleransen för excentriker har minskat.

Sprickorna i muren

20 Kina söker inte världsherravälde.

I var mans strupe

22 Champagne har slutat vara exklusivt.

I korthet

24 Hovnarrar. Disney.

Samtiden

25 Fredrik Johansson uppmanar USA att rycka upp sig.

Tig i församlingen

SOMMAREN ÅR 2020 publicerade den anrika amerikanska tidskriften *Harpers* ett öppet brev om rättvisa och det fria ordet, brevet var signerat av 153 författare, akademiker och kulturarbetare. Undertecknarna, som representerade en stor ideologisk spännvidd – här återfanns personer som författarna Salman Rushdie och J K Rowling samt filosofen Noam Chomsky – uppmärksammade hur gränserna snävas in för vad som kan yttras utan hot om repressioner.

Nyvaknade moralistiska attityder och politisk aktivism är i färd med att försvaga våra fundamentala normer om öppen debatt och tolerans för olika uppfattningar. Den ideologiska konformismen breder ut sig, varnade brevskrivarna. Istället behövs vårt mänskliga och kulturella utrymme för experimenterande, tankemässiga risktagande och för misstag, slog de fast.

När normer förskjuts sker det inte

hastigt, utan den processen sker långsamt och stegvis. Däremot kan det när en förändring inträtt uppfattas som om den kommit plötsligt; det som gick att säga igår är inte rumsrent idag. Deltagarna i det offentliga samtalet, eller i fikarummet på arbetsplatsen för den delen, blir mer och mer uppmärksamma på var gränserna går och internaliserar dem i sin person och anpassar sig. Utan att det artikuleras högt vet de som lever i en sådan kultur att avsteg kommer att påverka det egna livet. Det är anseendet, och på sikt kanske även anställningen och inkomsten, som står på spel.

KAMPEN FÖR RÄTTVISA har slagit över i dogmatism och blivit ett hot mot friheten, menade de som undertecknat brevet i *Harpers*. Det finns dystert nog en mängd händelser som visar upp den konformism och deplattformeringsaktivitet som äger rum i den kränthetskultur som redan har

En del avskyr att hela tiden behöva förhålla sig till de maktkamper och popularitetstävlingar som avlöser varandra.

Jag är själv inte särskilt intresserad av att hemskola mina barn. Jag hoppas att skolan här i närheten ska ge lagom intellektuell och social utmaning. Om de behöver extra stöd, räknar jag med att de får det. Men det svartnar för ögonen när jag tänker på att staten förbjuder mig att undervisa mina egna barn; att jag kan komma att tvingas se på hur de

Skolan ska förbereda oss för livet, sägs det. Men livet är inte som skolan. Det är faktiskt väldigt litet i övriga livet som liknar skolan, när man tänker efter. Särskilt arbetslivet.

DE FLESTA JAG KÄNNER arbetar delvis hemifrån. Många har flexibla arbetstider. De kan i viss mån välja vad de ska jobba med och med vilka. De väljer själva vad de ska förkovra sig inom. De använder sitt

Den som vill hemskola sina barn skulle få ansöka om det, förklara sitt upplägg, bevisa sig förmögen, ange hur och var barnen skulle träna på att umgås med andra barn. Extremister som försöker använda hemundervisning för att slippa myndigheternas uppmärksamhet skulle strax bli varse att de aldrig tidigare haft så många offentliganställda tjänstemän trampandes i farstun.

I Danmark fungerar det. Där finns möjligheten, utnyttjad av ett litet antal föräldrar. Och i Finland, ni vet, landet med världens bästa skola. Det skulle kunna fungera här med – om det inte var för att staten tror att den äger våra barn. ✨

Skolan ska förbereda oss för livet, sägs det. Men livet är inte som skolan.

vantrivs i skolan utan att ha rätt att ta dem därifrån och under en period låta dem sitta vid köksbordet och läsa och räkna.

Det finns föräldrar som *vill* hemskola sina barn. Det får de inte. Alla barn i Sverige ska gå till ett klassrum och sitta där, fem, sex, sju timmar varje dag, fem dagar i veckan. Alla ska gå till en slamrig matsal och äta fiskpinnar eller tofugryta, varje dag. Alla. Överallt. Alla måste lära sig matte i ett stort rum med 30 andra barn samtidigt. Måste. Alla måste ha gymnastik tillsammans med barn som är jättemycket bättre eller jättemycket sämre. Alla ska duscha. In och ut ur omklädningsrum, blött hår, höst, vinter, vår, år efter år. Alla ska med.

friskvårdsbidrag som de vill, och står aldrig någonsin på led för att hoppa bock. De väljer själva vad de ska äta till lunch.

Skolmiljön som absolut nödvändig förberedelse för vuxenlivet – varifrån kommer den lustiga idén?

Åh, jag kan motargumentet: Barn som allra mest behöver skolan riskerar att hållas hemma om vi släpper på skolplikten. Sekteristiska föräldrar kommer att ta chansen att avskärma sina barn från alla impulser utifrån. Ni tänker Amish eller i alla fall Plymouth och Knutby, ni tänker islamister, nazister och pedofiler. Ta det lugnt. I Sverige har vi en uteslående stor kontroll- och inspektionskompetens.

Av Susanna Birgersson

kopplat sitt grepp om oss. Vi kan nog var och en vittna om företeelser vi uppmärksammat eller själva erfarit.

Själv är jag oroad över den tystnadskultur som bredd och breder ut sig i svensk-kyrkliga sfären. Svenska kyrkan är – självfallet och tyvärr – inte ett undantag vad gäller cancelkultur. Kyrkan är en spegel av samhället, samhället en spegel av kyrkan. Möjligen blir denna kultur faktiskt ännu mer besvärande i kyrkliga sammanhang. Ty i kyrkan lever trots allt hierarkierna kvar och kombinationen av cancelkultur och andlig maktutövning kan bli förödande. Fördömande, renhetsiver, brist på tolerans och utebliven förlåtelse får så att säga en djupdimension när det proklamerar från en bokstavlig eller symbolisk predikstol eller i en biskoplig skrud.

Det finns således en hel del som bekymrar mig, som att det på kyrkokansliet i Uppsala finns personer som kartlägger mina och andras åsikter i offentligheten och våra kommentarsfält i sociala medier. Någon annan förklaring finns det nämligen inte till att det finns en mapp innehållande utskrivna inlägg, kommentarer eller artiklar som man konfronteras med om man kallas upp

Det repressiva möts alltid med reaktioner och motstånd.

till biskop eller ärkebiskop. Under samtalet problematiseras den uppkallade prästens deltagandet i den fria åsiktsbildningen och vederbörande förstår att det är tystnad som förväntas i fortsättningen.

PRÄSTER OCH ANDRA personer kan även blir uppringda, kontaktade brevledes eller genom mejl och tillrättavisas om de uttryckt en åsikt eller kyrkokritik som ärkebiskopens kansli inte anser önskvärd. Deplattformer är en effektiv aktivism, som krossar människor.

Men en sådan maktutövning spricker som troll i solsken när den exponeras. Det finns för många kyrkligt anställda och andra som råkat ut för den, det finns för många tillrättavisande mejl med försök att tysta kritiker, för många brev med uppläxningar, för många som har blivit uppringda, uppkallade eller kontaktade på andra

sätt, för många som hotats med att de är illojala om de har en avvikande åsikt.

Sådana totalitära metoder består aldrig, de är dömda att misslyckas. Det repressiva möts alltid med reaktioner och motstånd. Den här krönikan är en sådan motreaktion. Jag tror på den befriande kraften i att berätta. Det är jag inte ensam om. Vän- ta bara. ✨

Av Annika Borg

ARMENIEN

I sorgens och kampens by

Armenierna är en del av det storpolitiska spelet om Kaukasus. De har fått betala ett högt politiskt och mänskligt pris, skriver **Nuri Kino**. >>

Han blev 19 år.

FOTO: SHANT KEL KATCHERIAN

I sorgens och kampens by

DET ÄR EN KALL vinterdag när vi den 2 januari 2022 åker till byn Arzni, ungefär 17 kilometer från Armeniens huvudstad Jerevan. Det är doktoranden och människorättsaktivisten Anzhela Mnatsakanyan, entreprenören och filantropen Haik Kazarian, videojournalisten Shant Kel Khatcherian och jag. Vägarna är hala och bilen som Kazarian har lånat har somrardäck och slirar lite lätt. Flera gånger ber jag honom att köra försiktigare. Anzhela Mnatsakanyan har varit i byn många gånger sedan krigsutbrottet hösten 2020 när Azerbajdzjan attackerade Artsach (Nagorno-Karabach).

Den korta färden till byn kantas av sorg och död, men också av stolthet och martyrskap. Lite här och där under resans gång ser man gravar med blommor på eller monument över martyrer. Mnatsakanyans egna historia är också märkt av detta. När hon var endast tre år gammal ansökte hennes pappa om att få delta i det första Artsachkriget, i april 1994. "Mina syskon och jag förlorade en far, min mor tvingades uppfostra oss ensam. Det var viktigt för henne att få oss att förstå att han försvarade sitt land och därmed sin familj, att vi ska vara stolta över honom", säger Mnatsakanyan, medan hon tittar ut mot ännu en grav vi passerar. Hennes far Suren Mnatsakanyan var 31 år när han dödades i strid. Han var lärare och volontär och hade inte behövt kriga om han inte velat. Idag omnämns han i flera böcker om armeniska krigshjältar.

NAIK KAZARIAN FÖDDES i Armenien 1988. När han var sex år emigrerade familjen till Kanada. Han återvände i slutet av 2018 och när kriget bröt ut i september 2020 hade han startat två affärsrörelser. Men som de flesta armenier kunde han inte förhålla sig passiv utan engagerade sig i kriget, på sitt sätt. Han använde sig av sociala medier och

sitt stora nätverk för att vädja till omvärlden om hjälp. Han startade hjälporganisationen Transparent Armenia Charitable Foundation. Via den kanadensiska journalisten Susan Korah kom han i kontakt med ADFA, A Demand For Action, den organisation som jag var med att starta under sommaren 2014. I Sverige samlade vi pengar till mat åt över 45 000 internflyktingar från Artsach. Kazarian lyckades på bara några dagar samla över hundra volontärer som hjälptes åt att packa och dela ut maten. I november 2020 skickade ADFA också över 40 ton vinterkläder från Sverige till Armenien.

Nu är Kazarian med oss i bilen för att hjälpa Arzniborna. Hans organisation har startat ett nytt biståndsprojekt. De delar ut värphönor och grisar till behövande, familjer i behov av försörjning. Meningen är att äggen och kulingarna ska säljas. Videojournalisten Shant Kel Khatcherian är också armenier, han kom hit under kriget för att dokumentera Artsachbornas öden. Han har bland annat varit en av de ledande kameramännen under produktionen för en omtalad dokumentärfilm med namnet *45 dagar* som rönt internationell uppmärksamhet. Han sitter mest tyst under resan. Efteråt får

jag veta att han blivit traumatiserad av alla ofattbart sorgliga människoöden han mött. Klockan är nästan ett när vi når byn där vi blivit hembjudna till aktivisten Susanna Aleksanov. På det stora matbordet, som upptar nästan all plats finns ett överflöd av rätter. Jag frågar varför hon har förberett så mycket mat. Vi ska ju jobba, besöka familjer som mist sina kära, inte äta. Men maten är inte bara till för oss. Det är tradition att man från nyår till den ortodoxa julen, som i Armenien infaller den 6 januari, alltid har

annat Ryssland. Det oroar Aleksanovs. ”Vi har inte haft ett bröllop i byn på över fem år. Det är inte bra, det betyder att inga unga familjer etablerar sig i byn. Det skrämmar mig. Vi vill ju att byn ska fortsätta att utvecklas”, säger hon och håller grönt te åt oss samtidigt som hon försöker tvinga på oss fulla tallrikar med delikatesser.

I Arzni har fem familjer förlorat sina anhängare i det senaste kriget: fyra unga soldater och en 58-årig volontär. En av mödrarna som förlorat sin enda son har flyttat

farmor ut i gråt. Det kommer en harang av ord över hur svårt det är utan honom, att hans frånvaro driver dem till vansinne. Hans föräldrar och systrar gråter tyst. Det gör även hans kusiner. Det är farmor och till viss del farfar som har ordet.

”VÅR FINE, STOLTE och modige pojke, han som älskade att retas med oss. Det går bara inte att förstå att han är borta”, säger farmmodern och tittar mot ett av hörnen i rummet. Det är som ett altare med bilder av den förlorade sonsonen tillsammans med kors, biblar, den armeniska flaggan, den assyriska flaggan och medaljer från hans karriär som dansare och från kriget som tog hans liv. Hon vänder sig mot sin make och säger att Yukhanan ärvt sin farfars namn, så som traditionen är. Nu finns det inget barnbarn som heter så. Den äldre Yukhanan, hans farfar bryter ihop och gömmer sitt ansikte i händerna. Yukhanan Avdishoev var 18 år när han stupade, bara några dagar före sin 19-årsdag. Hans mor, Polina Avdishoev berättar att Yukhanan föddes i Arzni. Han var medlem i den assyriska folkdansgruppen som vunnit många priser, nationella som internationella. Yukhanans familj flyttade till Ryssland och Polina poängterar att anledningen var att hon ville att Yukhanan skulle studera på universitetet. Men sonen bestämde sig för att återvända till Armenien och tjäna sitt land. Militärtjänst i Armenien är obligatorisk för manliga medborgare mellan 18 till 27 år.

Hon lagar fortfarande hans favoriträtter. Hon pratar med honom och dukar bordet för två. Sedan kommer hon på sig själv. Han är inte där. Han är borta. För alltid.

bordet fullt med mat. De som har råd, vill säga. För man vet aldrig vem som kommer på besök, släktingar, grannar som vill fira eller fattiga i behov av en måltid.

ALEKSANOVS FAMILJ var med att bygga byn Arzni och kom dit i början av 1800-talet. De har bott i byn i generation efter generation. Den beboddes först av assyrier/syrianer, folkgruppen hon själv tillhör. Idag bor ungefär 2 400 personer i Arzni och de allra flesta är fortfarande assyrier/syrianer. Men eftersom det saknas jobb och det senaste kriget försvagat Armeniens ekonomi har många unga emigrerat till bland

ut från byn, hon bor hos anhängare i Jerevan. En annan familj är bortrest. De tre andra familjerna väntar vårt besök. Vi knackar på hos den första familjen, Avdishoevs. Det bor tre generationer i huset, ett tjugotal personer. Farmor, farfar, barn och barnbarn. Och precis som hos Aleksanov är det många godsaker på soffbordet. De tar emot oss med handskakningar och, lite oväntat, även med kramar. Familjemedlemmarna skojar med varandra över generationsgränserna och verkar ha trevligt. Vi sätter oss ned vid soffbordet och Susanna Aleksanovs frågar dem hur nyåret fortlöpt. Det blir tyst. Sedan brister den fallne soldatens

Armenisk soldat.

FOTO: ARISMESSINIS/GETTY IMAGES

>>

Susanna Aleksanovs frågar dem hur nyåret fortlöpt. Det blir tyst. Sedan brister den fallne soldatens farmor ut i gråt.

”Han sade åt mig, mamma, var inte orolig, det är bara för två år; efter det kommer jag tillbaka och fortsätter min utbildning. Men nu måste jag göra min plikt för landet där jag föddes och för mina förfäder.” Haik Kazarian och Anzhela Mnatsakanyan kan inte hålla tillbaka tårarna, de får även mig att gråta. De viskar till mig på engelska att alla deras ärr från kriget nu öppnas på nytt. Hur de som aktivister träffade många sårade men även anhöriga till antingen dödade och försvunna soldater och att de aldrig kan glömma vad de upplevt

SUSANNA ALEKSANOVs håller om Yukhanas moder. Yukhanas farbror, Khachik Avdishoev, berättar att han ringde sin brorson när kriget bröt ut, han ville veta om han var vid fronten. Det var han. Han bad sin farbror att inte berätta för någon. Han ville inte oroa sin familj. Farbrodern höll sitt löfte. Det var också han som först fick veta att den unge soldaten fallit i strid. De ringde honom från byns förvaltning och bad honom att identifiera kroppen. Brorso-

nens lik kom i en säck och var så svårt bränt att Khachik Avdishoev bara kunde identifiera honom med hjälp av en klocka som han och hans fru gett honom i present.

Vårt nästa besök är är Arsen Danielovas familj, det enda barnet till en ensamstående mamma. Han blev 19 år.

”När jag besökte Arsens mamma för första gången, vintern 2020 var hon full av hopp om att hennes son skulle komma tillbaka. Hon var övertygad om att han var vid liv”, viskar Mnatsakanyan när vi går in. Arsens mor Galya Danielova bär endast svarta kläder. Vi hinner knappt in förrän hon säger: ”Min son klädde mig i svart. Han var mitt enda barn. Jag skickade honom till armén, inte till kriget. Så nu är jag ensam, helt ensam.” Med i rummet i hennes kalla och kala lilla hus finns hennes systrar som gråter ikapp med henne. Liksom hos familjen Avdishoev får vi höra om den fallne soldatens hjältedåd och att även denna moder brukar få besök av andra soldater som vill dela med sig av berättelser om hennes sons heroiska insatser. Hon lagar

fortfarande hans favoriträtter. Hon pratar med honom och dukar bordet för två. Sedan kommer hon på sig själv. Han är inte där. Han är borta. För alltid. När vi är på väg att lämna henne kysser hon bilden av sin son, även den står på ett slags altare. Hon säger att hon kysser den varje dag, flera gånger om dagen.

DET BÖRJAR BLI mörkt ute. Det var dimmigt under dagen, men nu är det kallare och mörkare. Den sista familjen vi besöker är Rudik Sarkhoshevs. När han dog delades hans bild flitigt på sociala medier, så även videoklippen från hans begravning. Man fick intrycket av att han var en befälhavare, en mäktig man med stor makt. Det var hundratals sörjande på hans begravning. Han son Robert Sarkhoshev framhåller att fadern, som blev 58 år, självmant valde att gå ut i krig. Både hans fru och hans son försökte stoppa honom men han gav sig inte. Han var sonson till Sergei Sarkhoshev, en stor hjälte från andra världskriget som fått en skola uppkallad efter sig, och skulle gå i sin farfars fotspår. ”Man måste försvara sitt land och därmed sin familj, hur ska man annars kunna leva med sig själv, var bland det sista han sade till oss innan han lämnade oss”, säger sonen Robert Sarkhoshev och fortsätter, ”jag håller med honom.” ✨

Jerevan: hög arbetslöshet och utbredd fattigdom.

FOTO: ARISMESSINIS/GETTY IMAGES

Över 6 000 dog.

FOTO: VAKHRAM BAGDASARYAN/TT

Konflikten Nagorno-Karabach

Den 9 november 2020 undertecknade Azerbajdzjans president Ilham Alijev, Armeniens premiärminister Nikol Pasjinjan och Rysslands president Vladimir Putin, ett avtal om totalt eldupphör och ett slut på kriget i Nagorno-Karabach. I det fyrtiofyra dagar långa kriget mellan de båda forna sovjetrepublikerna Azerbajdzjan och Armenien hade mer än 6 000 soldater och civila dött.

Internationellt kallas den armeniska enklaven i sydvästra Azerbajdzjan Nagorno-Karabach. Namnet betyder ungefär Bergiga svarta trädgården. Armenier kallar den för Artsach. De första omnämnanden av Artsach går tillbaka till 700-talet f Kr. Området har en enorm historisk symbolik för armenier, både etniskt och religiöst. Armenier är kristna och Armenien var det första land, år 301, som antog kristendomen som statsreligion. I Nagorno-Karabach, finns också många av världens första kloster och kyrkor.

Nagorno-Karabach bebos av etniska armenier men ligger helt omslutet av Azerbajdzjan och tillhör formellt landet. Medan Nagorno-Karabach är litet till ytan och med endast omkring 150 000 invånare har dess geopolitiska läge enormt värde. Det har nära till olje- och gasledning, vilket gör det intressant inte bara för armenier och azerier utan också för grannländerna och stormakterna Ryssland, Turkiet och Iran.

När Sovjetunionen upplöstes 1991 förklarade både Azerbajdzjan och Armenien sig självständiga. Armenierna i Nagorno-Karabach som sedan 1923 varit en del av Azerbajdzjan hade redan tidigare deklarerat att de ville bli en del av Armenien. De regionala sammandrabbningarna i Nagorno-Karabach övergick i ett fullskaligt krig.

Kriget böljade fram och tillbaka, men 1994 slöts vapenvila sedan armeniska styrkor besegrat den underlägsna azerbajdzjanska armén och tagit kontroll över det armeniskbefolkade Nagorno-Karabach plus en bred "säkerhetszon". I denna zon, som omfattade en betydande del av Azerbajdzjans yta, brändes hus ned och städer och byar tömdes på sina invånare. Många människor tvingades lämna sina hem och blev flyktingar i andra delar av Azerbajdzjan.

Sedan dess har det egentligen aldrig rått riktigt fred. Den senaste väpnade konflikten, innan den hösten 2020, ägde rum i början av april 2016 och skördade hundratals liv.

Den 27 september 2020 inleddes de senaste krigshandlingarna. Azerbajdzjans krigsmakt, som byggts upp med hjälp av stora oljeintäkter, anföll Nagorno-Karabach med understöd av Turkiet och syriska legosoldater och återtog de områden utanför Nagorno-Karabach som armenierna erövrat 1994. Turkiets inblandning var ett försök att utöka inflytandet i Kaukasus. Det brukar vanligtvis ses som Rysslands exklusiva intressesfär.

Armenien har, enligt fredsavtalet, överlämnat distriktet Lachin, det tredje och sista området till Azerbajdzjan. Lachin ligger i en landkorridor mellan Armenien och Nagorno-Karabach. Armenien hade tidigare överlätit två andra distrikt som bägge ligger utanför enklaven Nagorno-Karabach.

Nästan alla armeniska invånare i distrikten lämnade sina hem och många av dem brände sina hus innan de flydde.

Enligt eldupphöravtalet från 2020 ska omkring 2000 ryska soldater garantera säkerheten i de tre överlåtna distrikten.

KONFORMISM

Utrotningshotade

Toleransen för excentriker och original på arbetsplatser har minskat. De väcker misstänksamhet och avkrävs anpassning, skriver **Cecilia Nikpay**.

Kan bli dålig stämning i fikarummet.

FOTO: ALAMY

ALLA HAR SINA favorithistorier. De kan handla om den koleriske advokaten i grön gangsterkostym som klienterna älskade fast han regelbundet slängde kontorspyrlar i väggen. Eller om tidningsredaktören som bodde i en bil och ”inte trodde på telefoner”, men som hittade oväntade vinklar och skrev briljant. Och franskläraren som uppnådde skolområdets bästa resultat genom att eleverna fick lära sig dryckesvisor och vänster-revolutionära sånger utantill.

Men de börjar få några år på nacken, anekdoterna om udda personer man mött genom livet. Hur kommer det sig? Kan bristen på nytt material bero på att de original som tidigare befolkade vår vardag tillhör en utrotningshotad art?

Han kallades ”uven”, regeringsrådet som snarkade sig igenom domstolsförhandlingarna men alltid hickade till mot slutet och gav en lysande sammanfattning. Den sortens excentriska fåglar ringmärks inte, så någon tillförlitlig statistik över populationen finns inte att tillgå. Klart står däremot att förutsättningarna för deras överlevnad försämrats dramatiskt de senaste decennierna: Typiska habitat har skövats av politisk korrekthet; återväxten undermineras av diagnos-iver, och värdet av deras bidrag diskvalificerats i riskminimerande rekryteringsprocesser.

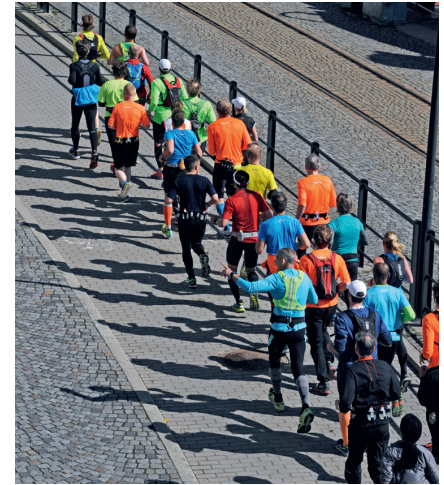
Excentrikern förblir ett mysterium, särskilt när hans eller hennes kufiskhet kompletteras av något slags oväntad förmåga eller ren briljans; samtidigt som originalen är svårbegripliga och därmed instinktivt väcker misstänksamhet, har de något kittlande. Utöver fascinerande förmågor och icke-linjära talanger utövar oberoendet och friheten i den sociala periferin en mörk lockelse. (Där även excentriker som röner samhällets beundran i någon mån befinner sig eftersom de skapar osäkerhet genom att sätta individualiteten framför lojalitet till gruppen.)

ORIGINALENS DRAGNINGSKRAFT skyddar dem inte mot de omgivandes reflex att vilja tämja dem. En hand som obetänksamt stryker över huden stannar ofrivilligt till vid varje ojämnhets för att undersöka, ta bort och släta ut. På samma sätt är vi genetiskt programmerade att notera och parera sådant som är annorlunda hos våra medmänniskor. Vi reagerar instinktivt på en ovanlig lukt, känner omedelbart om någon står ett par centimeter för nära, upptäcker ett ovanligt rörelsemönster i ögonvrån och tvekar inför en min som inte ”stämmer”.

Det ligger i oss människor, och i framstegets målbild, att vilja släta ut dessa ojämnheter; att avtäcka mysterier och önska förstå algoritmer bakom sådant som

stor hänsyn till potentiella pr-risker som kan uppstå av oförsiktiga uttalanden eller en alltför färgstark personlighet. Till varje pris måste medieturbulenser undvikas som i ett slag kan radera ut enorma börsvärden.

Det handlar inte bara om rekrytering. Holistisk riskminimering i en organisation kräver mer administration, mätning,

Skönt när alla springer åt samma håll.

FOTO: HASSE HOLMBERG/TT

möten och mallar i alla led. Att vara framgångsrik inom ramen för sådana arbetsformer är numera inte bara centralt inom näringslivet utan avgör även vem som blir befördad som läkare, professor, polis och tjänsteman. Till och med akademien, som länge varit originalens tillflyktsort, definieras alltmer av incitament som är avsedda att minimera risk.

EN FÖRSTÅELIG ANLEDNING till att föredra välanpassade personer framför original är att med excentrikernas styrka att vara annorlunda kommer ofta en viss självsvåldighet. Denna ”jobbighet” framgår lika tydligt i de anekdoter vi gärna delar, som berättarens motvilliga beundran. I många fall handlar det om en brist på lyhördhet som skapar konflikter och problem för dem som har mindre att sätta emot. Starka personligheter har inte sällan förmågan att påverka andra oproportionerligt. Original av den introverta sorten, å andra sidan, kan vara svårkommunicerade eller rena enstöringar. Alla kräver de något av omgivningen.

Återväxten av egensinniga individer har även den stött på patrull under senare år i form av en alltmer sofistikerad diagnos- och medicineringsapparat. Ett oroligare förhållande till begreppet normalitet lugnas effektivt av etiketter på dem som annars inte kan sorteras in i fack. Med en diagnos tillhör en avvikande person vips en definierad grupp, istället för att skapa olust som en fri molekyl av bubblande >>

Utöver originalens mystik och livskraft har den integritet som ofta kommer hand i hand med deras kompromisslöshet en djup attraktionskraft.

VARDAGSORIGINALENS tynande tillvaro märks inte omedelbart. Bland kändisar och underhållare är allt galnare, glittrigare, och mer regnbågsfärgat än någonsin. Även i de breda folklagen ger toleransen sken av att öka när normer för familjekonstellationer luckras upp och vi generöst lägger till ett antal subkulturer på accepterat-listan. Beteendekoder i ”dynamisk förändring” upplever vi som tidsandans förtjänst, trots att de i alla tider befinner sig i vandel.

Vi ges ett falskt intryck av att mångfalden ökar som döljer att psykologisk normalitet och uttrycksfrihet för enskilda individer i själva verket definieras allt snävare. De som brukade sticka ut i sin *enskildhet* (i motsats till som grupp eller minoritet) – eleven som gav sina svar i serieteckningsform, den sjungande busschauffören, morbrorn som skrek på nätterna, och den genialiske maskinisten som flugit i ufo – har medicinerats bort, skrubbats rena eller avskedats.

lockar och skrämmer. Dessa våra känslor inför det avvikande har i ohelig allians med ett antal samhällspolitiska trender gjort nutiden till en ogästvänlig miljö för vardagsoriginalen.

RÄDDHÅGSNA, överkorrekta storföretag, där man förlorat ur sikte innebörden av ordet kränkt, torde utgöra den mest syrefattiga miljön för vardagsoriginalen, oavsett om de befinner sig på postavdelningen eller direktörsvåningen. En av de mest hotfulla skövingsmekanismerna på dessa arenor, sett ur excentrikernas synvinkel, är de moderna rekryteringsprocesserna. I arbetet med artiklar för *Affärsvärlden* om bland annat ”Det lågmälda ledarskapet” och Executive Search-branschen, pratade jag med flertalet vd- och styrelse- och rekryterare som vittnade om hur rigorösa urvalsförfaranden idag medvetet designas för att utesluta *alla* former av risker. Man begränsar sig inte längre till att kontrollera för korruption och inkompetens, utan tar även

individualitet. Med allt vad gott som diagnoser åstadkommer (främst i form av anpassat stöd), följer dessvärre att toleransen för "oförklarad olikhet" minskar och måste "hanteras". Fres-telsen uppstår att anpassa aspirerande unga original till systemet istället för tvärt om. Den identitetsiver som florerar i alla sammanhang hämmar återväxten ytterligare genom att stärka *grup-pens* definierande roll på bekostnad av individualitet.

DET FINNS MÅNGA anledningar till var-för vi gärna återkommer till minnen av våra vanliga arbetsplatsers ovanliga individer. Utöver originalens mystik och livskraft har den integritet som ofta kommer hand i hand med deras kompromisslöshet en djup attraktionskraft. Samtidigt som avvikelser på ytan signalerar fara, känner vi på oss att excentri-kerna i realiteten kan tillföra mod och trygghet.

Det är inte den välanpassade majoriteten med sin starka önskan att tillhöra gruppen och rädsla för att sticka ut, som är känd för att ha hjälpt judar och motståndsrörelser under andra världskriget. Den tyske litteraturkritikern Marcel Reich-Ranicki lär ha sagt att den polske skriftställare som med risk för eget liv gömde honom undan nazisterna gjorde det därför att "världens mäktigaste man säger att dessa människor ska dö. Jag säger nej." Man föreställer sig att det inte bara var på temat Hitler som skriftställaren var konträr – säkert ofta till omgivningens frustration.

FÖR OSS SOM SAKNAR vardagsoriginalens färgrikedom, med allt vad den för med sig av frustration, finns ett hopp. I vårt tidevarv av förutsägbarhet och *fake* har excentrikerna nämligen ett trumfkort på hand: deras glimmande autenticitet. I ett samhälle på en gång vattenkammat och polariserat ropar vi allt högre efter äkthet. De som känner sig kallade att exemplifiera det genuina är sällan *the real deal*, vilket vi omedelbart luktar oss till.

Hungern växer än mer eftersom en kritisk insikt pockar in det undermedvetna: autenticitet är en grundförutsättning för uppriktig mänsklig kontakt. I all den kantighet en excentriker må besitta finns något uppriktigt och solitt som inte låter sig tämjäs av en rekryterare eller definieras av en diagnos. Vi vet att vi inte bara behöver vardagsoriginalen som rollfigurer i underhållande anekdoter, utan som påminnelse om hur fria i uttrycket vi alla är. Egentligen. ✨

KINA

Sprickorna i muren

Kinas ekonomi har stora svagheter som kan leda till en allvarlig kris. Förutsägelse om kinesiskt världsherravälde kommer inte att slå in, skriver **Fredrik Sjöholm**.

DAGENS FRAMTIDSSPANINGAR kretsar ofta kring Kina. Landet har vuxit kraftigt sedan ekonomiska reformer började genomföras av Deng Xiaoping under slutet av 1970-talet och landets andel av den globala ekonomin har gått från 2 till 17 procent. Många spår att en ny kinesiskstyrd världsordning står inför dörren.

Att ett land med en något sänkt fri ekonomi och med långt över en miljard invånare kommer att vara betydelsefullt står utom allt tvivel. Däremot riskerar vi att än en gång, som med Japan på 1980-talet, göra misstaget att tro att de senaste decenniernas snabba utveckling kommer att fortgå oförändrat i framtiden. Den kinesiska ekonomin har svagheter som kan resultera i en allvarlig kris. Ett troligt framtidsscenario är därför att Kina kommer att gradvis uppleva sjunkande tillväxt och att landets del av världsekonomin kommer att

stabiliseras på en hög men inte dominerande nivå.

Den första svagheten är densamma som ibland framställs som en styrka – statens stora inflytande över näringslivet. Marknadsekonomi med ett relativt fritt näringsliv har historiskt varit det enda ekonomiska system som genererat varaktig tillväxt och välstånd. Det finns ingen anledning till att tro att detta har förändrats.

Även Kinas goda utveckling har varit ett resultat av reformer som liberaliserat ekonomin. Flera hundra miljoner kineser har lyfts ur bottenlös fattigdom av dessa reformer. Men trenden har vänt. President Xi Jinping har inte bara samlat mer makt till sig själv än någon företrädare sedan Mao Zedong, han har också lagt allt fler restriktioner på näringslivet. Så har till exempel de kommunistiska råd som finns i privata företag fått en starkare ställning.

FOTO: ISTOCK

Demografin utvecklas åt fel håll: de äldre blir fler och barnafödandet minskar.

FOTO: PHILIPPE LEJEANVRE / ALAMY

Vidare har regimen slagit ner på ett antal bolagsägare som kritiserat det kinesiska näringslivsklimatet. Det privata näringslivet som har stått för det mesta av tillväxten under de senaste decennierna möter alltmer osäkerhet och restriktioner.

DE STATSÄGDA FÖRETAGEN är många och oerhört betydelsefulla i Kina. Landet har ungefär 100 av världens 500 största företag. Av dessa är 85 procent statsägda och brottas med samma svårigheter som offentliga företag i resten av världen, med bristande incitament för effektivitet och förändringar. Dessutom är den politiska inblandningen i deras verksamhet mycket stor.

Detta har inte minst märkts i den ekonomiska politiken efter den globala finansiella krisen 2008–09. För en regim som i mångt och mycket legitimerar sitt maktmonopol med hög tillväxt är ekonomiska kriser ett hot. Om befolkningen inte upplever kontinuerligt stigande välfärd kan makten komma att utmanas. Därför lanserades

Konkursbo. Fastighetsbubbla på väg att spricka?

FOTO: ALY SONG/TT

ett gigantiskt finanspolitiskt stimulanspaket. Statsägda företag fick besked om att de gjorde bäst i att expandera sin verksamhet. Försäljning styrs av en efterfrågan som är svår att påverka men däremot kan företag

alltid öka sina investeringar i industriell kapacitet. Detta gjordes.

Även privata företag sattes under press för att investera i nya lokaler, maskiner och teknologi. Att få tillgång till mark, kapital och subventioner blir svårare för företag som inte följer regimens önskemål. En mängd beslut grundas på annat än rent företagsekonomiska principer och investeringsnivån som driver mycket av tillväxten är politiskt styrd. Kinesiska investeringar har under det senaste decenniet legat kring 45 procent av BNP. Som en jämförelse är investeringarnas andel av svensk BNP ungefär 25 procent.

SITUATIONEN FÖRVÄRRAS av att det politiska ledarskapets framtida karriär beror på den tillväxt som uppvisas i den stad eller region som man styr. Det är viktigt att visa på en hög tillväxt, helst högre än i andra delar av landet. Mer specifikt utformar regeringen regelbundna tillväxtplaner. Regionerna beslutar sedan om tillväxtplaner som tenderar att överträffa de centrala tillväxtplanerna. Inom regionerna gör sedan distrikt och städer sina egna

tillväxtplaner och processen upprepas. Följden blir ett system där en upplåst tillväxt planeras fram och verkställs.

Dessa massiva statsstyrda investeringar har lett till en stor industriell överkapacitet. Man har idag förmågan att producera mycket mer än vad man kan sälja på den inhemska eller den utländska marknaden. Detta leder i sin tur till en fallande avkastning på investeringar i näringslivet och till en betydande skuldsättning i kinesiska företag. Den exakta storleken på skuldsättningen är svår att uppskatta då transparens inte är något som direkt kännetecknar Kina och kinesiskt näringsliv. Internationella organisationer uppskattar att

skulderna ligger någonstans runt 200 procent av BNP, en siffra som är mycket hög i en internationell jämförelse.

Situationen är ohållbar och på ett eller annat sätt kommer en förändring att komma till stånd, antingen genom att statsägda företag sätts i konkurs vilket leder till arbetslöshet och social oro, eller genom att staten mer direkt tar över skulderna vilket kommer att innebära en stor finansiell börda och tränga undan andra offentliga utgifter.

Situationen med stora företagslån visar på en potentiell finansiell kris. Om dessa lån förfaller kan situationen bli akut i en finanssektor som enligt många rapporter redan har en mycket hög andel lån som aldrig kommer att kunna betalas tillbaka. Ytterligare belastningar på banksystemet kan få bubblan att brista.

PROBLEMEN I FINANSSEKTORN påverkas också av en överdimensionerad fastighetssektor. Mängder med kapital har investerats i ett snabbt växande bostadsbestånd och idag har Kina lika mycket bostadsyta per person som västeuropeiska

>>

länder, trots betydligt mindre inkomster. Även inom fastighetssektorn börjar problemen hopa sig, vilket har blivit tydligt med det nyligen uppmärksammade mångmiljardförlusterna i det stora fastighetsbolaget Evergrande. Många andra fastighetsbolag brottas med liknande problem. Problem i fastighetssektorn har redan fått några kinesiska banker att röra sig farligt nära konkurs.

Den sista svagheten i Kinas ekonomi är demografisk. Kinas befolkning blir allt äldre och utvecklingen går fort, mycket fort. Ettbarnspolitiken som infördes för drygt 40 år sedan uppnådde sitt syfte, vilket nu innebär att allt fler äldre ska försörjas av en allt mindre befolkning i arbetsför ålder. Myndigheterna har naturligtvis uppmärksammat problemet och övergett ettbarnspolitiken. Men barnafödandet förblir lågt och har under det senaste året till och med sjunkit. Den senaste statistiken visar att varje kvinna föder 1,3 barn, långt under de 2,1 barn som krävs för att befolkningen inte ska minska.

Om tio år kommer ungefär en tredjedel av befolkningen att vara över 60 år. Man närmar sig snabbt en situation som liknar den som råder i Japan. Skillnaden är att man når denna demografiska situation med betydligt lägre inkomster. Fortfarande lever i runda slängar hälften av Kinas invånare på mycket låga inkomster, runt 1 500 kronor i månaden eller mindre. Den demografiska förändringen kommer också att innebära stora påfrestningar för Kinas ekonomi. För det första kommer tillväxten att minska med en minskad arbetskraft. Vidare kommer offentliga utgifter att öka eftersom sjuk- och hälsovård ska tillhandahållas för en allt större mängd äldre kineser med större vårdbehov och med färre barn och släktingar som kan hjälpa till.

DET FINNS ALLTSÅ ett antal stora svagheter i det kinesiska samhällsbygget, svagheter som sannolikt kommer att påverka den framtida utvecklingen. En försiktig bedömning är att Kinas tillväxt kommer att avta och landets andel av världsekonomin stabiliseras. Man kan heller inte utesluta att utvecklingen slutar i en stor kris. Om detta sker kommer det sannolikt att få politiska effekter. Däremot ska man inte vara säker på att detta innebär ett mer demokratiskt Kina. Utvecklingen kan lika väl gå mot mer nationalism och ett än mer totalitärt styre. Endast en sak ter sig säker: Kina kommer att gå igenom stora förändringar det kommande decenniet som på ett eller annat sätt kommer att påverka oss alla. ✨

CHAMPAGNE

I var mans strupe

Champagne är inte längre något för fåtalet utan har blivit en global angelägenhet. Varför och hur reds ut av **Gunnar Sonesson**.

SVENSKARNA DRICKER mest Bollinger i världen, mätt per capita. Vårt intresse har ökat snabbt. I mitten av 1980-talet fanns det åtta champagner på Systembolaget. Idag finns det över fyrahundra, om man inkluderar beställningssortimentet. Vi är tia i världen beträffande faktisk volym, och per capita ligger vi ännu högre, förmodligen tvåa-trea. Hur kommer det sig?

En hel del kan tillskrivas Richard Juhlin, svensken som är världens främsta kännare av drycken. Under drygt fyra decennier har han gått igenom det mesta som produceras och producerats i Champagne, ”i samma anda som Carl von Linné gjorde med växtriket” som han formulerar det. Han har vid det här laget kategoriserat och kvalitetsbedömt över 13 000 olika champagner.

ÄR DET MÖJLIGT att ha koll på så många variationer av den mousserande drycken? För de allra flesta av oss är svaret nej, men Juhlin är unik med sitt fotografiska doftminne. En omskriven blindprovning för snart 20 år sedan undanröjde alla tvivel om hans exceptionella förmåga.

Den franska tidskriften *Spectacle du Monde* arrangerade blindprovningar med fokus på champagne för ett årligen återkommande temanummer. 2003 lyckades man få provningen att passa in i Juhlins kalender. Ett antal ledande kännare inklusive en före detta världsmästarsommelier

vinodling efter att de besegrat gallerna i området och de första planteringarna lär ha skett för ungefär tvåtusen år sedan. Vinodlandet togs över och vårdades av klostren efter romarrikets fall.

REGIONENS VIN blev en dryck för högtider redan på 800-talet, genom att Reims var platsen där de franska kungarna kröntes. På den tiden var det bleka, röda viner utan bubblor, men det goda ryktet etablerades i fina salongerna. Att vinerna på den tiden fick en oväntad ”andra jäsning” och började bubbla ansågs länge som en defekt,

Champagneregionen är präglad, välsignad och förbannad av sitt geografiska läge. Välsignad av naturen och förbannad av människornas gränsdragningar och krig.

bjöds in till panelen. 50 viner serverades blint och uppgiften var att identifiera vilket champagnehus som gjort vinet, vilket av deras viner som fanns i glaset och – i den mån som det var årgångsviner – ange rätt år (det mesta som produceras i champagne är blandade årgångar, så kallade non-vintage).

När provningen var klar fick panelen läsa upp sina slutsatser. Richard Juhlin delgav sina noteringar för en alltmer häpen skara åhörare. Han identifierade helt korrekt 43 av 50 champagner: hus, vilket vin det var och årgång. På resterande sju viner satte han korrekta årgångar. Tvåan, den tidigare världsmästaren, gissade helt rätt på enbart fyra av de 50 vinerna.

RICHARD JUHLIN dubbades redan 1999 till riddare av Champagne. År 2013 tilldelades han Hederslegionen av president François Hollande för sina bidrag till bildningen om champagne och sina insatser som ambassadör för drycken.

Champagneregionen är präglad, välsignad och förbannad av sitt geografiska läge. Välsignad av naturen och förbannad av människornas gränsdragningar och krig.

För omkring 150 miljoner år sedan skapades förutsättningarna: ”Parisbassängen” var ett tropiskt hav rikt på ostron och andra skaldjur, som med landhöjningen gett en jordmån bestående av kalksten, lera och mangelrika på fossil och ostronskal. Lägg till mikroklimatet och man får den fantastiska mineralitet och finess som karaktäriserar vinerna från Champagne. Redan romarna identifierade områdets potential för

dessutom en farlig defekt eftersom flaskor plötsligt kunde explodera. Det tog flera hundra år innan man började fundera över hur man kunde fånga den mousse som kom av andra jäsningen.

Champagne är därmed en dryck som vi tack ock lov aldrig kommer att få se som lådvin, eftersom boxen skulle explodera. En modern champagneflaska har tre gånger högre tryck än ett bildäck, runt 6 bar och har därför tjockare glas än stilla vin, samt en stålgrimma som håller korken på plats.

DET ÄR FÖRST på sent 1600-tal som man avsiktligt börjar göra vinerna mousserande, och i början av 1700-talet sker ett enormt språng i kvalitet tack vare en mycket skicklig benediktin, Pierre Pérignon i klostret Hautvillers. Hans insatser i allt från odling, vinmakande och lagring bidrog till att forma den dryck vi känner idag. Huset Moët-et-Chandons lanserade år 1921 en prestige-champagne till hans ära: ”Dom Pérignon”.

Fransmännen insåg potentialen i drycken under den globalisering av handeln som skedde i och med industrialismen. Världsutställningen i Paris 1889 salufördes med två symboler: Eiffeltornet och champagne. Tajmningen var lysande och champagnens första segertåg inleddes under *belle époque* fram till första världskriget.

Förödelser, plundringarna och misären i regionen under åren 1914–1918 är närmast ofattbar – floden Marne som går rakt igenom Champagne var scenen för återkommande offensiver under hela kriget. När kriget var över hade stora delar av

Mannen bakom drycken: benediktinmunkén Pierre Pérignon.

FOTO: MARK BASSETT / ALAMY

marknaden dessutom kollapsat: tyskarna var bankrutta, den champagneälskande tsaren i Ryssland hade störtats, USA gick in i förbudstiden och här i Sverige infördes motboken. Räddningen blev ökande inhemsk konsumtion och den amerikanska illegala alkoholförsäljningen före den stora börskraschen.

ANDRA VÄRLDSKRIGET klarade man något bättre; den tyska ockupationen gick snabbt och nazisterna såg värdet av att produkten fortsatte att flöda och tillsatte en vinmakare från Rhendalen som Wein-Führer i Champagne.

Kärleken till champagne var dock ännu större på andra sidan kanalen och Winston Churchill såg till att det tidigt skepades en stor mängd av hans favorit Pol Roger före det tyska anfallet. Relationen mellan statsmannen och champagnehuset har också förevigats: 1976, tio år efter hans död lanserades *Pol Roger Cuvée Sir Winston Churchill*, en champagne som bara görs vissa år och vars sammansättning är hemlig, men ska efterlikna Churchills favoritårgång 1947 i stilen. I Buckingham Palace har favoritbubblan under drottning Elizabeth varit Bollinger.

CHAMPAGNE HAR NU blivit en global angelägenhet. Allt fler människor runt om i världen inleder middagar och firar bemerkelsedagar med drycken. Och försöken att efterlikna Champagne är många. Trots att det årligen produceras över 320 miljoner flaskor champagne utgör det endast 10 procent av världsproduktionen av mousserande vin.

Den lägre kostnaden är självklart en del av alternativens framgång, eftersom champagne alltid kommer med en lite högre prislapp. Churchill uttryckte väl allas vår önskan med sina bevingade ord: ”*Champagne ska vara kall, torr och gratis.*” ❄️ ➤

Hovnarrar

Nej, komikerns betydelse för samhällsdebatten är inte ny. Och ja, humor har alltid haft en roll att spela för att människors sätt att förstå och tolka samhället.

Men samtidigt som medier slår knut på sig själva för att förklara och placera in komiken i det politiska samtalet, är det det just medierna som förändrat komikernas sätt att påverka samhällsdebatten.

Medieforskaren Sara Ödmark har nyligen publicerat en avhandling, *Jester, journalist or just jerk – the roles of political comedians in societal debate*, vid Mittuniversitetet i Sundsvall. Hon har tittat närmare på dem som med skrattets hjälp, frivilligt eller ofrivilligt, hjälper till att påverka den politiska dagordningen.

– Grunden för alla komiker är att de vill roa och underhålla. Humorn kommer först, i alla lägen. Sedan är det intressanta att titta på hur benägen en komiker är att bryta mot normer, berättar Ödmark.

– Rent generellt kan man dock säga att de är väldigt oberäknliga rent politiskt. Det är oerhört sällan som de faktiskt har en tydlig politisk agenda.

För är det något som, enligt Ödmark, ändrats genom historien så är det medierna och deras sätt att föra humorn vidare.

– Humor handlar i grunden om ett samspel mellan avsändare och mottagare. Det nya medielandskapet, särskilt med de sociala medierna, stör detta. Humorn hamnar i ett sammanhang som den inte var menad att hamna i, förklarar Sara Ödmark.

En händelse som Ödmark tittat lite närmare på är den uppmärksammade historien kring rapparen och komikern Mr Cool och dennes låt "Knulla barn", som ledde till en intensiv debatt om konstnärlig frihet. Efter protester i sociala medier plockades den bort från streamingtjänsten Spotify. Men först efter att den hamnat i topp över mest spelade låtar...

Det som hände med Mr Cool är, enligt Sara Ödmark, inte på något sätt unikt eller nytt. Tvärtom beskriver hon det som cykliskt, där politiska vågor följs av perioder där det blir häftiga diskussioner om vad man får skämta om och vilka ord som får användas.

– Mr Cool-exemplet var först en klassisk "yttrandefrihet vs censur"-fråga, och den typen av frågor har debatterats i hundratals år. Sen flyttades hela diskussionen till att handla om influencers makt och själva "cancelkulturen", och detta samtidigt som etablerade medier rapporterade om detta med

traditionell nyhetsvärdering som letar efter konflikt och kontrovers.

Hur etablerade politiker använder humor i samhällsdebatten är inte något Sara Ödmark tittat på i sin avhandling, där ligger fokus helt på komikerna, men hon konstaterar att det finns forskning att göra på området.

– Humor uppfattas av många som ett tecken på intelligens och att få folk att skratta skapar positiv uppmärksamhet. Samtidigt är skämtare lättare att avfärda. Det är en knepig balansgång för många politiker, plus att de ju dessutom måste ta ett helt annat ansvar för hur deras skämt landar, säger Ödmark.

– Är det något jag sett under mitt avhandlingsarbete så är det att komiker vill undvika just det där ansvaret, trots det enorma genomslag man har. "Vi vill ju bara få folk att skratta", är återkommande, men teori och praktik krockar rätt ofta. Vissa säger exempelvis att man inte ska sparka nedåt, men när de konfronteras med exempel på hur de själva gjort det, då är det inte lika fel. Det är lite som med tidningar och Medieombudsmannen. Man ska ha många anmälningar, men inga fällningar...

Anders Rönmark

AVFÖRTROLLNING

Vissa saker är eviga. Vårsolen som kommer efter vintermörkret. OS var fjärde år. Årets julklapp. Melodifestivalen och fel låt som vinner. Och nya filmer från Disney, som tvingar redan hårt provade småbarnsföräldrar att vallfärda till biograferna, pandemi eller inte.

Den senaste filmen, *Encanto*, hade premiär i slutet av 2021, lagom till jullovet. Det är en trevlig, men något bagatelliserad historia om hur en mormoders trauma stör relationerna i familjen flera generationer framåt.

Tyvärr hamnar berättelsen i skymundan av alla ideologiska krav som ställs på Disney.

Vare sig man såg filmen eller inte, så minns alla *Frozen*. Prinsessan Elsa sjunger i snön samtidigt som hon reder ut relationen till lillasyster Anna medan de gemensamt räddar kungariket Arendelle.

Publiken älskade filmen som slog alla rekord men fick kritik i medierna – varför var alla så vita? Och var man verkligen tvungen

att ha med en kärlekshistoria, måste det alltid handla om MÄN?

Disney lyssnade på kritiken. Nästa film, *Vaiana*, handlar om en prinsessa på en ö någonstans i Franska Polynesien som räddar sitt kungarike mer eller mindre på egen hand. Hon har visserligen en sidekick i form av en halvgud, men det är hon själv som fixar det mesta. Hon har heller inte något kärleksobjekt så långt ögat kan nå och är svart-hårig och brunhyad. Man har inte stannat vid att det bara ska vara rätt på filmduken, flera röstskådespelare har även sitt ursprung i Franska Polynesien.

Kritikerna var dock inte nöjda. Var *Vaiana* tvungen att vara så snygg, måste hon ha långt blankt hår när hon ger sig ut på äventyr? Måste kvinnor alltid vara objekt för den manliga blicken?

Disney hukade sig som en strykrädd hund och såg till att rätta till problemen i

nästa film. *Encanto* handlar i stort sett bara om kvinnor, de män som finns har perifer roller. Hjältinnan Mirabel är en vanlig flicka i en extrem familj. Eftersom filmen utspelar sig i Colombia är hon inte vit, och har dessutom kort hår och glasögon. Och hennes röst görs av Stephanie Beatriz som visserligen är född i Argentina, så fel land men rätt världsdel. Hon är åtminstone inte vit.

En välvillig tolkning är att Disney för en dialog med sin publik. Men frågan är om deras primära publik verkligen sitter på tidningarnas redaktioner och bakom tangentbord i sociala medier – eller om de leker med dockhus i rosa flickrum.

Frågan är också om det är Disneys uppgift att uppfostra sin publik. Jag minns när man trodde att deras uppgift att förtrolla skulle vara för evigt.

Catta Neuding

USA har resignerat

Fredrik Johansson
är senior director
på Hallvarsson &
Halvarsson.

Ett av mina starkaste akademiska minnen är från en kurs i organisation och ledarskap. I huvudboken kunde de förhoppningsfulla studenterna läsa om *mushroom management*. Detta var på det dicken-sianska tidiga 1990-talet.

Och det ska väl sägas att det hela inte var något som rekommenderades av vare sig författaren eller skolan. Champinjonsledarskapets karaktäristik var mest en sociologisk observation: "Keep them in the dark. Feed them shit. And watch them grow." Boken var naturligtvis amerikansk.

Jag slås av detta minne när jag läser om det amerikanska fenomen som kallas "The great resignation". Som tydligtvis handlar om mer än champinjoner.

UNDER ANDRA HALVAN AV 2021 sade 25 miljoner amerikaner upp sig från jobbet. Det är det största antalet sedan man började föra statistik för drygt tjugo år sedan. Detta sker samtidigt som efterfrågan på arbetskraft stiger och lönerna (inflationen) stiger för nästan alla kategorier. Det lönar sig helt enkelt rätt hyggligt att arbeta just nu. Ändå säger folk upp sig. Många gör det för att ta sig till nya och bättre jobb. Men det återstår ändå miljoner arbetsföra amerikaner som faktiskt helt enkelt bara verkar ha slutat jobba. I alla fall tillfälligt.

I USA har detta fenomen fått flera olika namn. "The great resignation" är det mest spridda, men man talar även "The big quit" eller "quitagion" (som användes för att beskriva de 4,5 miljoner som stämplade ut bara i november).

Mycket har ekonomiska förklaringar. Stöd-paketen under pandemin har gjort det mer attraktivt att inte arbeta. Många passar på att vara lediga, därför att skattebetalarna betalar. I vissa branscher – så också i Sverige – har lockdowns och restriktioner tvingat personal att söka sig någon annanstans. Det gäller inte minst i restaurang- och hotellbranschen. Servitörer, kockar och kallskänkor har bytt spår eller börjat skola om sig.

MEN OCKSÅ ANDRA säger upp sig. I den oändliga kader av olika specialister och tjänstemän som får "Corporate America" att snurra – IT-specialister, jurister, ekonomiavdelningsmännskor, kommunikatörer et cetera – har helt enkelt många gått hem. Eller stängt av datorn på hemmakontoret.

Men resignationen sträcker sig längre upp i näringskedjorna. På de advokatfirmor och banker där sjuttio- eller åttiotimmarsveckor är en del av förväntan på inte minst yngre medarbetare sker också en förändring.

I MARS FÖRRA ÅRET gjorde tretton unga analytiker på Goldman Sachs revolt genom att presentera – och läcka – en genomgång av deras arbets-situation. Arbetsveckor över 100 timmar och arbetsdagar som slutar långt efter midnatt, men också allmän bristande tillfredsställelse med arbetsuppgifter, chefer och bemötanden. Finansiell champinjonodling.

Med ingångslöner runt 85 000 dollar mötte de väl inte bara de breda massornas djupt kända sympati. Men bankledningen lyssnade till slut, höjde lönerna ytterligare och noterade i alla fall önskemålet att sätta ett tak på 80 timmar i veckan.

En annan teori för att förklara den stora resignationen är djupare och hävdar att arbetet helt enkelt förlorat sin mening för många. Under pandemin har man upptäckt sin trädgård, sina fritidsintressen eller helt enkelt sin familj.

Men den gjorde också en närmast existentiell uppdelning i "nödvändiga arbeten" och det vi andra ägnar oss åt. Jobb för vita kragar och högutbildade har ställts mot arbetsuppgifter som faktiskt får samhällets basfunktioner att fungera. Och under pandemin har det naturligtvis framförallt handlat om sjukvården. Men även kollektivtrafik, fabriker, livsmedelsbutiker, transporter et cetera.

ATT SITTA HEMMA och flytta kommatecken i avtalstexter eller fjärrstyra programvaruinstallationer har möjligen varit tryggt och friskt, men kanske inte bara meningsfullt.

Amerikanerna är också deprimerade på ett sätt som provocerar ens föreställningar om nationalkaraktärer. Gallup har sedan 1972 försökt mäta hur nöjd amerikanen är. Före pandemin var 48 procent nöjda med livet. Två år senare 38 procent. Det är rekordlångt. Andelen som är "våldigt olyckliga" är högre än någonsin. Andelen som är "våldigt lyckliga" är lägre än någonsin.

I januari 1981 – då USA inte heller var på sitt bästa humör – avslutade Ronald Reagan sitt första och enastående installationstal med den optimism som var hans signum:

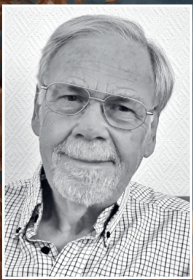
"It does require, however, our best effort, and our willingness to believe in ourselves and to believe in our capacity to perform great deeds; to believe that together, with God's help, we can and will resolve the problems which now confront us.

And, after all, why shouldn't we believe that? We are Americans. God bless you, and thank you."

Så ryck upp sig, Amerika! ✨

"Det lönar sig helt enkelt rätt hyggligt att arbeta just nu. Ändå säger folk upp sig."

FRIZON

**Av Göran
Frankel**

1

Göran Frankel är
vetenskapsjournalist.

26 Frizon/Axess nr 2 2022

Det stora lyftet

FOTO: BILL INGALS/GETTY IMAGES

Det är dags för en ny rymdkapplöpning. Nu handlar den om att kommersialisera månens och asteroidernas naturresurser.

För ett par månader sedan föll domen i en uppmärksam tvist mellan Jeff Bezos Blue Origin och Elon Musks Space X. Konflikten handlade om kontraktet på den månlandare som år 2024 ska föra amerikanska astronauter till månen. Båda techmiljardärerna hade avtal med Nasa att bygga månlandaren; tanken var att man skulle ha en reserv att tillgå om någondera landare visade sig ha allvarliga brister. Men nedskurna anslag från kongressen tvingade Nasa att välja ett av alternativen. Och det blev Space X som fick kontraktet värt 2,9 miljarder dollar. Blue Origin – känt för allmänheten som bolaget som skickat upp rika turister i rymden – överklagade beslutet men förlorade. Det kommer nu att koncentrera sig på att bygga en privat rymdstation.

Det är säkert inte sista gången rättstvister av det här slaget hamnar i domstol. Det finns stora pengar att tjäna på rymdteknik och konkurrensen är stenhård. Ett halvt sekel har gått sedan människor senast vandrade på månen. Det är dags att återvända – men varför tog det så lång tid? Därför att rymden först måste kommersialiseras. 1900-talets rymdkapplöpning mellan USA och Sovjetunionen var ett slags olympiska spel där man tävlade om ideologiska guldmedaljer. Med andra ord: Vems system är det som levererar? Kapitalism eller kommunism? Det fanns naturligtvis en mörk baksida, eftersom rymdtekniken var kopplad till utvecklingen av kärnvapenbärande interkontinentala missiler. Men så småningom utmynnade tävlingen i fredliga internationella projekt. Tillsammans byggde man den internationella rymdstationen där ryssar, amerikaner och andra nationaliteter samarbetar.

Att det inte blev fler mån färder berodde på de höga skattefinansierade kostnaderna och på att allmänhetens intresse svalnade. Vad som hände >>

”

I en färsk rapport från Bank of America fastslås att det år 2040 kan finnas upp till 100 000 satelliter.

Utomjordiska investeringar: Elon Musk.

FOTO: BRENDAN SMIALOWSKI/GETTY IMAGES

bara några hundra kilometer över folks huvuden intresserade endast ett fåtal. Det stora flertalet var inte medvetna om att nya bekvämligheter i vardagen som gps och mobiltelefoni var kopplade till rymdteknik. Idag finns det 12 000 satelliter i omloppsbanor runt jorden för kommunikation, navigering och övervakning. Bara under de närmaste åren kommer Space X att skicka upp 12 000 satelliter. Projektet kallas Starlink och inriktas på ett globalt internet. I en färsk rapport från Bank of America fastslås att det år 2040 kan finnas upp till 100 000 satelliter.

Hur har något så exklusivt som rymdverksamhet blivit vardagsmat? 2015 besökte Stefan Gustafsson, strategichef på

SSC (Swedish Space Corporation) och dåvarande rymdministern Helene Hellmark Knutsson Millenium Space i Kalifornien och träffade Elon Musk och hans ledningsgrupp.

– Jag frågade Elon Musk om kostnaderna för rymdverksamhet, minns Stefan Gustafsson, Musk sa att man räknade med att kapa kostnaderna med 80 procent. ”Menar ni att ni ska reducera kostnaderna ner till 80 procent av dagens?” ”Nej”, blev svaret, ”vi ska ner till 20 procent av dagens kostnader!”

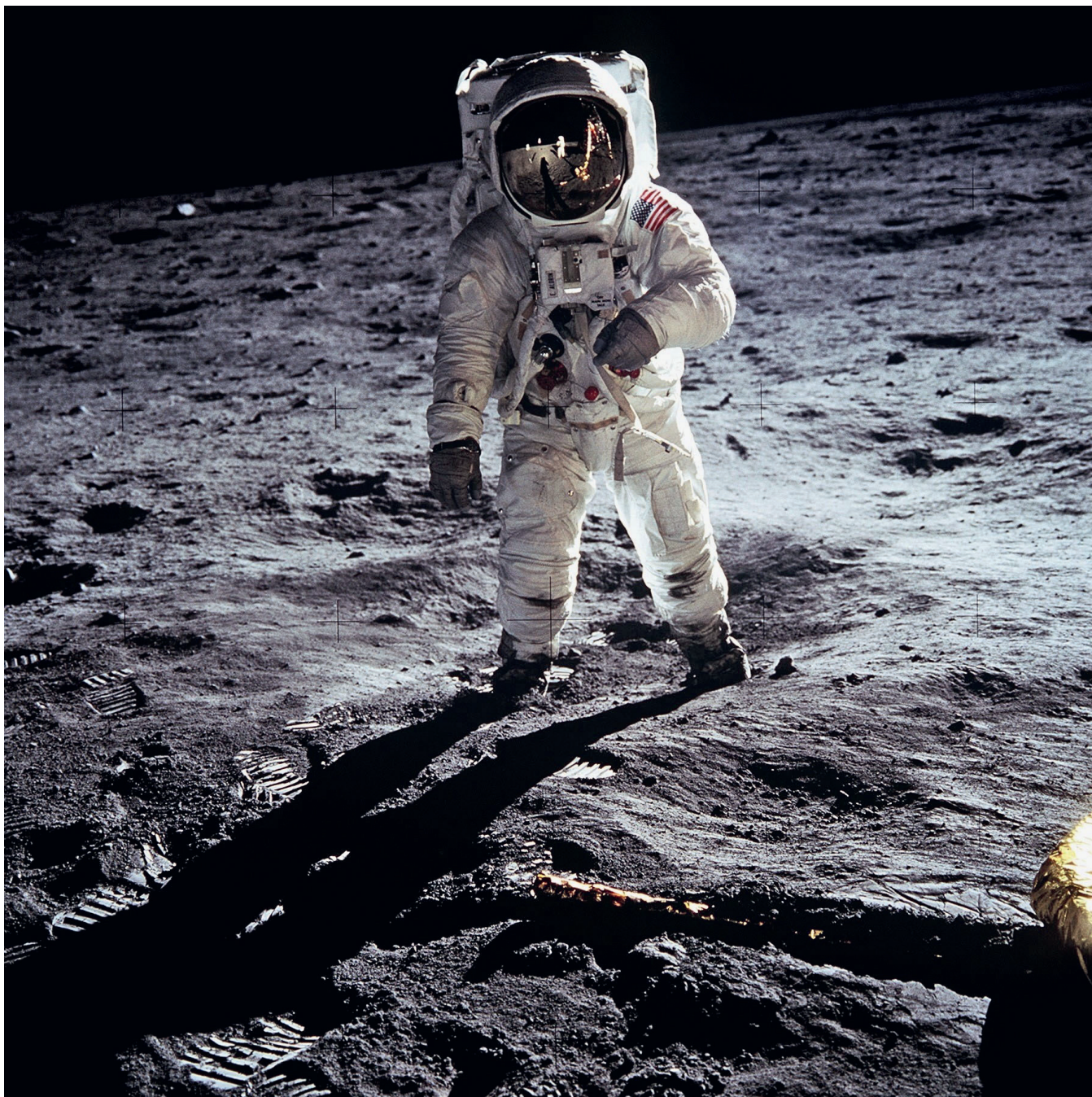
– Vi skrattade åt detta. Men de har ju lyckats! Kostnaderna har slimmats genom att Nasa och US Air Force lägger ut stora utvecklingskontrakt som många företag konkurrerar om. Det har lett till en enorm teknikutveckling.

Om den kommersiella konkurrensen varit bränslet har teknikutvecklingen varit motorn. Det som kostar mest i rymden är vikt; satelliterna har blivit allt mindre och lättare. Förr brukade små satelliter åka snålskjuts på större uppskjutningar. Men då hamnade de i banor som måste justeras; det blev billigare med specialiserade uppskjutningar med nya typer av små raketer. Till och med en liten nation som Sverige ser här en ekonomisk potential. Den norrländska raketuppskjutningsbasen Esrange kommer att börja skjuta upp minisatelliter och blir jämte norska Andøya ensam i sitt slag i Europa. Satelliter uppskjutna från dessa baser kommer att ligga i en polär bana; det räcker med några få varv runt jorden för att man ska kunna överblicka jordytan i sin helhet. De stora uppskjutningsstationerna ligger runt ekvatorn. Det är en delikat och

Svårbärgad men potentiellt lönsam: asteroiden Psyche 16.

FOTO: ALAMY

Näst först på månen: Buzz Aldrin.

FOTO: ALAMY

kostsam process att omdirigera en satellit i en ekvatorial bana till en polär bana. Det kan ta upp till tre månader.

Andra viktiga faktorer är utvecklingen av raketmotorer och nya effektiva raketbränslen. Dessutom kan allt fler raketdelar återanvändas. Ett aktuellt exempel är raketer som snyggt kan landa stående på sina stjärtfenor.

Efter ett halvt sekel är det således åter dags för bemannade månfärder. Men nu är ambitionerna högre satta; det handlar om att upprätta en permanent mänsklig närvaro på månen. En förövning kommer att äga rum denna vår. Det blir en obemannad färd med rymdfarkosten Orion som kommer att göra en lång

färd i en båg långt bortom månen och sedan gå in i en bana runt densamma innan den återvänder till jorden.

Detta är första steget i rymdprojektet Artemis. Redan 2023 placeras de första komponenterna i rymdstationen Gateway i en omloppsbana runt månen. Året därpå görs en bemannad landning. Under de följande åren kommer månen att besökas av besättningar som vistas på Gateway. Om allt går enligt planerna hoppas man kunna bygga ett basläger vid månens sydpol någon gång cirka 2030. Valet av plats beror på att det där finns indikationer på fruset vatten i de skuggiga kraterbottnarna. Det gäller att utnyttja de lokala resurserna. Men dessa kommer inte alltid att räcka. Solkraftspanelerna som förser rymdfarkosterna

”

Till och med en liten nation som Sverige ser här en ekonomisk potential.

»

”

Men på 2030-talet kan tiden vara mogen för gruvdrift i stor skala. Då är målet att förse jordens marknader med nya råvaror.

med energi bedöms vara otillräckliga; Nasa har redan hos sina industripartner flaggat för att man vill bygga en kärnkraftsreaktor i miniformat för utplacering på månen. Den kommer inte att förbli jungfrulig vildmark så snart länge.

Den som deltar som partner i Artemis kan skriva på Artemisfördraget. I fördragstexten heter det att detta multilaterala avtal är baserat på 1967 års Outer Space Treaty och att syftet är att skapa ”en säker och transparent miljö som befördrar utforskning, vetenskap och kommersiella aktiviteter i rymden till gagn för mänskligheten”. De som redan har anslutit sig är Australien, Kanada, Storbritannien, Japan, Förenade Arabemiraten, Sydkorea, Italien, Polen, Ukraina, Luxemburg och Nya Zeeland. Sverige har inte skrivit på. Det har inte heller Europeiska rymdflygstyrelsen ESA där Sverige är medlem. ESA är dock engagerad i Artemis genom att leverera komponenter till Gateway.

Som synes är flera av undertecknarna inte etablerade rymdnationer men man vill helt enkelt inte ta risken att missa tåget. Även om det inte skulle regna cash och knowhow över dem är de ändå med i det politiska spelet. Det är ju trots allt techjättarna i USA som tar hem de tunga kontrakten. En av de nationer som tackat nej till Artemisfördraget är Ryssland som tyckte att Artemis är för USA-centrerat. Ryssarna samarbetar nu med Kina som förra året skickade upp de första delarna av sin framtida rymdstation.

Allt borde vara frid och fröjd och positivt internationellt samarbete men åtminstone en

sektion i Artemisfördraget är i mångas ögon kontroversiell. Man förbehåller sig rätten att utvinna och utnyttja naturresurser på månen, Mars och asteroiderna. Man hänvisar till Outer Space Treaty, som praktiskt alla nationer anslutit sig till. Detta är ganska vagt hållet. Rymden är till för alla och får inte användas för militära ändamål. 1979 slöts ett nytt internationellt avtal kallat Månfördraget som förtydligade något som enligt somliga uttolkare redan fanns implicit i Outer Space Treaty nämligen att rymden är mänsklighetens ”gemensamma arvedel”. Endast 18 stater ratificerade avtalet. Stormakter som USA, Sovjet och Kina gjorde det inte.

Var USA stod i frågan om exploateringen av rymden blev klarare 2015 när en nationell lag – Space Act – antogs av kongressen. Det var under president Obamas tid och i linje med dennes målsättning om partnerskap mellan offentlig och privat sektor. Lagen ger amerikanska företag rätten att äga och sälja naturresurser som man utvinna på andra planeter, inklusive asteroider. Den innebar också att vissa statliga regleringar av privat rymdverksamhet togs bort.

Är rymden då fri och tillgänglig för alla eller bara för den som har resurserna att utforska den? På Lunds universitet finns den nya forskningsplattformen Space Humanities. Den inriktar sig således inte på teknik och naturvetenskap utan på de historiska, etiska, juridiska, filosofiska, ekonomiska och politiska aspekterna på rymdfärderna. Och Erik Persson, filosof och en av grundarna av Space Humanities, menar att vi nu står inför ett vägval.

Svenska rymdäventyr på Esrange.

FOTO: SSC

Hemmet ovan jord: Internationella rymdstationen.

FOTO: NASA/GETTY IMAGES

– Den som skriver på Artemisfördraget skriver på den amerikanska tolkningen av Outer Space Treaty, hävdar Erik Persson. Ska den gamla Västern-principen att den som kommer först har rätten att ta för sig gälla även ute i rymden? Eller är det den egalitistiska principen att man ska dela lika? USA trycker på hårt för att den förstnämnda tolkningen ska gälla. Artemisfördraget har ställt dessa frågor på sin spets. Det är nu vi definierar mänsklighetens framtid.

Danny Johansen, en jurist vid Syddanske universitet i Odense som forskar om rymdrätt, säger:

– Det finns gråzoner på det här området. Och fler kommer det sannolikt att bli inom de närmaste åren om vi inte tar itu med dem nu. När man till exempel bygger faciliteter på andra planeter hamnar man i ett legalt svart hål. Man kan ha jurisdiktion över det man skickar ut från jorden. Men är det skapat i rymden av lokala resurser – vilket ju är vad man planerar att göra på månen – har man inte jurisdiktion utan hamnar i laglöst område. På det sättet är Artemisfördraget en början för det har triggat en diskussion och det finns nu en arbetsgrupp inom FN som arbetar med sådana här frågor – med vad jag har hört benäget bistånd från USA.

Förutom USA finns det ytterligare en nation som har en egen Space Act och det är märkligt nog lilla Luxemburg. Där är nu ett femtiotal rymdteknikbaserade företag med inalles 800 anställda verksamma. Företagen har lockats dit med förmånliga skatteregler och andra privilegier på ett liknande sätt som när Luxemburg etablerade sig som en hub i finansvärlden. Man kan misstänka att flera av Artemisfördragets undertecknare umgås med planer på att stifta nationella lagar över den egna rätten till rymdbaserade resurser.

Till en början är det lätt att rättfärdiga utvinningen av resurser i rymden. Vi vill ju utforska vårt solsystem och lära oss något nytt om vårt ursprung. Och vi är alla nyfikna på Mars där det kan finnas eller har funnits liv. På Nasas sajt beskrivs månen som ett avstamp för expeditioner till Mars. Det blir enklare och billigare att starta från månen och man kan till och med bygga sin rymdfarkost med material från månen eller asteroider i jordbanans närhet. Det blir inte så energikrävande och dessutom behöver det

som byggs ute i rymden inte vara lika robust som det som ska klara en uppskjutning från jorden. Man kan till och med få råvara till raketbränsle genom att utvinna vatten på månen och på vissa asteroider.

Men på 2030-talet kan tiden vara mogen för gruvarbete i stor skala. Då är målet att förse jordens marknader med nya råvaror. Flera sonder är just nu på väg till eller från asteroider; en japansk sonder har redan återvänt med ett första prov. Till hösten skickar Nasa iväg en sonder till 16 Psyche, en asteroid som sticker ut på grund av sin massivitet och sammansättning. Därför är den naturligtvis av stort vetenskapligt intresse. Det är en klump av i huvudsak järn och nickel med en största bredd av 226 km. Anta att man bogserade den till jorden. Dess marknadsvärde skulle var så stort att det förmodligen skulle rubba den globala ekonomin på ett eller annat sätt.

Gruvarbete på månen skulle kunna komma igång långt innan man börjar exploatera asteroiderna. Där finns nämligen en åtråvärd gas: helium-3. Denna gas-isotop är sällsynt på jorden men inte i månens markskikt. Med tillgång till den skulle utvecklingen av framtida fusionskraftverk på jorden ta fart.

Ryssland och Kina vill säkert också appropriera resurser därute men är rätt tysta om sina planer. 2031 ska ISS, den internationella rymdstationen, avvecklas. Då kommer kinesiska Tiangong förmodligen att för en tid vara jordens enda permanenta rymdstation. Kineserna arbetar målmedvetet på att vinna internationellt förtroende; icke-kinesiska besättningar och vetenskapliga projekt är välkomna ombord på Tiangong. Man har ett samarbetsavtal med Brasilien. Och astronauter från ESA lär redan träna tillsammans med kinesiska taikonauter.

Geopolitiska maktffigurationer försvinner inte för att vi ger oss ut i rymden. Men de kan ändra karaktär. Om rymden blir privat egendom kan mäktiga företag som Space X, Blue Origin och Virgin Galactic bli ännu mäktigare och ligga steget före nationsstaterna.

Det har gått ett halvt sekel sedan Romklubben lade fram sin rapport ”Tillväxtens gränser”. Enligt den medger inte de ändliga resurserna på jorden obegränsad ekonomisk tillväxt. Romklubben utgick från att himlen var en barriär, ett tak. Man tog fel. Beroende på ens ideologiska preferenser kan man dra olika slutsatser av detta. Man kan se ett hopp i att de resurser som börjar bli knappa kanske kan utvinnas på andra himlakroppar. Men samtidigt betyder det att hjulen rullar på som vanligt i det ekonomiska maskineriet. Expandera eller dö. Obegränsad tillväxt.

Det finns ett monument ute i rymden. 2018 lät Space X-entreprenören Elon Musk skjuta upp en sportbil av märket Tesla Roadster. Den kretsar nu i en bana runt solen för evärdlig tid. Vid ratten sitter ”Spaceman”, en docka i rymddräkt. Framtida rymdturister kommer kanske att besöka fordonet, andäktigt betrakta det och känna historiens vingslag. Låt oss bara hoppas att solsystemet inte blir en enda stor bilskrot. ✨

”

Geopolitiska maktffigurationer försvinner inte för att vi ger oss ut i rymden. Men de kan ändra karaktär.

Ett spekulativt storverk

Av Christian
Abrahamsson

2

Christian Abrahamsson
är fil dr i kulturgeografi.

Studiet av myter och religioner i *The Golden Bough* blev en viktorsansk bästsäljare. Den är ett barn av sin imperialistiska tid men öppnade samtidigt upp världen.

J.M.W. Turners *The Golden Bough* (1834).

FOTO: ALAMY

I essän "The Hedgehog and the Fox" ställer filosofen Isaiah Berlin igelkotten mot räven i ett försök att beskriva två intellektuella stilar eller figurer. Igelkotten kännetecknas, enligt Berlin, av sin förståelse av världen utifrån en given idé, medan räven kännetecknas av sin förståelse av världen utifrån en serie idéer eller erfarenheter. En typisk igelkott skulle kunna vara Platon eller Hegel, en typisk räv skulle kunna vara Aristoteles eller Goethe. För Berlin är det, i alla fall delvis, fråga om ett slags intellektuell lek, ett sätt att genom fabelns igelkottar och rävar få syn på det kynne som kännetecknar en specifik tänkares stil eller temperament.

Jag har många gånger kommit på mig själv med att leka samma lek när jag närmat mig ett fält eller en tänkare. Vissa vetenskapliga fält lämpar sig tveklöst bättre eller sämre för igelkottar eller rävar. Sedan finns det, vilket Berlin var väl medveten om, tänkare som överskrider eller kortsluter enkla dikotomier; tänkare som på en och samma gång borrar sig djupt ner i ett material som ständigt växer och förökar sig. Tänkare vars fixa idé tycks förändra sig i mötet med en ständigt föränderlig och expanderande materia. När jag de senaste månaderna läst om delar av sir James George Frazers monumentala *The Golden Bough* är den återkommande tanke jag har att han var någonting tredje, mitt emellan igelkott och räv.

James G Frazer föddes den 1 januari 1854 i Glasgow, hans föräldrar var ivriga anhängare av den Skotska frikyrkan, fadern var kemist och ägde ett litet apotek. Enligt Frazers biograf Robert Ackerman var Frazers uppväxt, det lilla vi vet om den, i huvudsak lycklig. Han hävdade själv att hans föräldrars religiositet inte var någonting som barnen i familjen påtvingades annat än att, som var brukligt i frikyrkan, sabbaten helgades. Frazer var redan som liten en bokälskare, ett karaktärsdrag som följer honom genom livet. Hans kärlek till böcker kom att spegla hans val av ämne, klassiska språk och filologi, när han vid femton års ålder börjar studera vid University of Glasgow.

Frazer var en mycket duktig student, men den utbildning han vid den här tiden kunde få i Glasgow var undermålig jämfört med den vid Oxbridge. Som var vanligt för unga begåvade skotska män sökte han sig därför efter att han fått sin examen vidare till England. Av skäl som hade med hans föräldrars religion – vid den här tiden var Oxford centrum för den högkyrkliga Oxfordrörelsen som ville återinföra äldre dogmer och traditioner i den anglikanska kyrkan – föll valet på Cambridge och Trinity College.

1878 tar Frazer sin examen i klassiska studier, vilket innebar studier i latin och grekiska, den klassiska litteraturen, inräknat filosofin, och den antika historien. Redan nästföljande år >>

”

Han ska enligt flera av sina amanuenser ha spenderat mellan kl 8 på morgonen och kl 12 på kvällen i arbete på sitt college.

får han ett fellowship vid Trinity, han kommer att bli kvar där i mer än 60 år. Hans biograf Robert Ackerman konstaterar att de yttre omständigheterna i Frazers liv knappast utgör material för en spännande berättelse; han var en typisk och i vissa avseenden extrem representant för den klosterliknande tillvaro ett Cambridgecollege kunde erbjuda.

Förvisso gifter sig Frazer 1896 och skiljer därmed ut sig från många av sina kolleger genom att inte förbli boende på college. Men om berättelserna om hans arbetstider, som han tillbringade i sina rum på college stämmer, är det svårt att se hur det gjorde någon egentlig skillnad. Han ska enligt flera av sina amanuenser ha spenderat mellan kl 8 på morgonen och kl 12 på kvällen i arbete på sitt college.

Den första utgåvan av *The Golden Bough* publiceras av Macmillan & Co, i två band 1890. Tillkomsthistorien inleds dock inte med verket som vi känner som *The Golden Bough* utan med två längre och oregerliga uppsatser som Frazers gode vän William Robertson Smith, i egenskap av redaktör för *Encyclopædia Britannica* (den banbrytande nionde upplagan), beställde för uppslagsorden "tabu" och "totem". Resultatet, som var något av ett mönster för alla Frazers verk, blev att han kom att ständigt bygga ut vad som inledningsvis ofta hade varit en relativt avgrän-

sad text till flera tusen sidor. Det är till Robertson Smith, som dör i tuberkulos redan 1894, Frazer dedicerar *The Golden Bough*. Om Robertson Smith är ihågkommen idag är det dels som författare till *Religion of the Semites* (1889), en viktig tidig studie av religionens sociologiska innebörd, dels som den som introducerade Frazer till antropologin.

Robertson Smith var, mer än någon annan, den som kom att introducera den tyska jämförande och filologiska bibelforskningen i Storbritannien. Ett resultat av det arbetet blev att han åtalades i vad som kom att bli den sista stora hädelseerättegången, han friades från anklagelserna, men var efter det brännmärkt i Skottland där han fram till dess hade varit verksam. Efter rättegången flyttar han således till Cambridge för att fortsätta sina studier av den semitiska religionen. Vid den här tiden, tidigt 1880-tal, var den i särklass viktigaste brittiska antropologen Edward Burnett Tylor (1832–1917). Tylors bok, *Primitive Culture*, hade publicerats 1871 och kom att utgöra grunden för den evolutionära antropologi som även Frazer anknöt sig till. Frazer betraktade som sina läromästare E B Tylor, Robertson Smith och den engelske socialdarwinisten Herbert Spencer.

Det stora problemet eller frågekomplexet för Tylor, liksom för de andra antropologerna i hans generation, var hur man skulle förstå de primitiva folkslag som fortfarande existerade. En central frågeställning rörde dessa folkslags förståelse av religionen, för Tylor var det naturligt att förstå dem utifrån en evolutionär utvecklingshierarki. De var, för att uttrycka det brutalt, ett slags levande fossiler som antropologen kunde studera för att förstå hur de civiliserade samhällenas första utvecklingsstadium hade sett ut. Att kulturer gick att inordna i hierarkier med, det bör tilläggas, moraliska undertoner, var givetvis en viktig intellektuell och ideologisk överbyggnad för det brittiska imperiets anspråk. I det avseendet var både Tylor och Frazer exemplariska viktorianer och edvardianer. Ingen av dem delade den känsla av sorgsenhet som senare antropologer skulle komma att uttrycka inför utplånandet av andra kulturer och livsmönster. Det sagt så var de båda tydligt uppfordrande i det att de menade att dessa kulturer måste kartläggas och beskrivas innan de upphör att existera.

Undertiteln till den första utgåvan är "en studie i jämförande religion", från den andra utgåvan är undertiteln "en studie i magi och religion". De tre olika utgåvorna av *The Golden Bough* är inte samma bok, inte minst eftersom projektet sväller över alla breddar mellan de första två volymernas 846 sidor till den tredje utgåvans tolv volymer på totalt 4 912 sidor. Men det är även fråga om ett skifte i både projektets syfte och dess förståelse av det material det försöker beskriva.

Den amerikanske historikern och antropologen George Stocking har hävdad att nyckeln till motivet i "vildarnas" handlingar i den första

Ritualmask, 1880-talet, från kwakwakafolket i nuvarande British Columbia.

FOTO: WARBURG INSTITUTE

James George Frazer.

FOTO: THE ROYAL SOCIETY

”

Frazer tror sig ha funnit en möjlig nyckel för att förstå religionens ursprung, men i vissa avseenden mer än enbart religionens ursprung.

utgåvan helt enkelt är deras oförmåga att förstå skillnaden, som alla mer avancerade folkslag förstod, mellan det naturliga och det övernaturliga. Deras förståelse av världen som styrd av övernaturliga krafter innebar en relation till naturen baserad på en tro att den är möjlig att påverka med böner, löften eller hotelser. Mot denna primitiva förståelse ställer Frazer en annan världsbild i vilken ”vi kan upptäcka den moderna förståelsen av naturlagar som en serie händelser som inträffar i en oföränderlig ordning utan ingripandet av mänskligt handlande”.

The Golden Bough bör förstås i relation dels till den tyska jämförande religionsforskning som Robertson Smith introducerar för Frazer, den filologiska träning som hans studier i grekiska och latin inneburit och den evolutionära och jämförande antropologi som Tylor representerade.

En central kritik som har kommit att riktas mot Frazer, i vissa kretsar kom hans namn under den andra halvan av 1900-talet att bli anatema, var att han var en länstolsantropolog. Kanske det främsta exemplet på vad som efter Bronislaw Malinowskis banbrytande fältarbete på Trobriandöarna kom att betraktas som en antikvarisk form av antropologi. Frazers material var vad andra hade publicerat och sträckte sig från klassiska texter över reseberättelser till för honom samtida etnologiska och folkloristiska berättelser.

Till anklagelsen om att inte själv ha genomfört något fältarbete tillades att han saknade systematik och rigorositet. I allt väsentligt en kritik som det är lätt att instämma i. Men kritiken riskerar att missförstå Frazer i hans egen tid och orättvist jämföra honom med senare tiders antropologer och religionsvetare, även om den

>>

senare gruppen behandlat honom mer rättvist. Som Frazers biograf påpekar framstår *The Golden Bough* för en samtida läsare som något av ett monster. Inte minst är volymen monstruös i sin ständigt växande och oregerliga tendens. De tre utgåvorna är delvis resultatet av den kritik Frazers teser kom att utsättas för och det faktum att nytt material ständigt tillkom i litteraturen, material som Frazer ville inkludera. Det nebulösa återfinns emellertid även i sättet Frazer staplar "bevis" för sina teser.

Jag skriver "bevis" eftersom det ofta är oklart hur passager hänger samman och var den narrativa tråden befinner sig. Det är knappast för-

vånande att ett verk på nästan 5 000 sidor riskerar att tyngas ned av såna problem. Men detta tycks inte ha hindrat Frazers samtida att finna i *The Golden Bough* ett verkligt inspirerande verk. Det är omöjligt att kort redogöra för det inflytande böckerna kom att få, men det räcker att nämna att så disparata personer som George Bernard Shaw, Sigmund Freud, satanisten Alistair Crowley och T S Eliot alla uttryckt sin skuld till Frazer.

En nyckelscen för hela verket var, redan inledningsvis, berättelsen om prästerskapet vid sjön Nemi söder om Rom. Berättelsen om prästerskapet återges bland annat av Strabon, Pausanisas och Suetonius. Det är även Suetonius som ger prästerskapet dess latinska namn, *rex Nemorensis*. I Frazers tolkning av myten är prästerskapet kopplat till en fertilitetsritual som kräver att en åldrande präst ska offras av sin efterträdare och att efterträdaren i sin tur kommer att offras av sin efterträdare osv. Frazer beskriver hur myten om *rex Nemorensis* utgör ett slags Urmyt och en möjlig nyckel för att förstå hur liknande institutioner har existerat över hela världen:

Om vi kan visa att en barbarisk sedvänja, likt den utövad av prästerskapet i Nemi, har existerat på andra platser; om vi kan upptäcka de motiv som skapade den institutionen; om vi kan bevisa att dessa motiv har existerat brett, kanske universellt, i mänskliga samhällen och givit upphov till, i skilda omständigheter, en variation av specifikt olika men generiskt lika institutioner; om vi kan visa, till sist, att dessa motiv, samt några av de institutioner de givit upphov till, de facto existerade under antiken; då kan vi med rätta dra slutsatsen att längre tillbaka så gav samma motiv upphov till prästerskapet i Nemi.

Den amerikanske historikern och antropologen George Stocking jr menar att citatet ovan är betydelsefullt inte enbart för hur det beskriver Frazers övergripande syfte och hur han förhåller sig till den jämförande metoden. Stocking menar att citatet även ger en insikt om Frazers förståelse av mänsklig intention. Ordet Stocking tar fasta på är *motiv*, han menar att vi skulle kunna tala om dels en motivanthropologi och en meningsantropologi.

Både motiv och mening är mentalistiska begrepp, men då motiv beskriver ett *före* så beskriver mening ett *efter*. Motiv är nära kopplat till en medveten handling, medan mening är ett mer öppet begrepp som lånar sig till en rad mer komplexa beteckningar. Detta kan framstå som pedanteri, men är i själva verket avgörande då det tydligt visar hur Frazers sökande efter motiv placerar hans projekt i en intellektualistisk och utilitaristisk fåra.

Frazer tror sig ha funnit en möjlig nyckel för att förstå religionens ursprung, men i vissa avseenden mer än enbart religionens ursprung. Det är lätt att uppleva svindel inför de hopp och utvecklingar som kännetecknar *The Golden Bough*. Tid och rum tycks ibland upphöra att existera när vi sömlöst transporteras från gre-

Fetischfigur,
1800-talet, från
mendefolket i
nuvarande Sierra
Nevada.

FOTO: WARBURG INSTITUTE

Frazers egentliga hem: Trinity College, Cambridge University.

FOTO: ALAMY

kisk antik till stammar i olika delar av Afrika, ursprungsbefolkningar i Arktis, nordisk mytologi eller aztekernas gudar. Jag är långt ifrån övertygad om att Frazer själv var intresserad av att finna en nyckel, om något var han på jakt efter en nyckelknippa eller bara, vilket han själv ofta ödmjukt påpekade, sammanställa så mycket material som möjligt för andra att använda sig av.

Till detta kommer det faktum att Frazer kan, och menar jag bör, placeras i en spekulativ tradition som kännetecknade mycket av den

1800-tals litteratur som sökte efter Ur-former av språk, religion, samhällsformer och begrepp. I vissa delar av *The Golden Bough* har han mer gemensamt med en tänkare som Johann Jakob Bachofen, vars *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur* (1860) på många sätt utgör det perfekta exemplet på hur spekulativ filosofi gifter sig med arkeologi, filologi och folklöre.

The Golden Bough var en bästsäljare, över 30 000 exemplar såldes av den tredje utgåvan i dyrt läderband. De kortare utgåvorna och den förkortade utgåvan i bara ett band sålde desto bättre. Frazer kanske inte har utmålats som en *bête noire*, ett öde många av hans samtida, däribland Herbert Spencer, råkat ut för. Men han har länge inte ansetts som helt rumsren, delvis en effekt av att han i allra högsta grad var ett barn av sin tid och att den tiden var imperialismens höjdpunkt.

Delvis är det sannolikt även en effekt av att det var genom *The Golden Bough* som bilden av "vilden" och det "primitiva" kom att bli en del av Europas förståelse av det främmande och de hotfulla andra. Helt säkert lästes böckerna som underhållning och som ett enkelt sätt att ställas inför det totalt främmande. Samtidigt som det är sant så är det dock en svaghet att inte samtidigt se hur Frazers storverk placerar de västerländska grundmyterna och religionerna i samtal med myter och religioner från resten av världen. ✨

T S Eliot lät sig inspireras.

FOTO: ALAMY

I motståndet mot Hitlertyskland framhävde framstående svenska intellektuella en nationell, frihetlig identitet. De visade att Sveriges demokrati hade rötter långt tillbaka i tiden.

Folkbildare mot Hitler

Av Yoav Bartal

”

Där och då, med ett överhängande hot om en ockupation, är det nästan ingen som protesterar mot frihetsinskränkningarna.

Sveriges agerande mot Nazi-tyskland under andra världskriget brukar beskrivas utifrån två perspektiv. Antingen handlar det om undfallenheten i neutralitetspolitiken eller om heroismen i Raoul Wallenbergs räddning av tusentals judar.

Det finns andra perspektiv som riskerar att falla i glömska, till exempel en svensk, frihetlig identitet som en del i motståndet mot nazisterna. Det kan varaläge att lära sig av historien. Nu när den liberala demokratin ifrågasätts från många håll har vi all anledning att bredda vår förståelse av hur motståndet verkligen såg ut.

Mindre kända är exempelvis de folkbildare som förespråkade en nationell, svensk identitet byggd på frihet och demokrati. Det var framträdande antinazister som ville sprida kunskap om de demokratiska rötter som kan spåras i den svenska historien. Ett exempel är *Svenska folkets väsenskärna*, som gavs ut 1940 på Natur och Kultur.

BOKEN GÅR IGENOM hur en folkligt förankrad frihetskänsla präglats av rättshistoria, politisk utveckling och litteratur. De medeltida landskapslagarna omnämns som exempel på en uråldrig tradition av lagbunden frihet till gagn för hela folket, rika som fattiga, kvinnor som män. ”Frihetsvisan”

av Biskop Thomas från 1400-talet diskuteras, en dikt om Engelbrekts uppror mot Kalmarunionen.

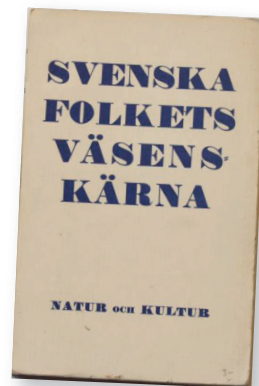
Svenska folkets väsenskärna publicerades under ett av de känsligaste lägena i Sveriges historia. År 1940 hade Norge och Danmark snabbt ockuperats av Hitlertyskland. Regeringen pressades att tillåta tyska transporter genom Sverige, och gick med på att beslagta antinazistiska tidningsutgåvor. Tre nummer av *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* konfiskerades utan rättegång på grund av chefredaktören Torgny Segerstedts uppmaningar att se igenom Hitlers lögner.

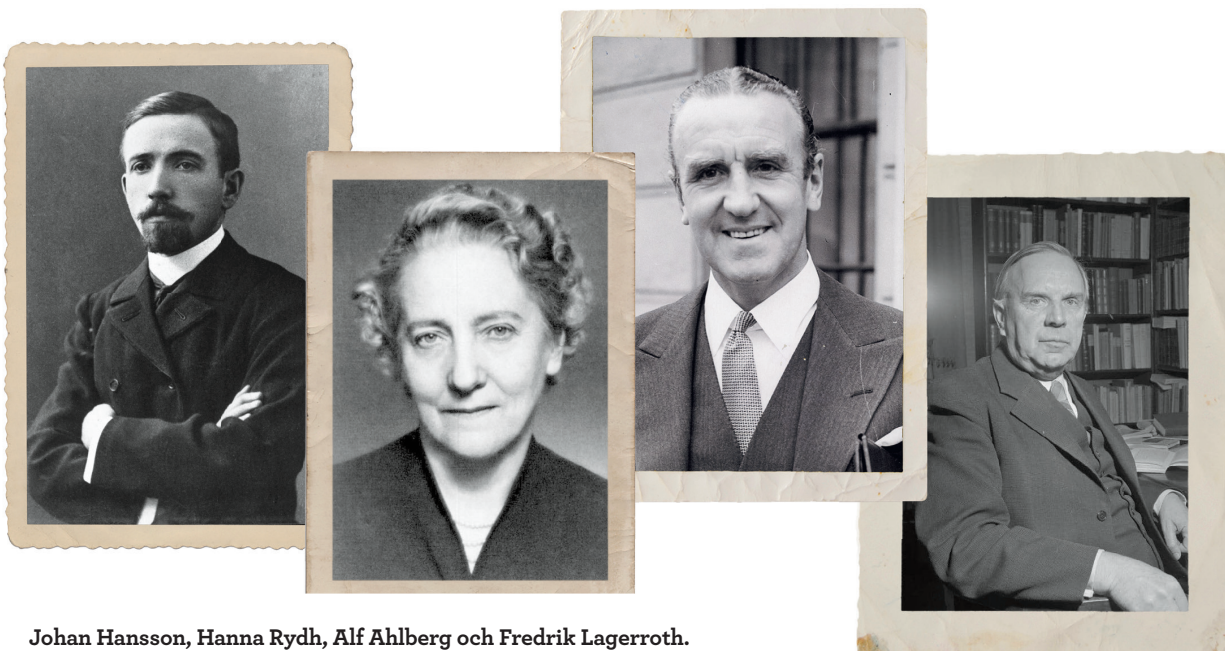
Där och då, med ett överhängande hot om en ockupation, var det nästan ingen som protesterade mot frihetsinskränkningarna. Publicistklubben skulle värna tryckfriheten, men röstade ner ett förslag om att hålla ett möte om beslagen – av hänsyn till ”läget i landet.”

Det *Svenska folkets väsenskärna* innehåller essäer av en rad av den tidens intellektuella

liberaler och socialdemokrater. Det första kapitlet skrevs av den feministiska pionjären Hanna Rydh.

RYDH FÖDDES 1891 i en välbärgad Stockholmsfamilj. Sina vidare studier ägnade hon åt arkeologi och inte minst utgrävningar från sen forntid på Adelsö vid Birka. Så småningom kom hon att bli den första kvinnan som disputerade i arkeologi i

Johan Hansson, Hanna Rydh, Alf Ahlberg och Fredrik Lagerroth.

Sverige. Hon var även ordförande i Fredrika Bremer-förbundet och riksdagsledamot för Folkpartiet.

Hanna Rydh lyfter fram Sveriges tidiga rötter av frihet och folkligt medbestämmande. Till exempel nämner hon legenden om Ansgars besök i Birka omkring år 854, i ett andra försök att sprida kristendomen till de hedniska svearna. Ett besök som nedtecknades av medföljaren Rimbert. De kristna missionärerna förvånades över att den svenske konungen ansåg sig tvungen att rådfråga folket om en kyrka skulle få etablera sig. Rimbert noterar "seden hos svenskarna, att avgörandet av allmänna ärenden mera är beroende av folkets samstämmiga bifall än av konungens makt".

Som en förgrundsfigur för feminismen under 1940-talet är det självklart att Hanna Rydh uppmärksammar 1500-talets Kristina Gyllenstierna. Hon var änkan som axlade ansvaret för försvaret av Stockholm mot danskarna, efter att hennes man, Sten Sture den yngre, stupade. Hon uppmanade folket att stå vid hennes sida för att "njuta fred och frihet i Sverige".

Rydh antyder att Gyllenstiernas uppmaningar till allmogen visar tydliga skillnader mot krigshetsandet i samtidens Tyskland: Hon "behöver inte bruka en agitators uppdrivna ordsvall, ty hon vädjar till förman för något som ligger hennes publik lika nära om hjärtat som henne själv, något för vilket dess ansvarskänsla redan sedan generationer är väckt". *Svenska folkets väsensmärken* går en balansgång i en tid när risken för censur eller beslag var påtaglig. Utan att nämna Tyskland varnar Hanna Rydh för att Sverige kan lockas att inlem-

mas i ett större "livsrum". I ett sådant läge, skriver hon, "får det aldrig släppas ur sikte att för svenskarna är varje livsrum för trångt som inte rymmer frihet och individens rätt till respekt för hans eller hennes människovärde och medborgarskap".

LUNDAPROFESSORN och författningsexperten Fredrik Lagerroth har ett kapitel där han argumenterar för att rättighetskatalogen i 1809 års regeringsform hade en historisk kontinuitet till äldre svensk rättstradition. Detta innebär enligt Lagerroth en grundläggande skillnad mot vad som pågick i Berlin. "Låt vara att även Tredje riket har sin rättsordning, så strider den dock mot våra tusenåriga begrepp om hur en sådan bör vara beskaffad. För oss har individen alltjämt sitt eget omistliga värde. För nationalsocialismen har han ingen annan uppgift än att bejaka den folkgemenskap, i vilken han försvinner som en droppe i havet."

Hanna Rydh deltog under kriget i den hemliga, men av säkerhetspolisen övervakade, Tisdagsklubben som planerade för ett underjordiskt motstånd i det fall Sverige skulle ockuperas av Tyskland. Även Johan Hansson, som bildade förlaget Natur och Kultur tillsammans med sin hustru Jenny Hansson, var aktiv medlem i Tisdagsklubben.

Ytterligare en medlem i Tisdagsklubben, Alf Ahlberg, medverkar med två kapitel i boken. Ahlberg var en av Sveriges mest betydande folkbildare, som rektor i över 25 år för Brunnsviks folkhögskola, en kursgård som varit central för arbetarrörelsen och socialdemokratin. Ahlberg var under

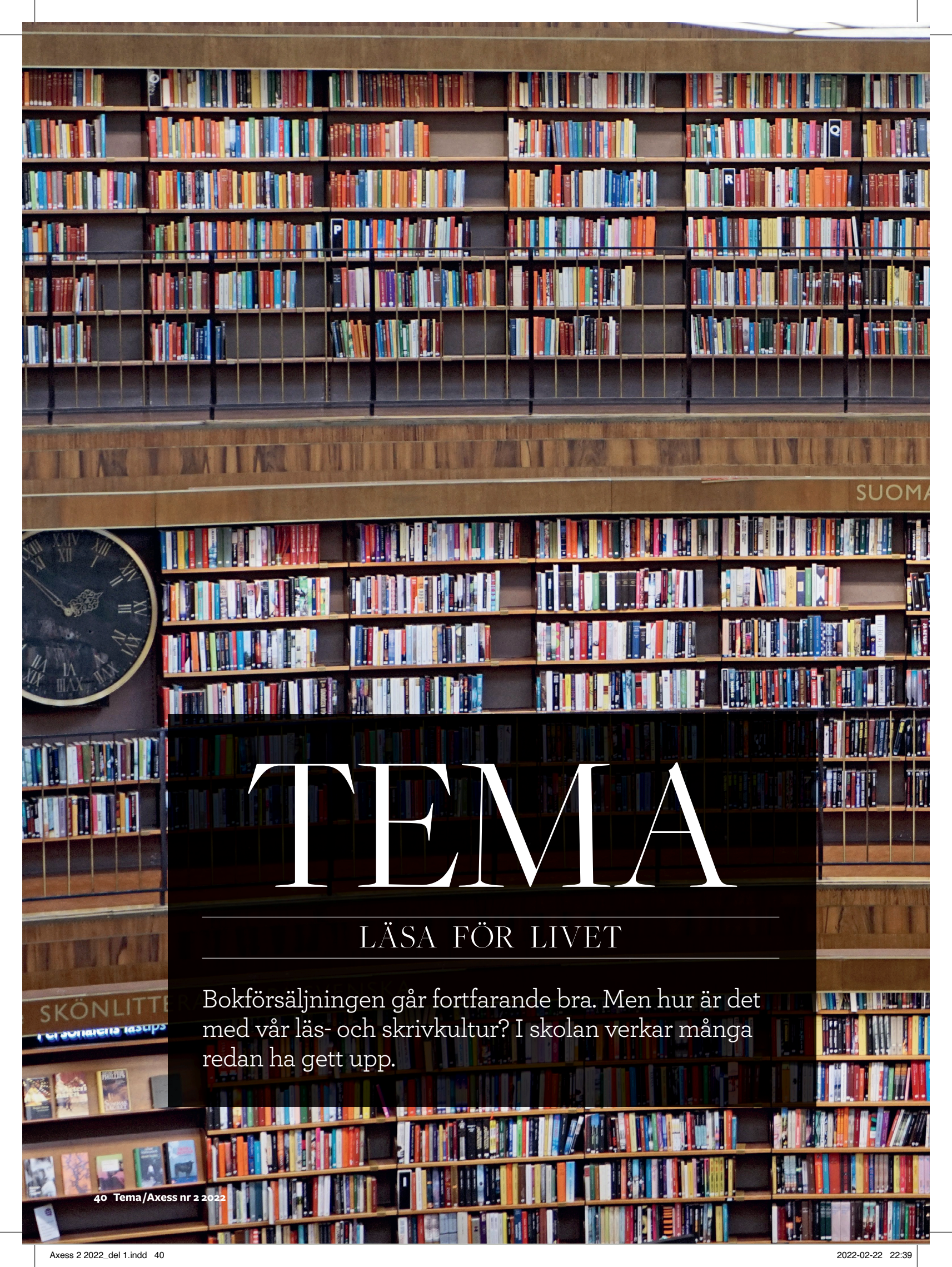
kriget redan etablerad filosof och humanistisk opinionsbildare och tjänstgjorde i Folkberedskapen som kringresande föreläsare vid militärförbanden.

AHLBERG VÄNDER SIG mot tanken på att den folkliga självstyrelsen i Sverige är en importvara västerifrån som kan bytas ut som man byter kostym. Istället menar han att svensk demokrati är ingenting annat än en konsekvent utveckling och fördjupning av en historia, som kan följas tillbaka till vikingatidens bondeting. Hans ord har ett tidlöst budskap: "Det har mörknat över Sveriges land och vår framtid ligger hölj i ett ovisst dunkel [...] Men det måste ju bli mörkt för att stjärnorna ska kunna lysa. Och i vår ödestimma får vi åter syn på vårt folks gamla historiska ledstjärnor, rättens och frihetens stjärnor."

Skribenterna i *Svenska folkets väsensmärken* förenades i övertygelsen att genom folkbildning och kunskap i den egna historien inspirera till motstånd mot nazismen. Hitlers hot var ett hot mot det arv från tidigare generationer som skulle vårdas.

Efter andra världskriget hördes detta budskap allt mindre och det nationella i Sverige kom att tonas ner. "Det var med halv skamsenhet den svenska flaggan firades den 6 juni", har historieprofessorn Alf W Johansson skrivit om efterkrigstiden. Kanske kan vi ta lärdom om att nationell gemenskap inte tillhör extremhögern, utan även i vår tid kan inspirera till att försvara friheten och stärka demokratin.

Yoav Bartal är fri skribent och arbetar till vardags vid Liberalernas riksdagskansli.

TEMA

LÄSA FÖR LIVET

Bokförsäljningen går fortfarande bra. Men hur är det med vår läs- och skrivkultur? I skolan verkar många redan ha gett upp.

FOTO: DANIEL VÄLKER/TT

Axess nr 2 2022 / Tema 41

Att läsa är att leva

Läsandet gör oss till friare och mer utvecklade människor.
När allt färre läser riskerar vi att förlora oss själva.

Av Torbjörn Elensky

Att läsa är mycket svårare än att skriva. Det kräver tålamod, inlevelse, fantasi nog att skapa egna bilder, förmågan att ta till sig en annan persons visioner och inre världar och göra dem till sina. Många vill idag bli författare, men få vill göra det arbete som krävs. Och grunden för allt litterärt arbete är läsning, läsning, läsning och läsning. På varje timmes skrivande går hundratals timmars läsande. Vill du (kunna) skriva? Läs.

Människans inre värld är inte given. Att kunna föreställa sig hur andra tänker och känner, reflektera över sig själv, sina vanor, sin smak och åsikter, liksom att ha en rimlig uppfattning om hur andra ser en är inget vi av naturen har tillgång till. Vår uppfattning om vad en person är, vårt inre liv, känslan av djup och strängt taget själva synen på varandra som avskilda individer med rätten att tänka, känna och välja själva är något som vuxit fram i och genom läsning.

Sedan flera decennier minskar läsningen i alla åldersgrupper, alla socialgrupper, över hela linjen. Även om försäljningen av böcker har gått upp något under pandemin, och trots att en del vill hävda att ljudbokens framgångar lika gärna kan ersätta den skrivna texten som källa till berättelser och kunskaper, så är det ett faktum att läsningen av fysiska böcker, och inte minst skönlitteratur, minskat på ett sätt som hotar att göra detta, som varit den bärande, centrala delen i vårt hela kulturliv, vår civilisation, i många århundraden, till en subkultur, en underleverantör av berättelser som främst inriktas på andra medier, på lyssning, men också film, tv, spel och så vidare. Kommer vi därför att bli sämre människor? Kommer våra samhällen att bli sämre? Kommer vi att bli mera olyckliga? När vi förlorat det vi hade så vet vi snart inte längre vad det ens var. Precis som texten en gång trängde undan det muntliga berättandet och den värld av värderingar och interaktioner som det bidrog till att bygga upp, kommer vi då när spel, strömmande medier, serier av Tiktok-klipp och fragmenterad, sensationsdriven information tagit över helt inte längre att förstå vad det nyss var för människor som levde där vi bor?

En del kan peka på att även läsningen en gång i tiden betraktades som onyttigt tidsfördriv, skadligt för karaktären och rentav ett hot mot samhället när pigor och kuskar började fördriva tiden med romaner och lärde sig att reflektera över sakernas tillstånd. Det var ett hot mot en värld där överheten bestämde vad som gällde och folket gick i kyrkan och lyssnade på predikan. Ska man beskriva det på ett synnerligen förenklat sätt var det en övergång

från yttre disciplin, kropps- och skamstraff till inre disciplin, skuld och ansvar. Jag påstår inte att läsningen ensam skapade denna nya människa, med den utbildning, demokrati, de fri- och rättigheter som vi så småningom fick del av, men jag menar bestämt att själva grunden för det hela vilar på läsningen, texten, litteraturen och vad detta gjorde med oss, enskilt såväl som kollektivt.

Hoten mot läsningen kommer från flera håll. Framförallt är det helt enkelt så att det samhälle vi lever i idag, distraktionssamhället, där en miljon små blinkande meddelanden, korta infotexter, underhållande klipp, överflödet av bilder och filmklipp som strömmar emot oss från alla slags skärmar hela tiden, sänker vår koncentrationsförmåga. Längre tids koncentration blir svårare och svårare. Tidernas ironi är att det fokus och den koncentration som människan faktiskt behöver för att växa, men också för att läka, för att förbli sund, i ordets alla bemärkelser, är något som även det serveras via appar och tekniker för mindfulness som tycks mig syfta snarare till att få oss att låta bli att tänka än att tänka djupare. Jag är inte ute efter att moralisera, jag menar inte att man måste vara allvarig och koncentrerad hela tiden, det finns inget som säger att man blir en sämre människa av att låta sig underhållas och följa med flödet bara. Eller jo, lite sämre blir man faktiskt om man enbart följer med sin tids flöde utan att någonsin göra avsteg eller motstånd.

Vår tid domineras helt av en kultursyn i vilken det främsta syftet är att underhålla oss, i vilken lustprincipen är det högsta goda och vi uppmuntras, uppmanas, att lägga ner den där boken om vi efter några sidor tycker den är tråkig, snabbt hoppa vidare till nästa spår på Spotifylistan om vi inte fastnar för en låt efter fyra sekunder och stänga av filmen som inte genast fångar vår uppmärksamhet. Det som kräver tid, kanske upprepat tittande och lyssnande, för att inte säga läsande, och som gör motstånd mot vår bekvämlighet, vilket är detsamma som vår lycka idag, har vi inte bara rätten att välja bort, för vi är våra egna chefer och väljer själva vad vi gör, utan det är nästan en sorts plikt att inte "slösa" tid på det. Det finns ju rentav föräldrar som beklagar sig när skolan ger deras små telningar läxor. Och prov? Dem kan man göra om tills man lärt sig frågorna utantill och således kan svara på allt, men utan reflektionsförmåga och kritiskt tänkande.

För längesedan, på den tiden sådana böcker kunde lånas på skolbibliotek, läste jag i en bok om ett grymt experiment som >>

LÄSA FÖR LIVET

Läsande kvinna av Torajiro Kojima (1881–1929).

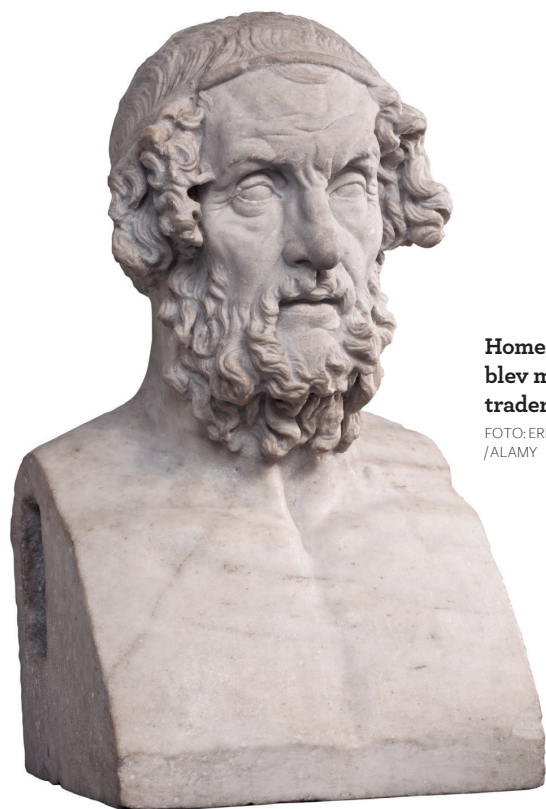
FOTO: ALAMY

genomförts på rättor. Dessa fick i sin bur två små tappar som de kunde dricka ur, den ena med näringslösning men utan någon särskild smak, den andra med ren smaskig sockerlösning. Det som hände, som jag minns det, var att rättorna konsekvent valde att dricka sockerlösning tills de dog av det.

Läsningen sågs ha ökat något under pandemin, men frågan är om det inte handlar om att de som redan läser läser lite mer, inte om att fler väljer att läsa böcker för att fördriva covidtristessen. Enligt SCB minskar trots allt läsningen konsekvent bland invånare i Sverige som är 16 år och äldre. Under perioden 2008–2019 sjönk andelen som läser böcker varje vecka från 40 till 34 procent, medan de som aldrig läser böcker också ligger på 34 procent.

När det gäller läsvanor och hot mot bokens framtid återkommer diskussionen om ljudböcker. Givetvis finns det en fin tradition av högläsning. Jag växte själv upp med Astrid Lindgrens röst i radion och till och med på tv läste man högt i barnprogrammen under hela 1970-talet. *Iliaden* och *Odysséen* var från början muntligt traderade verk och Charles Dickens gjorde succé med sina uppläsningsturnéer. Men att lyssna på en högläsning är inte detsamma som att själv läsa. Forskningen visar entydigt att barn vars föräldrar läser högt för dem under uppväxten själva blir läsare när de väl lär sig. Men det är just detta: när de väl lär sig börjar de också att läsa själva. Föräldrarnas, eller för den delen radions, högläsning är bara inkörsporten till det tyngre läsandet, det egna, tysta, inne

"Att lyssna på inläsningar kan inte ersätta den ensamma stunden i sällskap bara med tryckt papper och egen föreställningsförmåga."

**Homeros:
blev muntligt
traderad.**

FOTO: ERIN BABNIK
/ALAMY

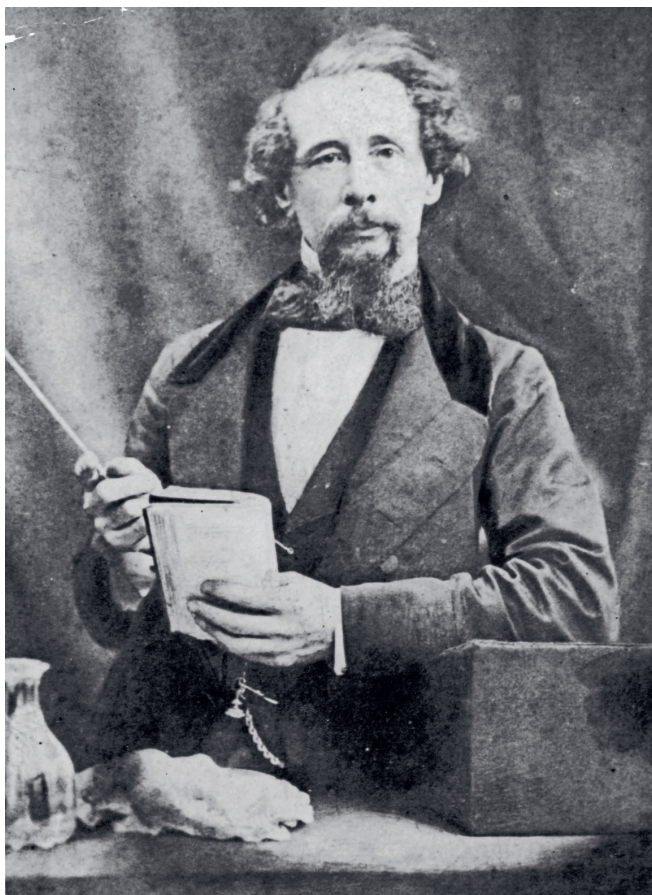
i skallen. Att lyssna på inlästa böcker är inte detsamma som att läsa själv. Att lyssna på inläsningar kan inte ersätta den ensamma stunden i sällskap bara med tryckt papper och egen föreställningsförmåga. Hjärnan gör helt enkelt inte alla de kopplingar som krävs för att uppnå den kapacitet som är nödvändig för att hänga med i mer abstrakta resonemang, följa sammanhängande tankestrukturer, tänka och resonera kritiskt och så vidare när man bara lyssnar. Läsning är verkligen ett helt suveränt gym för hjärnan.

Men hotet mot läsning, och särskilt det mot pojkar och män, vågar jag påstå, kommer inte främst från att de istället för att själva läsa *På spaning efter den tid som flytt* skulle lyssna på den, utan att de gör helt andra saker. Till pandemins stora vinnare hör exempelvis alla de streamingtjänster vilka sedan några år blivit dominerande inslag i våra liv, såpass att genomslaget för vissa serier på Netflix och HBO nästan påminner om tv:s barndom – precis som "alla" då såg Hylands hörna verkar "alla" nu se en handfull tv-serier. Att de dessutom tagit sig in på kultursidorna och omskrivs med samma respekt som andra kulturyttringar är helt riktigt, även om den kritiska blicken väl ofta ersätts av en entusiastiskt konsumerande blick baserad på tittarsiffror och topplistor; en form av pseudokritik som för övrigt breder ut sig även i litteratursynen, dessvärre.

Samtidigt med den förskräckande långsiktiga statistiken för läsningens nedgång har vi även den stadigt ökande konsumtionen av porr och tv-spel. Låt oss börja med porrsiffrorna. Enligt en undersökning i *Your Sexual Medicine Journal* 2021, "The impact of COVID-19 pandemic on pornography habits. A global analysis of Google Trends", är 46–74 procent av männen och 16–41 procent av kvinnorna i utvecklade länder aktiva porrkonsumenter. Oavsett hur dessa siffror fördelas mellan åldersgrupper och så vidare så är de vad män anbelangar klart högre än siffrorna för antalet aktiva bokläsare. Enligt samma undersökning ökade dessutom trafiken till etablerade porrsajter som Pornhub med 25 procent under mars 2020, i samband med att pandemin tog fart. Ökningen var särskilt markant i länder med lockdown, men mindre i både Sverige och USA. Kombinationen utträkning och social isolering förklarar den ökande trafiken.

En annan bransch vars siffror med bred marginal överträffar läsningens är spelbranschen. Även här finns det flera internationella undersökningar, den jag dragit ur den virtuella hatten publicerades i *International Journal of Environmental Research and Public Health*, "Gaming among children and adolescents during the COVID-19 lockdown. The role of parents in time spent on video games and gaming disorder symptoms", vilken tar särskilt fasta på föräldrarnas betydelse för hur mycket ungdomar spelat under lockdown. Siffrorna får alla glädjesiffror för bokbranschen att skrupna ihop: omkring 90 procent av alla tonåringar spelar regelbundet videospel mellan 11,3 och 13,2 timmar i veckan. Siffrorna är genomgående extremt höga för alla åldersgrupper, så höga att det är svårt att se hur de ens kan öka mer. Men det gjorde de: under lockdown gick spelandet bland tonåringar upp till 94 procent och tiden de tillbringar med spelandet till 18 timmar i veckan. Givetvis kan dessa siffror brytas ner och analyseras ur en massa olika perspektiv, men de är genomgående så höga att det tycks mig uppenbart att det är den här sortens verksamhet som

LÄSA FÖR LIVET

Charles Dickens föreläser.

FOTO: GETTY IMAGES

konkurrerar ut läsningen, inte ljudböckerna.

Den nedåtgående läsningen märks redan genom att universitetsstudenter har allt svårare att både ta till sig längre avancerade texter, samt att själva skriva begriplig svenska. Kan man inte skriva ett begripligt resonemang kan man inte heller förstå eller föra det. De som är vana vid den passiva form av mediekonsumtion som helt dominerar samtiden på läsningens bekostnad får aldrig vare sig fantasi eller intellekt tillräckligt stimulerade för att på allvar kunna bidra till den förbättrade värld så många studenter säger sig drömma om, förutom att de får stora brister i både kunskaper och språk.

Den helt avgörande faktorn för om barn ska bli läsande individer är föräldrarnas vanor. Föräldrar som tittar på tv, spelar tv-spel och, antar jag, porrsurfar hellre än läser skönlitteratur får barn med samma slags vanor. Skolan kan i viss mån hålla emot, dess uppgift har åtminstone historiskt under 1900-talet varit att jämna ut de sociala skillnaderna kring bland annat kultur och litteratur. Men föräldrarnas ointresse kan gå så långt att det blir till aktivt motstånd för barnens räkning. En god vän som för några år sedan arbetade på en prestigefylld högstadieskola i Stockholms innerstad berättar för mig att klassuppsättningar av klassiker i praktiken aldrig tas upp ur förrådet. Om något klassiskt någon gång läses är det i utdrag eller i form av enklare noveller.

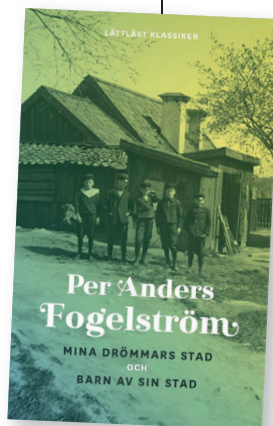
För några år sedan beslutade en svensklärare på denna skola att man i en särskilt duktig nia skulle försöka sig på att läsa Per Anders Fogelströms *Mina drömmars stad*, en varken språkligt eller formellt särskilt avancerad roman, utan pålitlig prosa med rimligt långa meningar och en begränsad mängd så kallade svåra ord. Protesterna mot att läsningen var för svår och tog för mycket tid blev emellertid så massiva att läsningen fick avbrytas. Och, väl att märka, det var föräldrarna, inte eleverna som tvingade läraren att avbryta läsningen.

Barn och ungdomars läsning är inte ett isolerat problem. Den tekniska utvecklingen driver på utvecklingen av distraktionssamhället, det där man inte kan koncentrera sig mer än i högst ett par minuter. Lusten som den högsta lyckans princip, enligt vilken självvald njutning är det högsta goda bidrar till att det inte går att, hemska ord, *moralisera* över främst ungdomars medievanor. Och inte minst den doktrin enligt vilken den som är ung alltid har rätt, alltid bör vara fri att själv bestämma och välja vad den intresserar sig för, gör att det inte finns något, egentligen, att sätta emot. Läsning är en viljeakt, man måste faktiskt själv välja och vilja att läsa, för annars går det inte in. Att tvinga någon att sitta ensam med en bok – eller ja, att tvinga någon att sitta ensam över huvudet taget, att tänka över vad den gjort, vill, känner, kan, är tortyr i klass med begränsad skärmtid eller, otänkbara tanke, att bli fräntagen sin smartmobil.

Jag skriver om barn i sammanhanget för att de trots allt är framtiden, vad de än gör med sitt liv. Vi vuxna kommer att dö medan barnen så småningom själva blir vuxna, kanske får barn, men helt säkert förr eller senare dör de också. Men vuxnas roll är avgörande. Om du konsekvent väljer att sätta dig i soffan framför tv:n, eller om alla sjunker ihop med varsin skärm i varsitt hörn – varför skulle din avkomma välja att läsa en bok? Barns utveckling och utbildning är vuxnas ansvar, lek och list är nödvändigt men inte tillräckligt.

Den som läser blir en mera utvecklad människa. Den får också förmågan att göra motstånd på allvar, där så krävs. Den kan ta ställning, den kan välja, den kan resonera och argumentera. Men den kan också i tysthet kontempera, utan riktning eller mål för sin tanke. Den stora ironin med distraktionssamhällets upplösning av förmågan till koncentration och därmed all utveckling av kritisk reflektion och självständighet är att den samtidigt är underkastad ett nyttotänkande i vilket vi var och en är en kugge i ett maskineri som gervinst, drivet av miljarder individers njutning, det vill säga så länge denna är inriktad på alltmer virtuell konsumtion. Den njutande, tacksamme konsumenten är kuggen som behövs för att hålla igång distraktionssamhället maskineri. Din belöning för att du gör din njutningsfulla plikt är bekvämlighet och lycka, med garanterad medicinering av eventuell olycka och maximal inkludering och frihet att välja vem du vill framstå som. En läsande människa är en friare människa, en människa med ett rikare liv, en mera meningsfull tillvaro. I och med att vi förlorar läsningen som grund för vår kultur riskerar vi inte bara att förlora vår civilisation utan faktiskt oss själva. Det är en tragedi som fortfarande går att förhindra, men det blir svårare för vart år som går.

Torbjörn Elensky är författare och frilansskribent.

Atervänd till boken

Skolan har övergivit sina läsningssideal.
Det behövs en *Nils Holgersson* för vår tid.

Av Erik Jersenius

Människan har så länge som vi kan dokumentera hennes kulturella aktivitet varit en berättande varelse, hon har skapat världsbilder som ständigt kritiskt omprövats och förändrats. Det har varit förutsättningen för vår överlevnad, men också för vår dominans gentemot allt annat levande. Genom berättelsen har vi gjort oss hemmastadda i världen och format våra identiteter och gemenskaper. Den amerikanske filosofen och kunskapsteoretikern Nelson Goodman har hävdat att det rent av inte finns någon skillnad mellan "litterära" och "verkliga" världar, som "världsbyggare" skapar vi ideligen nya versioner och visioner av omvärlden som både innehåller "fiktiva" och "faktiska" element.

Berättelsen är också förutsättningen för empatin på gott och ont. Precis som vår närmaste släkting schimpansen, men i större skala, har vi kunnat använda den för att både hjälpa och förstöra, som moralens grund och som maktpolitiskt vapen.

Den skrivna berättelsen har en mycket lång utvecklingshistoria och tar sin början i de första kända skrivtecknen som är omkring 7 000 år gamla. Först användes de för bokföring, men förmedlade snart också religiösa regler, kunskaper och myter. Hela tiden har skriftspråket kämpat för sin existens, det talade ordet erbjöd länge en större variation och rikedom av uttrycksmöjligheter, men för omkring 2 500 år sedan började skriften förvärva förmågan till abstraktion och framförallt transcendens, att överskrida det för ögat synliga för att kunna se så mycket mer.

I de skriftlösa kulturer som påträffats i modern tid är det uppenbart att dess människor lever i en mer magisk tillvaro än vi, de gör inte skillnad på orden och det dessa benämner, hela världen är mer sammansmält i en enda erfarenhetssfär. De orala berättartraditionerna är verkligen imponerande, fram till att traditionen började dö bort genom moderniseringen i mitten av 1900-talet fanns det svenskar som kunde återge sägner som berättats i det svenska bondesamhället sedan åtminstone medeltiden. Bland de skriftlösa aboriginerna i Australien finns det än idag muntligt traderade berättelser som är tiotusentals år gamla och som på sitt eget, men inte inkorrekt vis, redogör för dramatiska förändringar av det australiska landskapet till följd av vulkanutbrott och naturkatastrofer.

Men litterata kulturer förändrar människan. Alfabeten kan i högre grad än analfabeten ägna sig åt kritiskt tänkande och perspektivskiften genom sin förmåga till teckenhantering. Det finns goda skäl till att se hur det ökande läsandet bland européerna från

1600-talet och framåt bidrog till demokratis genombrott. Nyare forskning visar att läsandet också tidigt var mycket mer utbrett än vi tidigare trott, när man går igenom förteckningar av dödsbon i 1700-talets europeiska storstäder finner man också boksamlingar bland de mindre bemedlade invånarna.

Läsningen har gjort att vi redan i tidig ålder får ta del av alternativa livsberättelser och får ett polyfont öra, vi kan lyssna till andra röster och acceptera att det finns de som förstår tillvaron annorlunda än vi själva. Den empatin gör oss till bättre och klokare medborgare och medmänniskor och förhoppningsvis också förmögna att välja bättre politiska ledare. Framförallt kan vi betrakta oss själva mer kritiskt, vi kan lära oss att acceptera våra egna felbedömningar och misstag, även om det tar emot och det lär oss att bli ödmjuka inför vår egen bildningsresa.

Den allt för tidigt bortgångne filosofen och kritikern Thomas Anderberg stod upp för det kritiska tänkandet i sin bok *Vi är alla kritiker*. Han skildrar hur det kritiska tänkandets avtagande sammanfaller med det minskande läsandet och den allmänna kulturkritikens närvaro i det offentliga rummet. Ayatollorna i Iran och andra despoter använder minskat läsande och litteratursensur som en maktstrategi, när människor inte tar del av andra levnads sätt och livstolkningar blir de oförmögna till kritiskt tänkande och därmed lätta att leda och förleda.

Thomas Anderberg påpekar att det är långt fler än diktatorer som tjänar på minskad läsning, som vi ser pågår det avtagande läsandet även i vårt eget och liknande samhällen. Att göra människan illitterat är inte nödvändigtvis en beräknad strategi, men är utfallet av både politiska och kommersiella processer som eftersträvar "dumhet". Censur i olika former är idag något som chockerande nog åberopas från både höger och vänster, alla berättelser som inte stämmer överens med de egna betraktas som samhälls- våldliga, oavsett om de är i form av gangsterrap eller vikingarock.

Vi avser inte här vilket läsande som helst. I dagens teknokratier kan teckenhantering reduceras till att läsa olika instruktioner, det är något annat vi vill åt, formandet av den kritiskt tänkande människan.

Reformatorn Martin Luthers doktrin om "det allmänna prästadömet" har i vårt och andra samhällen lett fram till förekomsten av kvinnliga präster, men i grunden handlar den om alla människors rätt att direkt få ta del av Guds ord, inte bara lyssna till det >>

LÄSA FÖR LIVET

FOTO: ALAMY

förmedlat från predikstolen. Poängen med katekesundervisningen var att alla svenskar skulle ha koll på varandra och inte minst makten, den invånare som själv kunde sin Bibel hörde väl när prästerna och herremännen försökte förleda dem med lögn och förvrängningar. Baksidan är förstås den ängsliga konsensus- och angiverikultur som vi idag får bevittna i den värdegrundstyranni som tagit fäste i både yrkesliv och allmän offentlighet, men här ser vi också grunden till det svenska folkhemmet och den svenska demokratin.

Kyrkan och vartefter ett alltmer religiöst fristående utbildningsväsen gjorde tillsammans med folkrörelserna och bildningsförbunden gemene svensk läsande. Men vad gör svensk skola idag? Den måste helt uppenbart ha brutit med denna tradition.

För drygt 30 år sedan, när jag själv gick i förskolan var högläsningen ett viktigt inslag. Jag minns Göran, förskoleläraren som samlade oss fem- och sexåringar kring sig och läste högt. Det blev plikttröget en hel del Astrid Lindgren, men framförallt gick han föredömligt direkt på klassikerna. Minnena lämnar mig aldrig, jag kommer ihåg hur vi som stilla ljus satt och lyssnade på Carlo Collodis *Pinocchio* och framförallt Hans Christian Andersens sorgliga sagor. Den ståndaktige tennsoldaten som förenas med sin ballerina först i den brinnande kakelugnen, den lilla sjöjungfrun som med krossat hjärta gick upp som skum i havet och den lilla svavelsticksförsäljerskan som frös ihjäl med ett leende på sina läppar en nyårsnatt. Och framförallt det demokratiska incitamentet i den lille pojken som konstaterar det uppenbara som ingen annan vågar säga, att kejsaren är naken, den förljugna makten avklädd.

När jag på senare år följt ett läsprogram i stadsdelen Bäckby i Västerås har jag mött mycket mänsklig entusiasm och glädje, men också oöverstigliga svårigheter. På en fritidsklubb träffade jag barn i tio- till tolvårsåldern som är långt ifrån den litterära nivå jag och mina kamrater var som ännu ej läsande fem- och sexåringar över 30 år tidigare. Det handlar inte så mycket om klass, på mitt dagis var vi vanliga arbetar- och medelklassungar, men en annan demografisk komponent har tillkommit. Många av de här barnen i Bäckby hanterar bara hjälpligt svenska språket, även om de är födda här. De svenska och finska arbetarbarn som tidigare bodde där har sedan länge sedan flyttat därifrån, de av dem som blivit kvar uppvisar ytterst marginaliserade beteenden. Det är skrämmande, i delar av Sverige är idag barn med svenska som hemspråk så frånvarande i förskolorna att språket inte längre framgångsrikt kan läras ut. Svenskkunskaperna bland förskolepersonal har visat sig vara så dåliga att kommuner fått förtydliga språkkrav för anställning och från olika delar av landet har det slagits larm om förskolebarn, födda i Sverige, som över huvud taget inte kan tala svenska!

Vad gör vi åt det? Rabbinen, folklivsforskaren och den konservative debattören Dan Korn beskriver svensk kultur i sin bok *Kalle Anka på kräftska*. Han berättar kort om "statens läsebok", hur Sverige i mitten av 1800-talet anammade en nationell skolebok som alla svenska barn skulle använda för att lära sig läsa och känna sig själva.

"Vi måste göra ett gemensamt krafttag som samhälle. En satsning med utbildningsdepartementet, Svenska Akademien, universitetet och lärarfacken och de stora förlagen."

Folkskolan blev obligatorisk 1842, men den saknade bra gemensam litteratur. Historikern Fredrik Ferdinand Carlson, ledamot i Svenska Akademien och chef för ecklesiastikdepartementet, tog 1863 tag i arbetet att skapa en nationell lärobok som skulle täcka alla skolämnen utom matematiken. Tonvikten lades på litteraturen, alla svenska skolbarn fick på så vis läsa Betty Ehrenborgs religiösa poesi och inte minst Richard Dybecks dikt "Du gamla, du friska, du fjellhöga Nord" som blev texten till vår nationalsång.

Utöver att vara en faktabok var tanken att boken skulle ge färdigheter i språk och läsning. Den fostrade också svenska medborgare i moral, religion och samhällskunskap. Norstedts gav ut *Läsebok för folkskolan* som trycktes i uppmot 75 000 exemplar om året och i upplaga kunde mäta sig med Bibeln, katekesen och psalmboken.

Läseboken växte i omfång, sidantalet närmade sig i slutet av 1800-talet tusen sidor och illustrerades med bilder på målningar i urval av konsthistorikern Carl G Laurin. I början av 1900-talet fick historikern Carl Grimberg, författaren till *Svenska folks underbara öden* (1913–1924), uppdraget att modernisera läseboken. Utöver Grimbergs egna texter omfattade den bidrag av giganter som Zacharias Topelius, Jack London, Viktor Rydberg, H C Andersen, Erik Gustaf Geijer, August Strindberg, Esaias Tegnér, Carl Michael Bergman, Johan Henrik Kjellgren, Per Daniel Amadeus Atterbom och Erik Johan Stagnelius. Den kom sedan att ges ut fram till 1951 och användes i svenska skolan långt in på 1960-talet.

Den konservativa profilen på Norstedts läsebok fick med tiden en hel del kritik bland lärare, och Sverige allmänna folkskolelärareförening tillsatte 1901 en kommitté bestående av skolmannen och kulturpersonligheten Alfred Dalin, den liberala politiken och blivande ecklesiastikministern Fridtjuf Berg, pedagogen Jöns Franzén samt världsförfattaren och blivande Nobelpristagaren Selma Lagerlöf att ta fram nyskrivet läsmaterial åt skolan.

Lagerlöfs eget bidrag var inget mindre än *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* (1907), en geografilektion i form av ett litterärt mästerverk som i läseboksformen gavs ut i totalt drygt en miljon exemplar fram till 1973. Upptäcktsresanden och då blivande akademiledamoten Sven Hedin skrev motsvarande litterära världsgeografi i *Pol till pol* som trycktes i 200 000 exemplar fram till 1936.

Dalin samlade svenska psalmer, dikter, sånger och visor i en bok som fram till sista upplagan 1948 gavs ut i 150 000 exemplar. Verner von Heidenstam, då blivande Nobelpristagare i litteratur, författade *Svenskarna och deras hövdingar* 1910, en litterär skildring av Sveriges historia från vikingarna till familjen Bernadotte som trycktes i nära på en halv miljon exemplar fram till 1955. Författaren Anna Maria Roos skrev läseboken *Hem och hembygd* som illustrerades av inga mindre än konstnärerna Brita Ellström (illustratör till svenska utgåvor av Mark Twains och Charles Dickens verk) och Ingeborg Uddén (formgav omslagen till Strindbergs, Lagerlöfs och Gustaf Frödings böcker) och trycktes i över 2,5 miljoner exemplar fram till 1946.

LÄSA FÖR LIVET

Högläsning i Ösby skola.

FOTO: ÖSBYSKOLAN

Dagens svensk uppfattar möjligen läseboksprojektet som väl nationalistiskt, men frågan är om inte en modern läsebok skulle vara lösningen på den minskande läsningen. Utan tvekan gjorde läseböckerna det svenska folket till litterata och till fungerande medborgare i en demokrati och sedan de slutade att användas i skolan på 1970-talet har läsningen också dalat. Idag läser inte ens var tionde svensk 18-åring på fritiden, för bara ett decennium sedan fanns det tre gånger så många nöjesläsare i den åldern. De yngre är flitigare läsare, drygt var femte ungdom mellan nio och tolv år läser på fritiden. Men även där har det skett en minskning, för tio år sedan läste var tredje barn i det åldersspannet regelbundet.

Är det så att de mognar och tar tag i läsandet på ”äldre dar”? Nej, en ännu färskare undersökning från Statistiska centralbyrån (SCB) visar att inte heller vuxna svenskar orkar öppna böckerna längre. Generellt sett läser var tredje svensk inte en enda bok under ett år, för bara tio år sedan gjorde bara knappt var sjätte det.

Dan Korn's engagemang i Sverigedemokraternas tankesmedja Oikos kan göra en och annan liberal, socialist och multikulturalist misstänksam, men när jag diskuterade idén om en ny statlig läsebok med honom nämndes Mustafa Can, Johannes Anyuru och Åsa Linderborg som tänkbara författare för att ge en mer mångfaldig bild av de olika erfarenheter som idag utgör svenskhets.

Jag har försökt vinna gehör för idén om regionala läseböcker som landskapsvis ger elever en gemensam identitet genom den lokala litteraturhistorien, men har då märkt hur direktiv om

mångfald och klimatmål helst ska göra det skrivna ordet till en tjänare i socialingenjörens projekt. När jag talat om att dagens ungdom behöver läsa både vad som står på runstenar och Dybecks nationalskruvar tjänstemännen oroligt på sig. De kan, eller vill, inte se historieförankringen som en nödvändig förutsättning för demokratisk samhällsgemenskap.

I Sverige har vi problem med idén om en kanon. Själv tycker jag att Danmarks nationella kulturkanon har pekat på hur man skapa viktiga samtal om det egna och gemensamma, om traditionens dynamik och mångfald när den litterärt sett täcker allt från Andersen, Søren Kierkegaard, Nikolaj Frederik Severin Grundtvig och Adam Oehlenschläger till Karen Blixen, Inger Christensen, Ole Kierkegaard och Carl Barks (!).

Vi måste göra ett gemensamt krafttag som samhälle. En satsning med utbildningsdepartementet, Svenska Akademien, universitetet och lärarfacken och de stora förlagen. Vi har i ärlighetens namn inte författare av Lagerlöfs, Heidenstams och Hedins kaliber idag, men de 20 bästa vi har skulle kunna anlitas för att fritt skriva litterära skolböcker i skilda ämnen, inte minst för den goda läsningen och bildningens skull. Kanske det rent av skulle inspirera till en ny samling svenska klassiker, en *Nils Holgersson* för det 21:a århundradet?

Erik Jersenius är kulturchef i Östgöta Correspondenten och Norrköpings Tidningar.

Övning ger färdighet

Till och med på gymnasiet har många elever svårt att läsa och skriva. Istället för att använda ineffektiva lässtrategier borde skolan stärka elevernas ämneskunskaper.

Av Isak Skogstad

Att undervisa på högstadiet har sin charm, även om många säkerligen har svårt att tro det. Jag var en av de misstrojna, präglad som jag fortfarande var av tiden som elev på en kaosartad kommunal högstadieskola. Att bli lärare var förvisso självklart – men absolut inte att undervisa elever yngre än de i gymnasieskolan. Det var ämneskunskap och undervisning som lockade mig till läraryrket, inte Sisyfosartade försök till att uppfostra stökiga högstadieelever.

När jag under min lärarutbildning fick möjlighet att göra praktik i North Carolina, USA, tog jag chansen innan jag överhuvudtaget visste vad jag gav mig in på. Det är bakgrunden till att jag helt plötsligt hamnade där jag aldrig hade föreställt mig: som lärare framför en klass tonåringar i årskurs åtta. Under min praktik besannades aldrig mina farhågor, tvärtom lämnade jag skolan i övertygelse om att min framtida lärargärning skulle utspela sig på högstadiet.

Efter examen undervisade jag på en lika välfungerande som traditionell skola. Det var inte bara möjligt för mig som lärare att bedriva undervisning med kunskapsförmedling, läxor och prov – det till och med förväntades av både rektor, elever och föräldrar. Efter några år ville jag söka mig vidare till en gymnasieskola. Jag föreställde mig att det skulle passa mig ännu bättre, eftersom den högre nivån på elevernas förmåga och kunskap i sin tur skulle göra en högre nivå på min undervisning möjlig. Jag hade ingen brådska utan trivdes där jag var och kunde således kosta på mig att vara både kräsen och selektiv när jag letade efter en lämplig gymnasieskola att söka mig till.

Det dröjde inte länge innan jag skrev kontrakt med Stockholms stad för en tjänst som lärare på Östra reals gymnasium. I över hundra år har skolan hållit hus i en respektingivande byggnad, ritad av Ragnar Östberg och uppförd mitt på Karlavägen på Östermalm. Sedan skolan invigdes av kung Gustaf V år 1911 har tiotusentals elever passerat genom skolans huvudport, mötts av prins Eugens fresk "Solen strålar över staden" på väggen och gått förbi Carl Milles skulpturer på väg till lektioner och prov. Och ut samma väg en sista gång, med en mössa på huvudet och till jubel från publiken har elever med namn som Kjell Espmark, Carl Bildt, Per Wästberg och Jan Stenbeck tagit studenten.

Det är således inte utan orsak som jag hade höga förväntningar på vad jag skulle mötas av som ny lärare för eleverna i tredje ring

på Östra reals naturvetenskapliga program. Visst var jag väl medveten om att varken samhället eller skolan i allmänhet är som förr, men mina förväntningar var varken orealistiska eller anmärkningsvärda – jag föreställde mig en skola där kunskap stod högt i kurs och där engagerade lärare verkade i symbios med flitiga och ambitiösa elever.

Men väl på plats kom jag i kontakt med något som jag varken kunde föreställa eller förvänta mig: att så många elever hade betydande svårigheter med att både läsa och skriva. De kunde vara både kunniga, ambitiösa och i många avseenden högpressterande. De var inte dyslektiker, och jag tror att de hade blivit helt ställda om de fått frågan om de ansåg sig ha läs- eller skrivsvårigheter. De verkade nämligen helt omedvetna om sin begränsade förmåga att uttrycka sig i skrift eller klara läsning av större textmassor.

Den förändring jag hade förväntat mig innan jag övergick från undervisning på högstadiet till gymnasieskolan handlade främst om ämneskunskap, att utmaningen som lärare skulle vara att kunna besvara de svåraste frågorna från de mest vetgiriga och kunniga eleverna. Istället kom den mest påtagliga förändringen att handla om pedagogiken, det vill säga hur undervisningen lades upp.

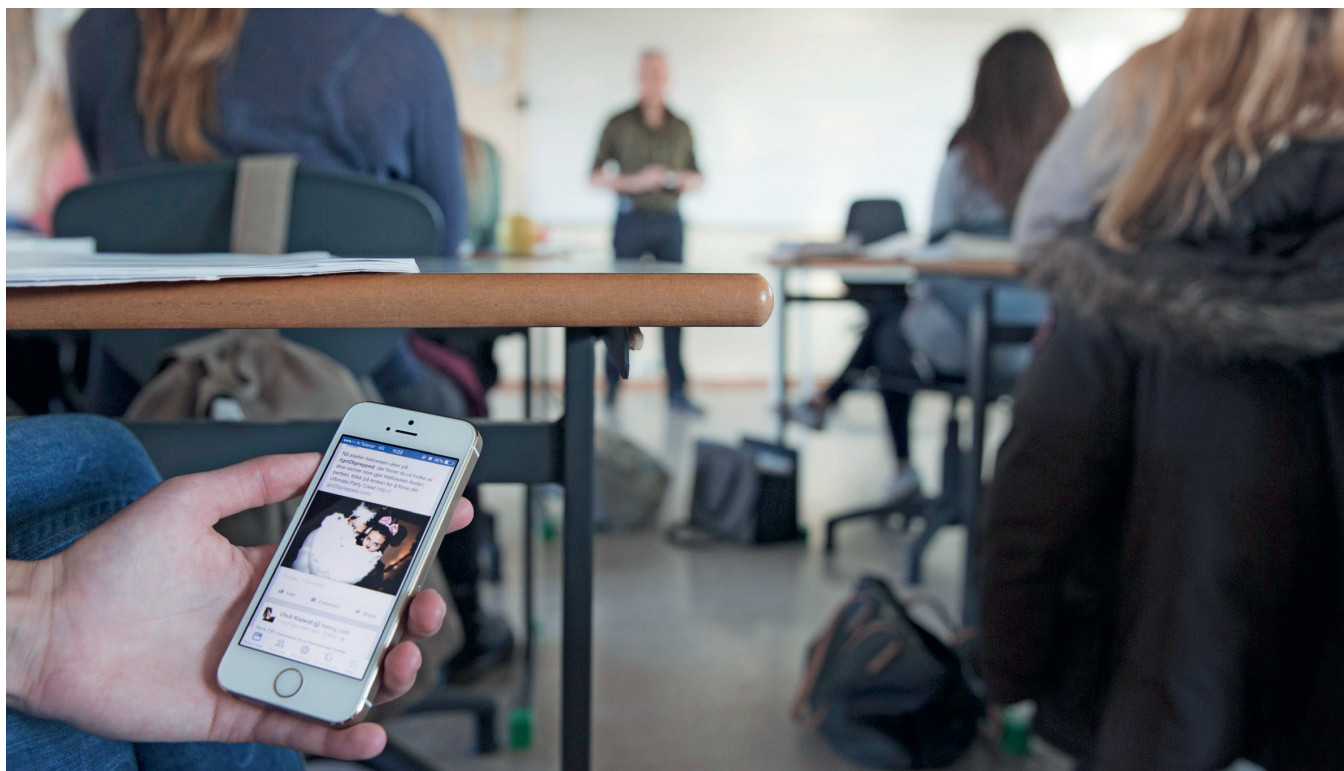
Redan innan jag började på mitt nya jobb borde jag ha anat ugglor i mossen. Den första signalen kom under mitt besök två veckor tidigare. I syfte att presentera mig för elever och lärare arbetade jag under en skoldag tillsammans med läraren vars tjänst jag skulle ta över. Under en lektion stod vi båda vid tavlan och försökte förklara svaret på en fråga. Av vana både pratade jag och använde tavlan samtidigt. Jag minns inte vad det handlade om, antagligen på grund av att allt jag kan minnas är vad som hände när jag hade pratat klart. Som på kommando tog flera elever upp sina telefoner och började fota mig. Det var över på några sekunder, men jag blev så ställd och illa berörd att det kändes som en evighet. Efter lektionen nämnde jag episoden i lärarrummet, och fick då veta att det inte var mig eleverna fotat, det var tavlan bakom mig. Det var en vanlig metod som eleverna använde för att slippa anteckna det läraren skriver upp. Om eleverna mot förmodan ändå vill anteckna, sker det i stort sett helt uteslutande med hjälp av datorer.

»

LÄSA FÖR LIVET

FOTO: MAGNUS HARTMAN/TT

Alltid till hands.

FOTO: BERIT ROALD/TT

När det var dags för prov möttes jag av både förvånade och protesterande elever, då de reagerade på att provet inte skulle vara digitalt. När provet väl var avslutat och svaren insamlade blev deras initiala reaktion mer begriplig – många skrev så illa att det var svårt att läsa deras svar. Att elever som lämnat grundskolan med högsta betyg, och efter två års studier på ett högskoleförberedande program, knappt hade förmåga att skriva läsbart för hand är lika sorgligt som frustrerande. Med principen om Ockhams rakkniv går det att förklara med att de inte övat tillräckligt mycket. Undersökningar av svenska ungdomars fritidsvanor visar att skrivandet minskar även i hemmet.

För något år sedan uppgav endast 15 procent av ungdomarna att de skriver på sin fritid minst en gång i veckan. I den svenska skolan är dessutom papperet och pennan på väg att försvinna från klassrummen i takt med att allt färre skolor kan värja sig mot statsmaktens krav på ökad digitalisering. Läroplanerna har fått skrivningar som dikterar att det är skolans uppgift att lära eleverna använda digitala verktyg. Det ska dessutom börja redan på förskolan; sedan 2018 har förskollärare fått ansvar att säkerställa att barnen använder digitala verktyg. Utvecklingen beror på att digitaliseringen i skolväsendet har varit en närmast icke-fråga inom politiken, tvärtom har konservativa moderater krokat arm med de mest progressiva miljöpartister. Alla partier tycks vara överens: Skolan ska digitaliseras mer, och så är det med det.

Näväl, inte alla elevers skrivna provsvar var oläsliga. Men att

”De verkade nämligen helt omedvetna om sin begränsade förmåga att uttrycka sig i skrift eller klara läsning av större textmassor.”

skriva läsbart är inte samma sak som att ett provsvar är godtagbart. Det tycktes som om att många felsvar, särskilt på frågor kopplade till längre textstycken, berodde på att eleverna inte förmådde läsa igenom texten ordentligt – eller inte klarade av att fullt förstå textens innebörd. . Genom att studera större undersökningar och internationella tester kan mina subjektiva upplevelser sättas i en betydligt mer intressant kontext. I Pisaundersökningen, som genomförs bland 15-åriga elever vart tredje år, mäts elev-

ernas läsförståelse på sex olika nivåer. De under nivå två definieras som svaga läsare som har svårt att förstå många vardagsnära texter. I Sverige ökade andelen svaga läsare med 38 procent mellan år 2000 och 2018. I genomsnitt lämnar idag var femte elev grundskolan med svårigheter att läsa och förstå enkla, vardagliga texter.

Om en viktig förklaring är att de inte läser tillräckligt mycket tillräckligt tidigt är det relevant att studera vad de faktiskt gör på sin fritid, eftersom barn och unga i skolåldern faktiskt tillbringar sin mes-

ta tid utanför skolans fyra väggar. I befolkningen som helhet har andelen som uppger att de läser böcker på fritiden varit relativt stabil under de senaste decennierna, men detsamma går inte att säga om ungdomar. Så sent som år 2007 uppgav 60 procent av ungdomarna att de läser böcker varje vecka. Tio år senare hade samma siffra halverats. Knappt var tredje ungdom läser idag böcker på sin fritid – och detta trots att frågeställningen har utvidgats till att även omfatta läsning på surfplattor. (MUCF, 2021)

Att vända utvecklingen och stärka elevernas läsförståelse har med rätta blivit en av de högst prioriterade för den nationella skol-

LÄSA FÖR LIVET

politiken. Utgångspunkten har varit att läsning är grunden för alla andra ämnen, och genom att satsa på läsförståelse kommer även kunskaperna i andra ämnen att förbättras. När Pisakrisen briserade för drygt tio år sedan togs ett stort antal initiativ med olika satsningar inom läsområdet i syfte att motverka de låga resultaten. Staten finansierade fortbildningar för lärare, förskolelärare och skolbibliotekarier. Ett exempel är Läslyftet, som alliansregeringen tog initiativ till år 2013 och som pågår än idag, som blivit ett miljardprojekt som ständigt expanderar i omfattning och ambitionsnivå. Samtidigt har såväl Skolverket som Skolinspektionen spridit instruktioner, tips och rekommendationer för hur lärare bör arbeta med olika lässtrategier i klassrummet. Det har fått effekt, i en undersökning framgår det att redan efter några år så studerade åtta av tio elever utifrån lässtrategier. Satsningarna har inte bara tillkommit inom skolpolitiken, även aktörer som exempelvis Statens kulturråd fick i uppdrag att initiera och samordna läsfrämjande insatser utanför skolan.

Det var tydligt att alla sprang åt samma håll – men sprang de åt rätt håll?

Flera välrenommerade forskare internationellt, ofta verksamma inom vetenskapliga discipliner som psykologi och kognitionsvetenskap, hade långt tidigare både riktat kritik och ifrågasatt användningen av lässtrategier i skolan. En av dem är Daniel Willingham, professor i kognitiv psykologi på Virginiauniversitetet, som forskar om inlärning och hjärnans minnesfunktioner. Han har skrivit flera böcker som handlar om skolan, undervisning och läsning – varav flera glädjande nog översatts till svenska av Natur och Kultur. Flera gånger har han kritiserat användningen av lässtrategier i skolan. Utifrån välgjorda studier, som både har kontrollgrupper och som följer upp effekten över en längre tid, förklarar Willingham att många pedagoger har en fundamentalt felaktig förståelse av vad elever behöver för att utveckla läsförståelse. Istället för att fokusera ensidigt på att läsa mer och ta till olika knep och trick för att strategiskt ta sig an läsningen, borde skolan istället fokusera på att stärka elevernas ämneskunskaper och vokabulär.

Redan på 1980-talet publicerade en internationell tidskrift för utbildningspsykologisk forskning en amerikansk studie som genom experiment lyckades påvisa att läsförmåga inte är en

generisk färdighet som går att öva upp och tillämpa på alla olika texter. Forskarna hade delat upp elever i grupper efter deras läsförståelse och även efter deras kunskap om det ämne som texten för testet handlade om. Efter att eleverna hade läst texten, som handlade om baseboll, fick de både skriftligt och muntligt i uppgift att besvara frågor och att återberätta innehållet. Resultatet visade att elever med goda ämneskunskaper presterade betydligt bättre än de med låga faktakunskaper – oavsett elevernas läsförståelse. En elev med låg läsförståelse, men med kunskap om baseboll, förstod helt enkelt texten bättre än en elev med god läsförståelse, men med låg förkunskap.

Om välgjorda experiment, evidens framtagna genom vetenskapliga metoder för att utröna vad som fungerar, hade tagits på allvar av pedagoger inom akademien, lärarutbildare och det övriga skoletablissemangen skulle flera misstag och pseudovetenskapliga teorier ha kunnat undvikas. Det finns självfallet internationellt etablerade forskare som i decennier studerat inlärning och kognition, på samma sätt som det finns ett ständigt stigande antal vetenskapliga artiklar och studier som är både av hög kvalitet och med stor relevans för skolans möjlighet att förmedla kunskap och därigenom främja elevernas läsförståelse. Men svenska akademiker och forskare i pedagogik tycks mer benägna att ägna sig åt navelskådande.

När docent Knut Sundell ledde ett team som granskade den vetenskapliga kvaliteten på doktorsavhandlingar från sju olika discipliner hamnade pedagogernas forskning i botten. Av samtliga avhandlingar var det endast 2 procent som undersökte de konkreta effekterna av pedagogiska metoder, och samtidigt uppfyllde uppställda kvalitetskrav. Hela åtta av tio doktorsavhandlingar i pedagogik var dessutom skrivna på svenska, något som omöjliggör en granskning av internationella forskare.

I en annan situation hade skolmyndigheterna kunnat bistå undervisande lärare genom att sammanställa evidens från den senaste forskningen. Det hade kunnat vara regel istället för undantag att lärarstudenter under sin utbildning rustades med kunskap som gör dem motståndskraftiga mot undermålig forskning, pseudovetenskapliga teorier och inte minst mot alla pedagogiska myter som florerar. Mångmiljardsatsningar hade kunnat riktats mot att stärka ämneskunskapens ställning i skolan – för att inte tala om de summor som hade kunnat gå till tryckta läroböcker, som kvantitativa effektstudier påvisat är mer gynnsamma för elevernas inlärning jämfört med skärmläsning. Med vetenskapligt beprövade metoder som grund för undervisningens utformning hade skolans möjlighet att förmedla ämneskunskap till eleverna stärkts, och färre ungdomar hade fått sin nyfikenhet på litteraturens värld hindrad av bristfällig läsförståelse. I klassrummen hade elever antecknat – inte fotat – vad som stod på tavlan, eftersom psykologiforskningens vetenskapliga rön om "the photo-taking-impairment effect", som visar hur man både lär sig sämre och minns mindre om man fotar något istället för att enbart observera det, hade varit självklar kunskap för lärare verksamma inom skolväsendet. I en sådan värld hade jag med andra ord inte blivit utsatt för fotande elever i klassrummet.

Daniel Willingham avfärdar läsärstrategier.

FOTO: SANJAY SUCHAK/UNIVERSITY OF VIRGINIA

Isak Skogstad är gymnasielärare, skribent och utredare vid Liberalernas riksdagskansli

Förödande välvilja

Läraren och författaren Filippa Mannerheim varnar för att ungas läs- och skrivförmåga försvagas i en skola där ingenting får vara ansträngande eller svårt.

Av Håkan Lindgren

Egentligen har jag bara en enda, stor fråga. Jag bestämmer mig för att vänta med den. Av hennes bok *Konsten att undervisa* har jag just lärt mig att erfarna lärare brukar inleda sina skriftliga prov med några korta och lätta frågor, för att värma upp eleven – en strategi som också passar utanför skolan.

Filippa Mannerheim undervisar i svenska och historia på en kommunal gymnasieskola. Sitt offentliga genombrott fick hon med en artikel i *Expressen*, där hon anklagade samtliga politiska partier för att ha förstört den svenska skolan (17/11 2020). Hon är en aktiv debattör i sociala medier, där hon delar med sig av iakttagelser från skolans värld, som den senaste konsultfioskeln ”att tänka salutogent” (uppmärksamma vad som trots allt fungerar i en stökig klass, inte vad som inte fungerar). Hon började arbeta som lärare för 20 år sedan, och när hon kommer in på det som är centralt i hennes undervisning, att stå framför eleverna och berätta om någon historisk händelse, får hon fortfarande ett särskilt sken i ansiktet.

Håkan Lindgren (HL): För ett tag sedan twittrade du att du möter allt fler gymnasieelever som inte längre kan skriva för hand. Hur vanligt är det?

Filippa Mannerheim (FM): Det här var ingenting som fanns för 15 eller 20 år sedan, det har börjat på senare år. Det har alltid funnits elever som har sagt: ”Det är jobbigt. Jag orkar inte.” Men nu finns det elever som faktiskt inte kan. De kan inte anteckna när jag skriver på tavlan, för de har inte flytet, de kan inte forma bokstäverna fort nog. De håller pennan fel, eftersom de aldrig har tränats, och då blir det jättesvårt.

HL: Hur har de klarat sig hela vägen upp till gymnasiet?

FM: Handskrift är något som inte längre prioriteras i skolan.

HL: Varför då?

FM: Jag tror att det är för att vi har haft en enorm tilltro till digitala verktyg. Vi har okritiskt anammat idén att de är Guds gåva till pedagogiken, och vi har haft en enorm lobbyism från företag som har sett sin chans att tjäna pengar på digitaliseringsvägen. Och vi har inte haft politiker som har kunnat förstå oss lärare, som har kunnat skydda skolan och eleverna mot det här. Kan man kränga en digital enhet per elev, och alla programvaror som ska till, då blir det skitmycket cash. Jag är inte ointresserad av digital teknik, jag använder det själv, och det kan lyfta min undervisning, men det ligger också en fara i det. När vi ser att det inte fungerar, för att vi

har släppt läroboken och fasat ut allt analogt, då har vi fått höra att det är för att ni lärare jobbar *fel*. Det har vi fått höra i ganska många år. Då finns det ju bara en väg att gå, och det är att jobba med digital teknik och hålla tyst när det inte fungerar.

HL: De senaste åren har kognitionsforskare börjat prata om att vi lär oss bättre av att hålla i en fysisk bok och anteckna för hand, eftersom det stimulerar hjärnan mer än skärmläsning. Har sådana insikter nått fram till skolan?

FM: Det kommer att dröja tio år till, kanske tjugo. Kanske släpper vi helt idén om lärandet – det är jag orolig för. Vi har tappat förståelsen för de små steg som krävs när man lär sig någonting nytt. Istället har vi läroplaner som är önskelistor och visioner om en elev som är nyfiken, som driver sitt eget lärande, som kommer att lösa allting själv, men det är ingen realistisk syn på barns lärande. De behöver en utbildad vuxen som leder lärandet.

HL: Varifrån kommer den här barnfientliga pedagogiken? Ingen skulle slänga in mellanstadieelever på fabriksgolvet eller någon annan vuxen arbetsplats. Varför tror man att det fungerar att slänga in dem i ett seminarierum där de ska forska själva?

FM: Jag tror att det är ett feltänk av välvilja. Man tycker att det är lite förlegat och auktoritärt att vuxna bestämmer, eller att barn ska göra något så tarvligt som att sitta och nöta och träna på bokstaven lilla a:s bäge, när de kan göra något fantastiskt och kreativt. Vi förväntas fråga eleverna ”Hur lär du dig bäst?” men det vet de inte. De vet vad de tycker om, de vet vad som är kul, medan jag vet bättre hur man lär sig någonting. Den här välviljan slår så hårt mot barnen.

HL: I *Konsten att undervisa* skriver du att läsning numera betraktas som ett hinder i skolarbetet.

FM: Kunskapskravet för ett E är väldigt högt satt. Mycket högre än en trea när jag gick i skolan. Det är helt orealistiskt, men ändå satte man den nivån: hit ska alla elever nå. När eleverna inte klarar det, då börjar vi hitta genvägar. Eleven ska klara ett prov i historia, men kan inte så många ord, och har ingen förförståelse, för eleven har inte fått det den ska ha under grundskolan. Läs 20 sidor text är för ansträngande, och då kan vi låta eleven lyssneläsa istället, och sedan kan du också sätta in muntliga prov.

HL: Vad säger de elever som inte får samma genvägar?

FM: Då kan man rekommendera hela klasser till lyssneläsning. Det blir mycket bättre, säger man välvilligt, för då blir den >>

LÄSA FÖR LIVET

*"Vi läste oss till
kunskap i historia,
i fysik, i religion, i
samhällskunskap,
överallt. Idag är
det tvärtom."*

ILLUSTRATION: JOHAN PATRICNY

här eleven inte utpekad. På så sätt sänker man nivån för alla. Men lärande ska vara svårt och frustrerande ibland! Det är det som är lärande. Jag fick oerhört mycket lästräning, inte för att svenskläraren var så fantastisk, utan på grund av att vi läste oss till kunskap i historia, i fysik, i religion, i samhällskunskap, överallt. Idag är det tvärtom: om frustrationen i lärandet upplevs som svår, då ska det bort. Vi måste plocka bort läsningen, eftersom den är för svår för väldigt många elever. Också på gymnasiet. Skulle vi jobba rätt, då skulle vi ha speciallärare som tog hand om den här tredjedelen elever redan i årskurs ett, och gav dem extra träning i läsning. Nu har vi inte det, och då hittar man på en massa låtsasord, som att lyssnelse är som att läsa.

HL: Med det har du kommit in på den stora fråga som jag sitter och spar på. För några år sedan läste jag in mig på skolans historia från 1940-talet och framåt, för en artikelserie om misslyckade skolreformer. När jag var klar med det fanns det en sak jag inte kunde förstå. Varifrån kommer den här fientligheten mot läsning, text, skolböcker, handskrift, faktakunskaper, inläring? Den fanns hos pedagoger och skollideologer långt före kommunaliseringen, friskolereformen och digitaliseringen. Sverige har rest sig ur sin fattigdom på grund av skolan – varför har vi börjat behandla skolan som om det fanns något att hämnas för?

FM: Jag har inget svar, men jag har funderat rätt mycket på det. Man gör uppror mot den skola man själv har fått. Det har förvånat mig, för jag kan känna precis tvärtom, jag är så oerhört tacksam för det jag fick på 1980- och 90-talen av mina lärare. Jag har inte kunnat glida genom livet, jag har pluggat rätt hårt, och jag är glad att det fanns strukturer som hjälpte mig att göra det.

HL: Det som du beskriver ger oss i praktiken en skola som återinför social skiktning, vilket var precis vad man ville undvika när grundskolan ersatte realskolan. Den som har akademikerföräldrar får hjälp hemma och klarar sig bra, även om skolan sänker nivån, men hur går det för alla andra?

FM: Skolkoncernerna ser till att vaska fram lättundervisade och billiga elever; det bidrar till att det blir en enorm segregering. De drar till sig de resursstarka eleverna, och då blir det svårare för den kommunala skolan att klara sitt uppdrag. Därför måste

”Kanske släpper vi helt idén om lärandet – det är jag orolig för. Vi har tappat förståelsen för de små steg som krävs när man lär sig någonting nytt.”

kommunen få mer pengar från skattebetalarna, och sedan kompenseras aktiebolagsskolan automatiskt med samma höjning. Systemet är riggat, helt enkelt.

HL: Borde vi förstatliga skolan?

FM: Jag tycker det, men som systemet ser ut idag tror jag inte det spelar så stor roll om den kommunala skolan blir statlig, för vi skulle fortfarande ha företag som konkurrerar om de resursstarka eleverna för att gå med vinst. Det finns en partipolitisk läsning som gör att vi inte kan prata om skolmarknaden, för då står Moderaterna och säger att vi är emot valfrihet. Det är synd, för vi behöver komma tillrätta med hur skadlig vår skolmarknad är, med betygsinflation, föräldrakunder och en myndighetsutövning i fritt fall. Jag vill tillbaka till en skola som är ett enat samhällsfundament, som vi kan bygga upp Sverige med, för jag tror att det här är rätt farligt.

HL: Vad kan vi göra för att förbättra läget?

FM: En enkel och bra sak skulle vara att differentiera skolpengen, så att kommunerna får betalt för det helhetsansvar de har idag, som inte aktiebolagsskolorna har. Så såg det ut tidigare. Det skulle också vara lätt att börja reglera vissa saker. Man skulle kunna säga att man inte får ha större klasser än 20 i grundskolan, 25 på gymnasiet.

HL: Hur stora klasser har du nu?

FM: 33 elever. Det finns inte stolar till alla, så det hänger på att någon alltid är borta. Vissa lärare kan ha sex klasser, det blir 200 elever. Sedan skulle man kunna införa

höga tariffer för lärare, istället för individuell lönesättning som är kopplad till en massa luddiga mål. Lönen borde vara knuten till din utbildning och till antal år i yrket. I Finland är det så. Där litar man på lärarkompetensen. Det gör vi inte i Sverige, vi har raserat den fullkomligt. Individuella löner skapar också en enorm oreda mellan oss lärare. ”Vet du att hon har 2 000 kronor mer”, och så vidare, istället för att vi har reglerat vilka löner en lärare ska ha.

HL: Fler förslag?

FM: Man skulle också kunna kräva att alla elever ska ha en egen lärobok i varje ämne. Det har de inte nu. Vissa har nätläromedel som är undermåliga, det är en enda röra. En lärobok är reglerande i sig själv. Om jag använder en viss lärobok i mitt klassrum, och en annan skola gör samma sak, då ser vi till att nivån hålls. Nu kan det vara helt olika. Vi borde också ha ändamålsenliga lokaler, och det ska finnas en riktig skolgård, eftersom barn behöver röra på sig. Det är lag på skolbibliotek men inte på personal, vilket innebär att när jag gick runt och besökte skolor, kunde de säga ”här är vårt fina skolbibliotek”, och det var en korridor med några böcker i. All resurspersonal som fanns förut – skolpsykolog, kurator, speciallärare, bibliotekarie – skulle man kunna reglera. Per så här många elever ska du ha en speciallärare. Men det blir dyrt.

HL: Det blir dyrare om vi inte gör det. Förstör vi skolan har vi förstört framtiden i förväg. Varför vill man driva skola om man inte är intresserad av undervisning?

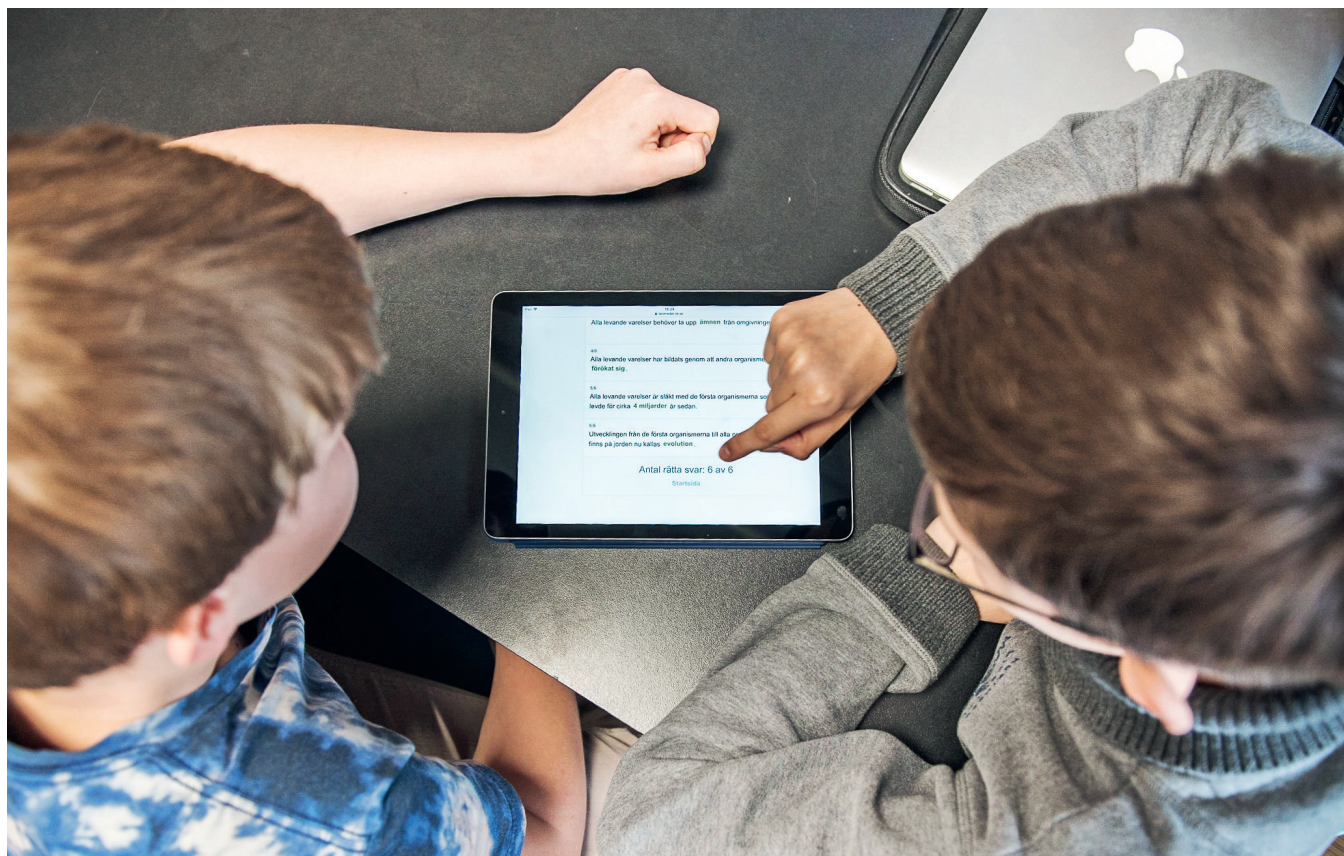
FM: När vi valde skola till min son gick vi runt och kollade bland alla friskolor där vi bodde. Det var många billiga, utbildade lärare och särskrivningar i powerpointpresentationerna. På ett ställe hade de sin verksamhet i en cykelkällare. De hade utedagar en dag i veckan. Det betyder att du har lektioner utomhus, för att det är billigare. Så ser det ut när du inte reglerar. Skolorna kommer att försöka få den billigaste undervisningen, inte den bästa. Vi måste

Old school.

FOTO: TT

LÄSA FÖR LIVET

New school.

FOTO: ALEXANDER OLIVERA/TT

enas kring vad en skola är, och det har vi inte gjort. Jag känner en enorm ilska när jag tänker på det här.

HL: Skolans problem är en hård knut, eftersom den består av så många olika delar. Kommunaliseringen, pedagogiken, friskolorna ...

FM: Jag har mitt eget barn i friskola, jag har inget emot friskolor. Problemet är när man låter koncerner komma in på skolmarknaden och expandera på den kommunala skolans bekostnad. När man har kunskapskrav som är så flummiga, med värdeord som du och jag kan tycka helt olika kring. Om man sedan blandar in aktiebolag som ströslar med överbetyg, för marknadsföring och för att dra till sig elever, det är då det blir vilda västern.

HL: Hur har elevernas koncentrationsförmåga förändrats sedan du började jobba som lärare?

FM: Det har blivit väldigt mycket sämre. Det är mycket stökigare i klassrummet. Klasserna har blivit större, och att elever som behöver extrastöd ska inkluderas istället för att sitta i smågrupper har skapat oerhört mycket oreda. Vi har vant oss vid att en klassrumsmiljö ska vara social, det är väldigt mycket sitta och prata och skratta, men det måste vara tyst, för annars kan vi inte jobba. Det går inte att tänka på ett svårt mattetal om kompisarna bredvid sitter och pratar. Jag tror också att vi har ett annat ideal som är mer extrovert. Jag hade inte haft en chans idag. Jag var tyst, blyg, satt längst ner, jätteduktig på att läsa, älskade att skriva, och det pre-

mierades på min tid. Idag är det inte alls på samma sätt.

HL: Vad händer med sådana elever?

FM: De far fruktansvärt illa. Jag kan se att de tysta, blyga och faktiskt rätt duktiga eleverna inte kommer till sin rätt.

HL: Om det är så här illa, varför protesterar inte lärarna mer? Vi har haft två stora skolstrejker, 1966, när offentliganställda fick rätt att strejka, och 1989, inför kommunaliseringen.

FM: Det tycker jag att du ska fråga våra fackförbund. Jag är starkt kritisk till lärarfacken. De är inte längre vad jag ser som fackförbund, de är fullkomligt tandlösa. Grejen är att vi är en splittrad kår; det är fackens fel också. Man har splittrat upp oss i förstelärare och särskilt skickliga lärare och infört individuell lönesättning. Vi har ingenting gemensamt längre.

HL: Vilka reaktioner har du fått efter din *J'accuse*-artikel i *Expressen*?

FM: Jag fick mängder med mejl från folk som bara ville tacka. Lärare gick ihop och sade "Vi anklagar också", och fick 17 000 underskrifter. Det jag är besviken över, det är att svaret från våra riksdagspolitiker var fullkomligt goddag yxskaft. Det kan bero på två saker. Den ena är att de är fullkomligt naiva och inte förstår vad som håller på att ske. Eller så är de cyniska. Jag vet inte vilket som är värst.

Håkan Lindgren är journalist och kritiker.

Per Wästberg är författare och ledamot av Svenska Akademien. I höst utkommer ett urval av Paulruds texter, med inledning av Wästberg, i Svenska Akademiens klassiker.

Övergivenhetens villkor

Anders Paulruds romaner har i allmänhet en självbiografisk bakgrund. Hans miljö är Karlskrona och Saltö.

Av Per Wästberg

Det finns romanförfattare som orienterar i samma revir, korsar sina egna spår, fångar upp en lukt-signal, passerar målet enbart för att fortsätta en rundgång i igenkännlig terräng. För Anders Paulrud (1951–2008) var det Karlskrona och Saltö. Där följde han kärlekens rothala stigar, i en lust att aldrig komma fram, i en visshet att allting redan låg bakom honom.

Vad får mig att sätta en klassikerstämpel på några av hans sju böcker? Deras enkelhet och känslodjup, deras ömsinhet och förtvivlan, deras direkta tilltal och genomtänkta raffinemang – idel motsatser av det slag som i litteraturvetenskapen kallas oxymoroner (som ”en glad desperation” eller ”ett vredgat lugn”).

Anders Paulrud ägde en konstnärlig energi med till synes ringa räckvidd; den koncentreras på centrala upplevelser av utanförskap, ensamhet, sökande efter samband. Det är en inringad sektor, en förvisningens plats, där han sakligt och exakt valde detaljer som säger det han annars behövt säga själv.

Han var en sparsam scenograf. Mycket raderade han. Han hade en nollpunkt, en längtan efter en ny begynnelse, en poetisk vision av landet som icke är och som därför aldrig uppenbarar sig. Om det funnes ett hinsides liknade det midsommarnatten i Ble-

kinge skärgård innan det sista livselixiret tömts.

Livet, skrev han, ”består inte av stora kontrollerade sammanhang utan av en mängd viktiga ögonblick”. Tidens obarmhärtiga flykt fann i honom en lyriker på prosa. Han sökte en förlorad helhet som har att göra med en födelse-förlust. Modersveket är en gåta som aldrig kan bortförklaras, dock avmystifieras.

Han misstrodde de häftiga känslorna som ändå förblir de viktiga. Men där känslan är för stark och passionen för svårhanterlig tog han med en manlig axelryckning fram ett överblickande förnuft, en ironisk saklighet, en whisky för mycket och alldeles för många cigaretter. Och om det faktiska och triviala trängde sig på, lyfte han upp några meningsfulla detaljer som slungar oss till en oroande svindelhöjd.

*”Hans prosa är
rytmisk, musikalisk,
med väl insatta
pauser, radbyten och
mellanslag. Pulsen
hörs dunka när det är
som tystast. Då talar
sorgen.”*

Ihans djupt personliga tonfall är inbyggt ett avstånd, en blyghet, som om han inte ville betunga oss med sin tillbakahållna smärta. Hans prosa är rytmisk,

musikalisk, med väl insatta pauser, radbyten och mellanslag. Pulsen hörs dunka när det är som tystast. Då talar sorgen. Hans språk förser oss med en lins som lättar på allvaret och monotonin.

Det är inte komplikation han eftersträvar utan klarhet, en fast blick. Han tar verkligheten för vad den är men ordnar den till en kärv poetisk text, hållbar som björknäver. Nya uttrycksformer experimenterar han inte med. Men han reducerar de tillgängliga till en lågton, en svagström, som vid närmare beröring visar sig högeligen laddad. Hans berättelser är korta men i så

FOTO: TT

Anders Paulrud.

>>

långsamt tempo att de verkar omfångsrika. Han går till fots där andra tar tåget, han flygspanar inte utan är sina sinnens lantmätare.

Vad är kärleken, vems är kärleken? En återkommande fråga. Medkänsla och inlevelse förenas med en ovanlig förmåga att tala i första person utan att bli egocentrisk. Anders Paulruds böcker är alla skrivna i jagform. Han berättade utifrån den egna blicken – som vi alla.

Så fylls också hans författarskap av erinring och varierar upp- och nedått. I olika skepnader träder han fram som både lycklig och olycklig. I debuten vid 43 års ålder, *Det regnar i Wimbledon* (1994), är slutorden: "Allt börjar om." I bok efter bok börjar han om, på nya sätt.

Och redan i debuten hörs den Paulrudska språkmelodin, ett poetiskt presens, svept i ett dis av whisky och cigaretter. Mannen och kvinnan möts i samlag men passerar varandra i samtal. Till slut simmar hon – i den kuststad där allt utspelas – ut i havet mot sin död likt ålarna som hon förgäves sökt berätta om. Sinnlighet utan varaktig själskontakt, vemodsfärgad sorg över människors svåråtkomlighet och närvarons bedräglighet.

Amamamor (1996) grundas på hans eget öde. Som nyfödd skildes Anders från sin mor och efter ett år på barnhem adopterades han av en SJ-konduktör och en hemmafru och fick en lycklig uppväxt. Efter deras död letade han rätt på sin biologiska mor. Hon hade som tonåring varit hembiträde i en fin skånsk familj, där hade husets herre gjort henne med barn. Hon tvingades lämna bort pojken som hon sedan dess jämt drömt om. Hon var tjugo år yngre än hans adoptivmamma som samma dag på BB fött ett dött barn. De slöt en pakt, där hon tog hand om pojken och tillät hans biologiska mor att ha en gles kontakt med henne, mestadels från Paris där hon fick nytt jobb.

Adoptivmodern, som Anders såg som sin verkliga mamma, dog och hans okända mor dök upp på begravningen. Sonen rör sig viljelöst mellan en död kvinna och en främmande. När den levande blir efterhängsen för att äntligen få vara mamma så blir den döda hans dröm om den ideala kvinnan. Det är en upprörande berättelse om kärlek, svek och förlåtelse.

"Att vara adopterad", sade Anders Paulrud i en intervju, "präglar en mycket djupare än man kan tro. Man har inga släktträd. Inga traditioner. Varje dag frågar man sig: Vem är jag egentligen? Man söker anpassa sig överdrivet mycket och vara till lags, men frestas också att bete sig ansvarslost, släppa taget, falla i avgrunden, vara otrogen, svinaktig och självömkande."

I Paulruds tredje roman *Inbjudan till sorg* (2000) möter vi på nytt en förrädd kärlek och en mans känsla av att inte räcka till. Katastrofen har redan inträffat, facit är utskrivet, livet är ett Före och ett Efter. Berättaren är inlåst i sin ensamhet, har mist sin kärlek, saknar familj och vänner. I ett ödsligt beläget hus på en ö utanför Karlskrona berättar han för henne som kör bussen varför hans älskade som hämnd kastade sig framför hans tåg och gjorde honom till ofrivillig dräpare ett tjugotal år tidigare, 1998. (Paulrud är också med årtalen.) En vårdag det året upphörde den riktiga världen och dess mening. Lokföraren – Anders adoptivfar var anställd vid SJ – passar in i sin yrkesroll för intrigens skull. Som alltid hör vi författarens eget tonfall i en kärleksskildring av kätthet, längtan, avståndsbehov. Han strör sin lika hatade som älskades aska i havet utanför Karlskrona och börjar en vandring till Santiago de Compostela.

Kärlekshistorien bjuder utöver erotik på söndagsfrukostar med orgier i ägg och bacon, massor med kaffe, *Herald Tribune* jämte rökandets återkommande vållust: "Cigaretter-

na på den tiden, oförglömliga med smak av livet framför, smaken som satt kvar på baksidan av tänderna till dess man fick kaffe..."

Han vandrade genom Spanien innesluten i ett flöde av minnen: Beatleslåtar, böjningen av tyska verb, den första flickan han kysst, smaken av barndomens päronglass... Han hade sett hur världens olyckor fastnade i den älskade, hon kunde inte som han vika undan i lögn. De svältande barnen och flyktingarna var alltför verkliga för henne, tidens katastrofer utspelades i hennes närhet.

För honom som förlorat känslan av ansvar blev hon utbytbar mot andra kvinnor. Men "när hon sedan länge är upplöst härute i havet, då återkommer hon, blänker och avger ljus, då kan hon leva och bli tagen på allvar. Men bara då."

Ett ögonblicks verk (2003) är en roman om de tillfälligheter som avgör livet. Det är den enda av Paulruds böcker som är en gestaltad roman om andra personer än han själv. Den visar att han kunde något annat än vrida och vända på sig själv: en doftrik uppväxtskildring från 1930-talets Karlskrona, en innerlig kärlekshistoria i Köpenhamn, en rapport om ett par år i Sachsenhausen.

Dock har han även där lånat ur sin egen biografi och omgivningens. Han hade släkt som skulle flytta till USA vid sekelskiftet, men de fastnade i Köpenhamn och startade skradderi – så vill romanens Axel emigrera till Amerika på 1930-talet, men i Köpenhamn sviker honom modet, han hyr ett rum hos Line, en tio år äldre kvinna, och förälskar sig i henne. Inte ens den tyska ockupationen och hans internering i koncentrationsläger kan skilja dem åt. Som så ofta står en kvinna för styrka, mod och kärlek.

Paulrud inleder sina romaner med ett Efteråt, en tillbakablick på det som ska skildras. Sålunda besöker decennier senare den sjuttioåriga Axel Pettersson sin älskade Line, nu döende på Kommunehospitalet i Köpenhamn, dit han anlänt sommaren 1934. Det är en saga om två kantstötta. Axel, misshandlad som ung av sin far och bror, berättar om allt detta för att överleva, för att försköna sitt liv – som den fuga av Bach som följer honom genom tillvaron.

Kärleken till Sofia Karlsson (2005) är enligt Paulrud helt självbiografisk. Skriven utan skyddsnät är det en naken skildring om en medelålders man som grips av en besinningslös passion till en 26 år yngre kvinna – allt är autentiskt, inräknat hennes namn. Hon övergav honom samtidigt som han fick en hjärntumör. Han opererades till livet och gav sig på nytt, elva år efteråt, ut på pilgrimsleden till Santiago de Compostela, med ett foto av Sofia Karlsson i fickan.

Pappans vinröda badrock som har följt honom genom flertalet av hans böcker lämnade han hemma, men sin gråa frottémössa bar han alltså på huvudet. Han skrev ner sina tankar och känslor i en anteckningsbok, allt medan han ensam och sorgsen gick 33 mil – för att minnas och förstå: "Det måste finnas ord, några få ord bara, för att återge de smärtsamma försöken att leva och att älska." Det är vad hans författarskap går ut på.

Sofia Karlsson är en verklig kvinna som tilltalas i en text som utgör en besvärjelse för att få den älskade tillbaka. Anders beskriver sig som känslig, självutlämnande och humoristisk men också som ett kräk i en desperat medelålder. Han är en romantiker som tror på lyckan och passionen, och för det har han betalat ett högt pris:

"Jag visste redan från början att hon skulle överge mig. Så har det alltid varit. Alldeles i början av mitt liv blev jag övergiven. Redan under den första dagen lämnades jag bort... där på BB i Karlskrona."

Han har själv övergett många gånger: sin dotter då hon var tre, sin hustru också: "Båda två, dessa kärlekar, lämnade jag för en kvinna som väntade på mig i Europa. Jag har varit hänsynslös när jag behövt mina avstånd, när jag har krävt mina flickor av 'frihet'."

Han är en klassresenär, ingenstans hemma. Hans pappa SJ-kon-

*"Redan i debuten
hörs den Paulrudska
språkmelodin, ett poetiskt
presens, svept i ett dis av
whisky och cigaretter."*

duktören drog sig tillbaka i pannrummet där han drömde över sina kartböcker och färdades över jorden. Mamman hade en pappskiva där pianotangenterna var uppmålade. Hon hade velat spela piano som barn, men ingen hade råd med ett piano. När hennes man var borta med tågen tog hon fram pappskivan och spelade till radiomusiken. Hon målade naglarna och mjukade upp fingrarna innan hon satte i gång. De levde båda i var sin fiktion.

I *Som vi älskade varandra* (2007) är vi återigen i sommarhuset på Saltö "vid vägs ände". Där har fem vänner träffats sedan 1980-talets början, men nu är det "efteråt" då Anders hösten 2006, hjälpt av sina anteckningar, sammanfattar den gångna sommarens händelser men också vännernas gemensamma liv: Anders och Solveig, Mikael och Karin, Harry som är konstnären. Midsommar; Karin borta; Mikael förskansad och drogad, Harry färfarmare på Nya Zeeland.

Spillror är kvar av den täta vänskap som trots olika samhällsbakgrund frodades med radikaliteten gemensam. Karins uppbrott från Mikael till en lesbisk relation skildras på ett stramt poetiskt språk. Det är en melankolisk berättelse med bleknande minnesbilder och kamrater som har tillhört Förbundet Kommunist och nu har blivit rika och blaserade.

Allt går igen hos Paulrud, en minnets karusell: "På något underligt vis känns det som vi aldrig har funnits, som om vår tid aldrig har existerat, vi som älskade varandra."

Fjärilen i min hjärna (2008) tillägnas Annika – i texten kallad Solveig, "före detta hustru" och förblivande livskamrat. Boken utkom samma vecka som Anders Paulrud dog. De hade känt varandra i trettio år; hon avled på Ersta 2020. "Friheten är bara möjlig tillsammans med en annan människa."

Kärleken stannar även tills allt är för sent och utan framtid. En mäktig värme dröjer kvar, stilla stunder, varma händer. Solveig med sina korsord och läsglasögon höll honom uppe: "Som vore det möjligt lura av livet en sista rättighet."

Det är en skildring av ett döende med samma mod som Sven Delblanc visade i *Livets ax* och *Slutord*. Lungcanceren orsakades av "min stupida vana att under mer än tre årtionden konsumera trettio cigaretter om dagen. Ibland fler. På så vis var det lättare med den där tumören i hjärnan. Då var jag, för en gångs skull, helt utan skuld."

Från övervakningen på Karolinska smiter han till Paris en sista gång. Där har han varit hundra gånger, Paris förblev "en underbar och mycket komplicerad kärleksaffär". Första gången 1967 liftade han genom Europa till Gare du Nord. Nu har han med sig Laurence Sternes *En sentimental resa*, *Solange* av Willy Kyrklund, en liten roman av Italo Svevo, en anteckningsbok och blyertspennor.

På Ersta hospice putsade han sina Alfred Sargent-skor (handgjorda engelska klassiker) och stoppade ett paket cigaretter i varje sko. På lädersulorna skrev han Låt Stå. "Det är klart att jag måste ha dem när jag kommer tillbaka."

Guds vackra värld är inte vad den verkar vara, han själv inte heller. Grundvalen för existensen måste oavlatligt prövas, annars ras, bråte, oklara gränslinjer, och själva uppriktigheten blir ett maskspel bland många. Stigarna mellan Södermalm och Santiago är

Karlskrona: en av Paulruds miljöer.

FOTO: ALAMY

"Som nyfödd skildes Anders från sin mor och efter ett år på barnhem adopterades han av en SJ-konduktör och en hemmafru och fick en lycklig uppväxt."

utritade på hans livs karta men knappast synliga i en verklighet som ännu inte har omvandlats till myt. Han vandrar genom historien utan att plundra den, utan att kräva den på svar eller utsagor. Santiagos katedral ser han som en illustration av sätt att bemöta döden, att bygga skyddsvallar mot ett oblidligt öde.

En ton av elegisk saknad bryter igenom Paulruds texter. Han väjer inte för smärtpunkterna. Han förblir hela tiden igenkännlig, med en lätthet i anslaget som bär honom över bråddjupen.

Hans tema är övergivenhetens villkor. Han drar ut samma lådor i sitt författarskap och utforskar skuld och skam, sorg och saknad – och en kvinnas svek. Ändå är hans kvinnoporträtt starka och värmande. Utifrån sin erfarenhet skrev han om livets tillkortakommanden och åldrandets ofrånkomlighet, om de sorgsna försöken att med nya tolkningar återvända till det som en gång lyste.

Vare sig han ställde kursen mot Paris, Spanien eller Indien lämnade han aldrig Saltö med omgivning. Den klara sikten uppstår bakåt; målet är i hans början. Jag hörde honom citera Horatius om hur ingen tillåts veta sitt öde, så fråga inte, jaga inte efter svar i teblad eller handflator.

Han var en destruktiv livsnjutare. Förgängelsen strömmar genom allt han skrev. Och dessa dammiga vägar, dessa avstånd som oberäkneligt växer och krymper, dessa slumpvisa möten... Vad är de till för om inte för att påminna om döden, om det övergående och underminerade livet?

Anders Paulrud försökte systematiskt befria sig från sin barn-dom och uppväxt genom att, från ett annat väderstreck, söka upp dem. När han gick vidare var det för att komma tillbaka och finna att han inte var utestängd från den tragiska kärnan i sin erfarenhet.

Han längtade efter ett "ännu inte uppfunnet språk [...] ett som liknade det som föds inne i musiken". När vi har läst hans böcker med deras öppna slut anar vi vad han menade. Och han upphörde inte med att leta efter ett språk och efter en kärlek. Någonstans väntar båda på att bli upphittade av den som tror sig ha förlorat dem för alltid. ✧

Centraleuropas återkomst

Philip Roths resor till Prag ledde till ett ökat intresse för östeuropeisk litteratur i väst, menar **Jakob Sjövall**.

FÖR 50 ÅR SEDAN, 1972, reste den amerikanske författaren Philip Roth till Prag.

Hans första besök i dåvarande Tjeckoslovakien var kort, men det följdes snart av flera och längre resor. Hans närvaro tilldrog sig den kommunistiska säkerhetspolisens intresse. Efter att en informatör hade vänt sig till polisen öppnades en hemlig akt över Roth, där han gavs kodnamnet "turisten". Han blev skuggad och flydde vid ett tillfälle från förföljande polis genom att kasta sig ombord på en förbipasserande spårvagn. År 1977 drog myndigheterna in hans visum och han kunde inte återvända till staden.

Men vad gjorde han överhuvudtaget i Prag?

Ursprungligen var det Franz Kafka som lockade, Roth ville besöka sin litterära idols hemstad och bestämde sig "nästan genom ett infall" att resa till Prag från Wien. Väl på plats hade han snart och naturligt nog etablerat kontakt med flera framstående tjeckiska författare och intellektuella. Roth skrev själv att han också var nyfiken på hur författare kunde verka i en totalitär miljö. Uppenbart greps han av vad han fick se: han skrev senare om hur den tjeckiske författaren Ivan Klíma skjutsade runt honom "mellan gatukiosker där författare sålde

cigaretter, till offentliga byggnader där de moppade golvet, till byggarbetsplatser där de lade tegel, ut ur stan till kommunala vattenreningsverk där de plaskade runt i overaller och stövlar, med en skiftnyckel i ena fickan och en bok i den andra".

ROTH BLEV ALLTMER engagerad och ville hjälpa de intellektuella som framhärdat i den kommunistiska diktaturen. Han skrev en artikel om Tjeckoslovakien för amerikanska PEN, och under en kort tid organiserade han en fond som skulle förse behövande författare med pengar. Tillbaka i USA utvecklade han kontakter med exiltjejer i väst.

Genom sina resor och sin vänskap med flera tjeckiska författare väcktes också ett djupare intresse för den litterära situationen i Centraleuropa.

Översättningarna har blivit bättre

64 Alfred Sjödin läser Nils Håkanson

Symfonier som vapen

66 Camilla Lundberg om klassisk musik i Nazityskland

"Jag lever på luft och kärlek"

68 Marie Tonkin läser Else Lasker-Schüler

Utanför åsiktskorridoren

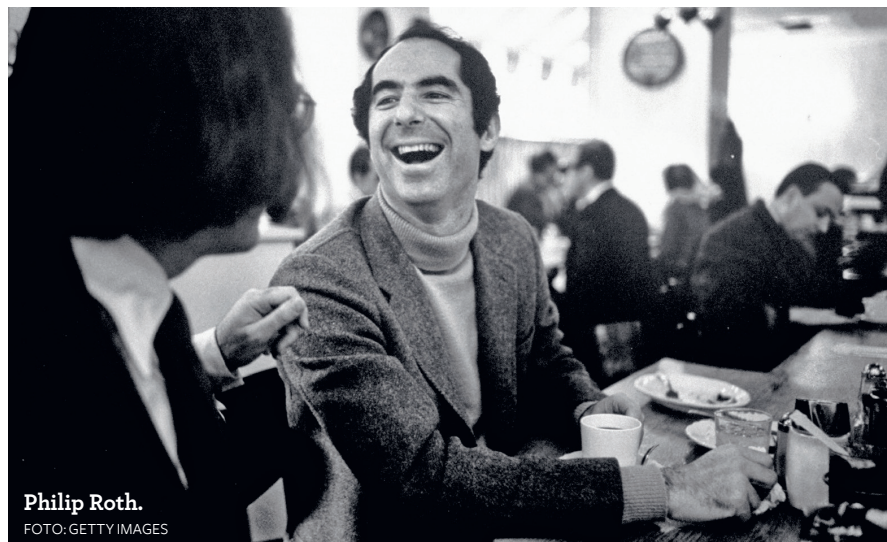
70 Martin Wettmark om Tage Lindbom

Krönika

71 Edvard Hollertz tycker att det är rena koko i skogen

I korthet

71 David Andersson minns Peter Bogdanovich

Philip Roth.
FOTO: GETTY IMAGES

Prag 1970.

FOTO: GETTY IMAGES

Genom sina resor och sin vänskap med flera tjeckiska författare väcktes också ett djupare intresse för den litterära situationen i Centraleuropa. Roths upptäckte en för honom ny litterär strömning, ett sätt att berätta om världen som hade varit okänt för honom tidigare.

DET VAR ALLTSÅ Kafka som hade fört honom till Prag. Roth blev nu stegvis övertygad om att Kafka, snarare än att vara en särpling i den europeiska litteraturen, i själva verket bara var den förste i en specifikt centraleuropeisk litterär tradition. Inte minst i den samtida tjeckiska litteraturen fanns flera drag som gjorde denna tanke särskilt lätt att ta till sig. Roth tyckte för egen del att den realistiska traditionen i Väst hade nått vägs ände och sökte aktivt efter nya källor och uttryckssätt. Medan den officiellt godkända tjeckiska kulturen generellt sett var av låg klass, spreds i otillåtna utgåvor (*samizdat*) en helt annan litteratur, förankrad i en egen tradition men självklart med begränsad publik, särskilt utanför landets gränser. Efter Pragvåren 1968 slog myndigheterna ner på dissidenterna, och dessa skillnader förstärktes än mer. Det var därför inte förvånande att Roth inte tidigare hade kommit i kontakt med denna litteratur.

Den amerikanske litteraturvetaren Brian K Goodman har beskrivit den tradition som attraherade Roth som "kontra-realism": ett skevt eller indirekt berättande, präglad av tvetydighet, ironi och ett explicit uttalat tankegods insprängt i berättelsen. Den amerikanske Milan Kunderakännaren Fred Misurella talar lite mer övergripande om en litteratur som är skeptisk till politiska och religiösa ideal och som på sin höjd ser världen som i

grunden neutralt inställd till den enskilda människans öde. Författarens motstånd utgörs av ett estetiskt åtagande för individens erfarenhet. Privatlivet och det individuella modet tillhör de värden som särskilt försvaras. Våldigt övergripande kan man kanske försöka sammanfatta det som en tvetydighetens litteratur, som blottlägger och framhäver tillvarons absurditet och osäkerhet. Både ironisk och allvarlig, svindlande och konkret, utforskar den individens värde och möjligheter.

Roth upptäckte den i dialog med tjeckiska intellektuella som Ivan Klíma, Antonín J Liehm, Václav Havel och Milan Kundera. Särskilt Kundera, som Roth hade tät kontakt med, kom att bli den centraleuropeiska kulturens uttolkare *par excellence*. Sina tankar om centraleuropeisk litteratur utvecklade han bland annat i boken *Romankonsten* (på svenska 1988).

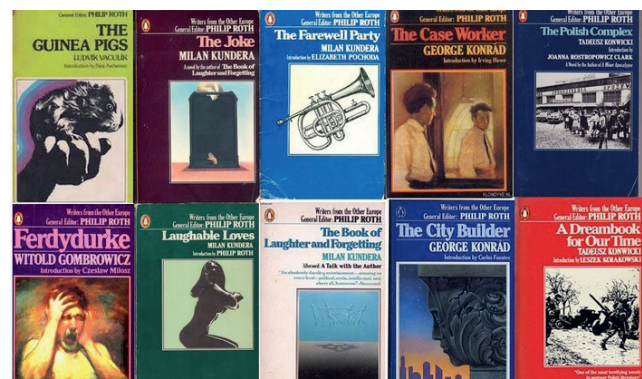
SOM ETT RESULTAT AV resorna till Prag (och minst en avstickare till Budapest) väckte Roth 1974 idén att hos förlaget Penguin skapa en serie lättillgängliga pocketböcker med centraleuropeisk litteratur av hög kvalitet i engelsk översättning. Förlaget välkomnade tanken och mellan 1975 och 1989 publicerades i serien *Writers from the Other Europe* 17 verk av 11 författare från Tjeckoslovakien, Jugoslavien, Polen och Ungern: Jerzy Andrzejewski,

Tvetydighetens litteratur.

FOTO: NEGLECTEDBOOKS.COM

Tadeusz Borowski, Géza Csáth, Witold Gombrowicz, Bohumil Hrabal, Danilo Kiš, György Konrád, Tadeusz Konwicki, Milan Kundera, Bruno Schulz och Ludvík Vaculík. Genom serien introducerades många författarskap för en västerländsk publik, med bestående resultat. Några manuskript smugglade Roth själv ut från andra sidan järnridån. Han lyckades övertyga välkända och uppburna författare som John Updike, Heinrich Böll och Carlos Fuentes att skriva förord till de olika böckerna i serien, vilket skapade ytterligare förväntningar och välvilja hos den västerländska kritikerkåren.

Drivande för seriens tillkomst var den speciella politiska situationen och en iver att ge upprättelse åt förföljda författare. Men kärnan i projektet var litterär. I offentliga sammanhang framhöll Roth alltid bara seriens rent litterära meriter. Därmed etablerade Roth i själva verket en sorts inofficiell kanon för centraleuropeisk, "kontra-realistisk" litteratur. Inte minst beslutet att även ha med verk av äldre författare förstärkte draget av en litteraturkanon. Flera av böckerna i serien hade visserligen redan getts ut i engelsk översättning men sammanfördes här till ett nytt sammanhang.

>>

FOTO: GETTY IMAGES

Prag.

Genom att ge ut dem i vanliga pocket-utgåvor, och samtidigt låta framträdande västliga intellektuella bidra med förord, fick serien maximal spridning.

DETTA VAR EN del av en större omvälvning som ägde rum under 1980-talet. "Centraleuropa" var ett begrepp som nästan hade glömts bort i väst, men som nu kom tillbaka. Kunderas kontroversiella essä *Ett kidnappat Västerland eller Centraleuropas tragedi* från 1983 satte tonen. Men intresset fanns plötsligt överallt. Carl E Schorskes *Fin-de-siècle Vienna* gavs ut 1980 och belönades året efter med Pulitzerpriset. Claudio Magris bok *Donau*, som blev en bästsäljare, publicerades 1986. Timothy Garton Ash publicerade 1985 essän "Does Central Europe Exist?" i *New York Review of Books* och en annan uppburen historiker, Tony Judt, publicerade sin artikel "The Rediscovery of Central Europe" våren 1990. Flera Nobelpristagare i litteratur, som Czesław Miłosz och Elias Canetti, deltog i debatten. Den tyske historikern och Centraleuropakännaren Karl Schlögel menade 1989 att så många uppsatser, symposier och böcker publicerats under de föregående tre åren om Centraleuropa att man skulle kunna utge en hel bibliografi i bokform över debatten. Centraleuropa började nu framstå som en kulturellt högt intressant region, av stor betydelse för modernismens framväxt, där det skett genombrott som fått avgörande betydelse för modern konst, arkitektur, filosofi, psykologi, musik och inte minst litteratur.

Allt detta var naturligtvis inte Philip Roths förtjänst. Men visst kan man fundera på vad ett infall att resa till Prag kan få för konsekvenser. ✨

LITTERATURHISTORIA

Översättningarna har blivit bättre

Det var glädjande att Nils Håkansons bok om översättningens historia fick Augustpriset. Men det är synd att han förbigår tolkningar av poesi, menar **Alfred Sjödin**.

ATT AVGÖRA VAD som ska räknas till den svenska litteraturhistorien är svårare än man tror. Ett enkelt svar skulle vara litteratur författad på svenska, men redan detta minimikrav skulle innebära att viktiga verk av Swedenborg eller Strindberg, skrivna på latin eller franska, inte tas med. Hävdar man istället att det handlar om att förstå utvecklingen av den litterära kulturen på svensk mark i dess helhet, uppstår en del andra problem. Till de verk som haft betydelse för den svenska litteraturen genom att introducera stilbildande teman och nya uttrycksmöjligheter hör nämligen många översättningar av utländska verk. Redan Henrik Schück uppmärksammade problemet då han påpekade att Émile Zolas romaner spelat större roll för den svenska litteraturen än många av de med honom samtida svenskarna.

Slutsatsen ter sig lika logisk som dess konsekvenser ter sig svårhanterliga: utländska texter i översättning kan räknas till nationallitteraturen. Även om detta synsätt aldrig bildat norm och bara i undantagsfall påverkat litteraturhistorie-

skrivningen, kan inte översättningar som Carl August Hagbergs Shakespeare, Viktor Rydbergs *Faust* eller Gunnel Vallquiasts Proust exkluderas från den svenska litteraturen utan att göra den avsevärt fattigare. Det är ju en öppen hemlighet att vi egentligen inte har läst världslitteraturen utan bara tolkningar av den. I Nils Håkansons *Dolda gudar. En bok om allt som inte går förlorat i en översättning* (Nirstedt/Litteratur) belyses denna lika självklara som underdiskuterade dimension av den svenska litteraturen. Håkanson är själv översättare från ryskan, författare och redaktör för den förnämliga resursen *Svenskt översättarlexikon*, ett arbete som gett honom en svårslagen överblick över ämnet.

Boken består dels i allmänna resonemang, dels i en ganska spännande historia om den svenska översättningen, från heliga Birgitta till nutiden. Håkansons framställning utgörs inte främst av en serie porträtt över framstående översättare utan tar snarare fasta på makrotrender. Längs vägen defilerar dock en hel del obemärkta men intressanta figurer, inte sällan rena kufar, vilkas biografier ger viktiga inblickar i mindre glamorösa sidor av litteraturgeschäftet.

En slutsats är svår att undvika: översättningen är en av de delar av litteraturen där det inte var bättre förr. Den bild som tecknas av en utveckling mot både bättre organisation inom skrået och större allvar kring själva uppgiften är övertygande, inte minst sedan så många exempel på dåliga

Det är ju en öppen hemlighet att vi egentligen inte har läst världslitteraturen utan bara tolkningar av den.

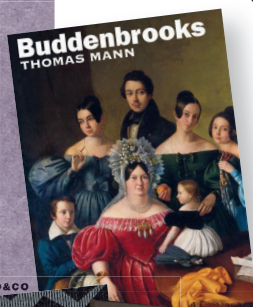
Översatta klassiker.

översättningar från äldre tid diskuterats i detalj. Om författarrollens professionalisering är ett tveegat svärd (där akademisering, grupp-tänkande och erfarenhetsunderskott utgör farorna) verkar samma process endast vara gynn-sam vad gäller översättningarna.

MAN KAN LÄTT få intrycket att de senaste decennierna varit en mindre guldålder vad gäller översättningar, åtminstone vad gäller att tillgängliggöra klassiker: den outtröttlige Ingvar Björkeson har tagit sig an enorma fält inom den grekisk-romerska antiken, därtill har många romanklassiker som Thomas Mann, Tolstoj, Flaubert nyöversatts med framgång. Men även filosofiska klassiker av Spinoza, Kant och Hegel har överflyttats till vårt språk, med allt vad det innebär av noggranna överväganden vad gäller begreppsliga nyanser på skilda språk. Huruvida rätt böcker översätts inom den samtida globala litteraturen – särskilt från mindre språk – och hur väl det lyckas är en annan och mer svårbesvarad fråga.

Man kan lätt få intrycket att de senaste decennierna varit en mindre guldålder vad gäller översättningar.

Det är också lätt att hålla med om de hot som Håkanson ser på horisonten: det underproblematiserade ljudboksmediets dominans är en sådan, förvandlingen av Sverige till ett kulturellt och språkligt lydrrike till USA snarare än en nyfiken åskådare är en annan. En aspekt han kunde nämnt är en konsekvens av den sistnämnda faktorn, nämligen de usla översättningarna från engelska som hastas fram i en fäfång strävan efter samtidighet trots att många svenskar faktiskt kan läsa originalet. I detta fall tycks vi närmast ha att göra med ett återfall i den fas av "industriell översättning" som enligt Håkanson präglade situationen för ungefär ett sekel sedan.

VERKET MYNNAR UT i en plädering för en bättre översättningskritik som man efter att ha följt författaren på vägen har svårt att säga emot. Borde inte recensenter dels visa medvetenhet om att det de läser är en översättning, dels – i den mån de

har den språkliga kompetensen – bedöma hur lyckad en översättning är? Rimligt ter sig också synpunkten att en sådan kritik inte bör fokusera på felfinnande utan snarare på om originalets anda i dess helhet fångats eller inte. Huruvida dagstidningarnas recensioner, som alltmer kommit att närma sig TT-meddelanden i längd (om inte i grad av personligt engagemang), skulle kunna rymma även sådant är mindre säkert. Men som Håkanson mycket riktigt påpekar har de å andra sidan valt att ge plats åt "design, datorspel, radions sommarprogram och idrottsgalor".

DE MER PESSIMISTISKA betraktelser som Håkanson tillåter sig mot slutet visar också på hur nära bandet är mellan översättning och litteraturens ställning överhuvudtaget: översättningar från små språk – eller ens från andra europeiska språk än engelska – är något som bara efterfrågas av ett fåtal läsare och är marginella ur vinstsynvinkel. Om inte "normallitteraturen" går med vinst och skattas högt, riskerar detta slags översättningar att möta samma öde som små budgetposter överhuvudtaget. Hela företeelsen bygger därtill på en mer eller mindre vag föreställning om att

det finns något sådant som en världslitteratur och att den utgör en angelägenhet för oss. Detta kräver i sin tur en föreställning om litterärt värde.

HÅKANSONS INTRESSE RIKTAS uteslutande mot fiktionsprosan. Det ter sig som en onödig begränsning, och som synes mest motiverat av personlig läggning. Många, inklusive undertecknad, skulle säga att omdiktningen av poesi utgör översättningen *par excellence*, då en sådan inte bara måste förmedla meningen och den allmänna atmosfären, utan också hitta motsvarigheter till originaltextens rytm och klang. Här finns en annorlunda historia att berätta, kanske inte med lika stor bäring på litteraturmarknaden i stort, men med plats för många detaljstudier av intressanta relationer mellan svenskan som litterärt språk och så främmande tungomål som latinet, ryskan och kinesiskan.

Framförallt saknar vi fortfarande ett samlat grepp om översättningen av poesi från klassiska språk till svenska. En sådan skulle nästan kunna lägga grunden till en alternativ svensk litteraturhistoria. Då vi har att göra med långa traditioner möjliggörs tvärsnitt genom tiden: man kan studera hur bilden av antiken förändrats i takt med skiftningar i den svenska litteraturens dominerande moden. Att Erland Lagerlöfs Homerosöversättningar bör sättas i jämbredd med släktingen Selmas som ett monument ur vår nittiotalslitteratur, har ofta påpekats. Därtill kan man förstå översättningen av den antika litteraturen som en motor för förändringen av den svenska. Försvenskningen av antika dikter har tillfört vår litteratur nya dofter och stämningar, men också påverkat de grundläggande konventionerna för vad en dikt egentligen kan vara. Efter att Adlerbeth visat att det gick att skriva hexameter på svenska, fick vi Tegnér, Stagnelius och Runebergs försök i genren. I ett lite längre perspektiv kan man hävda att övergåvandet av rimmet i modern svensk poesi hade förberetts av ett sekel av översättningar från grekiska och latin.

Men om *Dolda gudar* inspirerar till detta slags randanmärkningar tycks den också ha fullgjort sitt syfte. Det är det närmaste vi har en framställning av den svenska översättningens historia i en volym. Som sådan täpper den verkligen till en lucka och det är glädjande att boken fick Augustpriset. Framförallt visar Håkansons verk hur viktigt och rikt detta ämne är. Det finns ingenting blott praktiskt eller sekundärt med översättningar – snarare för de oss rakt in i de centrala problemen kring vad den litterära texten överhuvudtaget är, och hur vår nationallitteratur överhuvudtaget ska avgränsas och förstås. ✨

Symfonier söm vapen

En ny bok skildrar hur Nazityskland använde sig av den klassiska musiken, skriver **Camilla Lundberg**.

KLASSISK MUSIK ÄR i hög grad en germansk kultur. I konserthuset är symfonierna oftast på tyska och mer än 100 år gamla. Ett uttryck som "tre stora B" (Bach, Beethoven, Brahms) hänger envist kvar. Ändå var storhetstiden för komponerandet av tyskspråkig musik relativt begränsad – i princip från franska revolutionen till första världskrigets slut.

Det var 1800-talets romantiker som upphöjde musiken som konstform och medel i kampen för att ena de tyskspråkiga länderna. Och det var nazisterna som gjorde musiken till det främsta vapnet i sitt kulturella expansionskrig. Joseph Goebbels insåg att den klassiska musiken var den enda konstform där Nazityskland kunde dominera kulturellt.

Idag vet vi mer om kulturpolitikens betydelse i och för Tredje riket. Arne Ruth och Ingemar Karlsson gav en skarp och bred introduktion i *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket* (1984). De påpekade att musik och teater oftast hade förbigåtts i forskningen om det nazistiska kulturlivet.

FOTO: GETTY IMAGES

Konsert i Berlin kring 1940.

På svenska har Anders Carlberg berikat litteraturen med två mäktiga volymer om musik och musiker under nazitiden. År 2016 kom *Hitlers lojala musiker – Hur musiken blev ett vapen i Tredje rikets propaganda*: en rik och noga dokumenterad beskrivning över i synnerhet svenska medlöpare bland operasångare och dirigenter. Ämnet har sedan inte släppt sitt grepp över den idoge och skarpsynta privathistorikern Carlberg. Fem år senare är han tillbaka med en bok på 600 sidor (inklusive 25-sidig litteraturlista) om musikpolitisk krigföring i Hitler-tidens Europa, *Toner och terror. Musik och politik i Hitlers Europa* (Santérus förlag).

Det är ett slags krigshistoria som skildras. Strategiska truppflyttningar kors och tvärs över den europeiska kontinenten, där vapnen är stråkar, pukor och trumpet. Inte minst Berlinfilharmonikerna utgör ett slags elitförband i ständig beredskap för framryckning. "Tonkonsten är också ett propagandamedel, användbart att beslöja våldshandlingar och skapa en sympatisk stämning gentemot nazistregimen", påpekade *Dagens Nyheters* musikkritiker Curt Berg 1943. Som Goebbels konstaterade: "Ju starkare [dirigenten] Furtwänglers basuner smattrar, desto mindre hör man bortom bomberna."

DET ÄR FRAPPERANDE vilka väldiga ekonomiska och personella resurser naziregimen anslög till turnéer med Tredje rikets stora symfoniorkestrar och operaensembler. Under 1930-talet spred de kulturell fennissa att skönmåla och dölja Hitler-rikets verkliga ambitioner. Sedan, under krigets erövringståg, handlade det om att implementera den "ariskt" tyska kulturen i nazisternas tänkta *Lebensraum* – samtidigt som den lokala och judiska kulturen skulle utrotas.

Här fördjupar Anders Carlberg den skildring av Polens förtyskning som han gav i sin första bok. För nazisterna räckte det inte med avrättningen av upp till 100 000 ur den polska intelligentian och förintelsen av landets stora judiska befolkning. Avsikten var att göra Polen till en

Strategiska truppflyttningar kors och tvärs över den europeiska kontinenten, där vapnen är stråkar, pukor och trumpet.

"intellektuell öken", som generalguvernören Hans Frank uttryckte det. Redan hösten 1939 föreslog han att polackerna bara skulle tillåtas begränsad utbildning, polska lågkvalitetsfilmer och lättare musikunderhållning. Så kallad finkultur som opera och klassisk musik skulle vara uteslutande tysk. Museer rensades på "polsk kitsch" och ersattes med överlägsen tysk konst.

FRÉDÉRIC CHOPIN UTGJORDE ett problem. Hans staty i Warszawa sprängdes, men hans musik fick spelas – dock endast för tysk publik i Polen. Den Chopinska stamtavlan korrigerades att leda till en tysksassassisk familj på fädernet. (Den likaledes populära valsfamiljen Strauss judiske anfader eliminerades i kyrkböckerna.) Följaktligen blev Chopins *Revolutionsetyd* en kod för motståndsrörelsen. När krigslyckan sedan vände för tyskarna 1943 lätade de på restriktionerna av polsk musik och polska pianister uppmanades nu att spela Chopin. Därmed blev det en motståndshandling att utelämnas Chopin vid de illegala huskonserterna...

Tysklands kulturella umgänge med axelmakten Italien utvecklades till en kraftmätning på operascenen. År 1937 anlände 700 medlemmar från La Scala till Berlin och imponerade storligen med Giuseppe Verdis *Aida* och *Requiem*. När Benito Mussolini kort därefter gjorde ett statsbesök ordnade nazisterna med massuppvisningar. Nu var fascistledarens motstånd mot den tänkta annekteringen av Österrike uppmjukat. Vid svarsbesöket 1938 undfägnades Hitler av tusentals körsång-

Tysk konsert i det ockuperade Paris 1940.

FOTO: ALAMY

are, hundratals folkdansare och en rad operaföreställningar. Under flera år vidtog en intensiv artistutväxling med utbyte av italienska verk i Tyskland och Wagneroperor i Italien.

Också i de ockuperade länderna var musik av judiska kompositörer liksom fiendemusik förbjuden på repertoaren – ack, vad violinisterna sörjde att inte få spela Mendelssohns älskade konsert! Men ”världens främsta krigsmakt” kunde kompensera med ”världens främsta orkester”. År 1940 turnerade Berlinfilharmonikerna i de ockuperade länderna Danmark, Holland, Belgien och Frankrike. Inalles under kriget gav Tredje rikets paradorkester mer än 200 konserter utomlands. Solisterna var de yppersta ur de ”ariska” leden med pianister som Wilhelm Kempff och inte minst Walter Gieseking, som även efter kriget framhärade i sin beundran för Hitler.

Dirigenterna Wilhelm Furtwängler, Karl Böhm och Hans Knappertsbusch var flitigt i elden; mer eller mindre framgångsrika när det gällde att behålla sina judiska orkestermusiker. Konsertmästare och andra nyckelpersoner avskedades eller tvångs-

pensionerades; som Gustav Mahlers svåger Arnold Rosé, Wienfilharmonikernas konsertmästare. Tillsammans med dottern Alma, också hon toppviolinist, emigrerade Rosé till England. Skildringen av Almas kamp för levebröd och sedermera ren överlevnad är skakande. Slutstationen blev Auschwitz, där hon under ett knappt år lyckades hålla liv i lägreets kvinnoorkester och sig själv.

VID DET LAGET var den enda scenen för judiska artister sedan länge stängd. Jüdischer Kulturbund, ”KuBu”, hade organiserats av judiska kulturarbetare när deras yrkesförbud infördes 1933. I ett femtiotal lokaler runt om i Tyskland tillläts judar uppträda för judar med föreläsningar, teater, opera och konserter. Efter kristallnatten 1938 lades KuBu ner – utom i Berlin, där punkt sattes 1941 och de medverkande deporterades.

Hur intensivt och intrikat nazisterna än strukturerade sin kultur- och förbudspolitik var den ibland irrationell. Rikets makt-havare – Hitler, Goebbels, Göring – hade sina personliga sym- och antipatier för kul-

turen och dess utövare. Mellan dem fanns inte sällan en rivalitet, som ibland kunde medföra att förbjudna människor och företeelser kunde slippa undan. Anders Carlberg låter oss följa såväl förövare och offer som medlöpare i terrorns och krigets spår.

Toner och terror är klokt och kronologiskt upplagd i tematiska kapitel där nyckelfigurerna presenteras. Epokens Wagnerdyrkan får sitt, motståndsrörelserna, The Resienstadt – ambitionerna är heltäckande. Jag kan sakna inblickar i nazistisk estetik: Hur ville man att samtida konstmusik och musikedramatik skulle utformas? Allt handlade inte bara om Beethoven och Wagner. Vidare: hur nazisterna i Himmlers forskningsstiftelse Ahnenerbe redigerade den europeiska musikhistorien med ariska och germanska förtecken.

Den tyska dominansen över klassisk musik har ännu inte släppt sitt grepp i det tjugoförsta seklet. En del beror förstås på ”stora B:n”, annat på den romantiska erans fortsatta kulturella inflytande. Men en hel del också på nazisternas energiska, närmast besatta vilja att härska – också med tysk musik. ✨

POESI

”Jag lever på luft och kärlek”

Under våren utkommer ett urval av Else Lasker-Schülers dikter på svenska. Poeten har behållit sin aktualitet, menar **Marie Tonkin**.

I VÅGEN AV tysk-judisk kulturell renässans kring sekelskiftet 1900 framstår Else Lasker-Schülers författarskap som ett av de mest gränsöverskridande. Hon tillhörde den expressionistiska rörelsen och etablerade sig tidigt som poet – det är hennes dikter som framförallt gjort henne känd för eftervärlden – men skrev även dramatik, essäer och skönlitterär prosa. Lasker-Schülers många originella diktläsningar

gav henne snabbt ett namn – fotografiet av poeten med lyft flöjt och kniv i bältet blev något av en signatur.

Ofta på svältgränsen hyrde hon under flera år pensionatsrum kring Nollendorfplatz i Berlin. I en prosatext finns en lakonisk presentation: ”Jag är poeten Else Lasker-Schüler ... jag lever på luft och kärlek, och även det är väldigt knappt.”

Hon sågs ofta på Café des Westerns

på Kurfürstendamm i Berlin, där stadens expressionistiska och överhuvudtaget modernistiska grupperingar hade sin träffpunkt. Fram till första världskriget var detta Böhmens huvudkvarter, skrev Walter Benjamin; en värld väsensskild från massans, som tog vid utanför. Efter kriget förflyttade sig expressionisterna till det större, nedslitna Romanisches Café, som beskrivits som ett andra hem för författare dagtid.

LASKER-SCHÜLERS POESI BEHÅLLER SIN aktualitet, med nya utgåvor på originalspråket och en rad akademiska arbeten och biografier. Mer sparsamt har hon länge varit representerad i svenska sammanhang. Förutom en handfull diktöversättningar av Bertil Malmberg och Johannes Edfelt finns Peter Handbergs översättningsurval från 2009, *Dikter och porträtt* (Ersatz). Inte förrän jag lärde känna Lasker-Schülers biografi blev hennes dikter levande för mig. I ett försök att närma mig den liksom besatta rösten började jag tolka. Dikturvalet *Pärlor ur min krona*, som utkommer i vår på förlaget Lejd, samlar dessa översättningar.

Hos Lasker-Schüler blandas liv och dikt. Hon föddes den 11 februari 1869, men uppgav ofta sin ålder som ett tiotal år yngre. Hon var, påstod hon, född i Westfalen och Egypten samtidigt. Dikten blev rum för den personliga myten, här i min tolkning:

*Född 1 maj 1883
och inte 11 februari
såg storken hur jag slingrade mig
i påskägget vid dammkanten:
inte ett ord fann jag
som rimmade på denna värld.*

*Inte förrän jag
lärde känna Lasker-
Schülers biografi
blev hennes dikter
levande för mig.*

FAMILJEN SCHÜLER VAR ortodox judisk och bosatt i Wuppertal-Elberfeld i det industrialiserade Ruhrområdet. Else, yngst av sex syskon, favoriserade modern och brodern Paul, känslig och naturälskande, som dog när Else var tolv år. Kanske fick hans dragning till katolicismen (han planerade att konvertera, men dog innan det hann hända) betydelse för systems öpp-

Lasker-Schüler, cirka 1919.

FOTO: GETTY IMAGES

Poeten på frimärke.

FOTO: ALAMY

na hållning gentemot andra religiösa traditioner. Modern dog när Else var i 20-års-åldern, en förlust som återklingar genom författarskapet i mörka stråk av saknad och moderslängtan.

Som 24-åring gifte sig Else 1894 med läkaren Berthold Lasker, bror till schackmästaren Emanuel Lasker, ett äktenskap som innebar en vändpunkt i hennes liv. Makens bildningsvurm kontrasterade mot hennes ortodoxa bakgrund. Med honom flyttade hon till Berlin och mötte expressionisternas groende missnöje med den borgerliga kulturen. Lasker-Schüler hyrde en ateljé, hon hade planer på att bli konstnär, men blev snart mer känd för sin poesi – och för de kontakter hon knöt bland konstnärer och politiska aktivister. Med till exempel Karl Kraus och Georg Trakl hade hon nära vänskaper. Många av dessa vänner tillägnade hon dikter, ofta under smeknamn: den anarkistiske författaren och aktivisten Johannes Holzmann blev Senna Hoy, poeten Gottfried Benn kallade hon Giselheer och journalisten Hans Adalbert von Maltzahn var Hertigen av Leipzig. Vänporträtten, i diktform eller prosastycken, publicerades till en början i tidskrifter.

ÄKTENSKAPET MED LASKER upplöstes ett knappt decennium senare. Vem som egentligen var far till hennes son Paul hemlighöll hon. En av hennes senare biografer hävdar att det var Johannes Holzmann, vid tillfället 17 år. Holzmann, också av judiskt ursprung, var politisk aktivist och drev en i sin tidskrift *Der Kampf* en anarkistisk linje, särskilt engagerad i homosexuellas rättigheter. Han dog bara 31 år gammal av tyfus och undernärning på ett mentalsjukhus i Ryssland.

Några månader efter sin skilsmässa gifte Lasker-Schüler om sig med Herwarth Walden, författare och tonsättare och grundare

med honom. Breven publicerar hon i *Der Sturm* och samlar dem senare i en volym som får titeln *Mein Herz* (1912).

EFTER SIN ANDRA skilsmässa blev Lasker-Schüler allt mer isolerad från den konstnärliga eliten. Flera av hennes vänner dog under första världskriget. Tre gånger arresterades hon i München draperad i flaggor och behängd med medaljer – i försök till patriotiskt fredsmäklari. Med den sjutton år yngre Gottfried Benn, som räknas bland Tysklands främsta modernistpoeter, upplevde hon en kort och intensiv förälskelse. Exempel finns där deras dikter går i dialog med varandra. Lasker-Schülers kärleksdikter till Benn har en direkthet i uttrycket, utan de vanliga orientaliseringsarna, och sticker ut i hennes lyriska produktion. ”På nätterna stjal jag din muns rosor/så att ingen annan kvinna/ finner någon dryck”: så börjar den av dikterna som Benn ska ha värdesatt högst.

Deras förhållande avbröts på Benns initiativ – därefter återsågs de aldrig. Skilsmässan fördjupades av det faktum att Benn hade orienterat sig i riktning mot 1930-talets radikalkonservatism – dock blev han senare desillusionerad av nationalsocialisterna.

ELSE LASKER-SCHÜLER BLEV framförallt känd för sina kärleksdikter, sitt accentuerade främlingskap och det orientaliskt influerade bildspråket. Hennes verk kan ses som en reaktion på upplevd marginalisering; som judinna, frånskild kvinna, poet. Intresset för Orienten var dessutom utbredd i Tyskland, framförallt inom populärkulturen och särskilt i Berlin.

Det prosalyriskas verket *Die Nächte Tino von Bagdads* presenterar en mytisk miljö med drag av både judendom, islam och kristendom. Ofta kallar hon sig ”prins Josef av Thebe” – en fiktiv egyptisk prins,

av tidskriften *Der Sturm*, expressionisternas viktigaste pressorgan, där hon återkommande publicerade sig, inte sällan ackompanjerat av en stiliserad teckning eller skiss. En sommar reser Walden till Sverige och får en älskarinna, den svenska konstnären Nell Roslund, som han senare gifte sig med. Lasker-Schüler skriver en serie halvt fiktiva brev till sin man och till vännen Karl Kraus, som rest

modellerad efter den gammaltestamentlige Josef, som såldes som slav av sina bröder: en främling både bland andra folk och i sitt eget.

Det förlovade landet är en återkommande mytiskt laddad plats i hennes poesi. ”Min själ förgås i Jerusalems kvällsfärger”, diktade hon profetiskt på 1910-talet. Landet Palestina var platsen för en livslång önskan om att spränga tidens och rummets ramar; hon liknade det ur den aspekten vid himlen. Men på plats i Jerusalem på 1930-talet drabbas hon av en annan verklighet, och iakttar motsättningarna mellan den arabiska befolkningen och den växande judiska. Tonläget i breven är inte sällan desperat: ”Was soll ich hier?” – ”Vad ska jag göra här?”

Else Lasker-Schüler blev framförallt känd för sina kärleksdikter, sitt accentuerade främlingskap och det orientaliskt influerade bildspråket.

LASKER-SCHÜLER FLYDDE BRÅDSTÖRTAT från Tyskland 1933, först till Zürich och därefter till Palestina. Så småningom fråntogs hon sitt tyska medborgarskap. Utfattig bodde hon de sista åren av sitt liv i ett ouppvämt rum utan säng, med utsikt mot bergen i Moab. Hon initierade en litterär krets, kallad ”Der Kraal”, där hon läste sina dikter i stearinljus, ofta till ackompanjering. Från Jerusalem bad hon sin förläggare Schocken, borta i Tyskland, om ekonomiskt bistånd – för att öppna en åsneuthyrning! Så att folk kan rida runt i Jerusalems gamla stadsdelar, förklarade hon. År 1939 ber hon förläggaren om pengar till ett tivoli, där araber och judar ska kunna mötas. ”Och ett glasstånd också. Vad tycker du? Annars flyger jag i väg – vad ska jag göra här – man är – liksom inlåst.”

ÅR 1941 UPPFÖRS hennes drama *Ich undich* i Jerusalem. I pjäsen avspeglas Lasker-Schülers besvikelse över sionismen. Hon låter Faust och Mefisto diskutera sitt inbördes förhållande. Också Hitler, Göring och Himmler med flera är med. Liksom regissören Max Reinhardt, i en pjäs i pjäsen. Inledningsvis framträder poeten själv, och det är också hon som avslutar dramat, bakom en fälld ridå.

Lasker-Schüler dog 1945 efter en hjärtattack, 76 år gammal, och begravdes på Olivberget. Bland hennes efterlämnade opublicerade dikter finns en som börjar: ”Min frihet / ska ingen beröva mig.” ❄

Utanför åsiktskorridoren

Tage Lindbom, en av efterkrigstidens få svenska konservativa intellektuella, skildras i en ny biografi, skriver **Martin Wettmark**.

TAGE LINDBOM ÄR NOG okänd för de flesta, trots att han gav ut en strid ström av böcker. Nu har sonen Tomas Lindbom utkommit med en biografi över honom, *I otakt med tidsandan* (TLR Förlag).

Tage Lindbom föddes 1909 i Malmö. Han adopterades bort till en arbetarfamilj i Göteborg strax efter sin födsel. När han var 18 månader gammal lämnades han åter bort till en familj i Hudiksvall, något han kom att beskriva som ett svek.

I den nya lägre medelklassfamilj som Tage växte upp i hade han en känslomässigt komplicerad relation till sin fostermor vilken i viss mån kompenseras av relationen till fosterfadern. I tonåren kom familjen på ekonomiskt obestånd. Den unge Tage upprördes över de sociala orättvisorna som han såg på nära håll och blev socialist. Under en tid var han medlem i det svenska kommunistpartiet. Han genomgick senare psykoterapi och beskrev hur detta löste upp hans "känslomässiga nedfrysning". Detta resulterade bland annat i att han lämnade sitt medlemskap i kommunistpartiet och blev socialdemokrat.

Tage Lindbom disputerade 1938 på en avhandling om den svenska fackföreningsrörelsens tidiga historia, med Herbert Tingsten som handledare. Samma år blev Lindbom chef för Arbetarrörelsens arkiv, en tjänst han innehade till 1965. Han var nu en ledande intellektuell i partiet och spåddes en lysande framtid.

MEN NÅGOT BÖRJAR hända i slutet av 1940-talet. Med boken *Efter Atlantis* från 1951 kritiserar han socialdemokratin för dess centralism, materialism och byråkratiska tendenser. Boken leder till att Lindbom kom att ställas utanför dåtidens åsiktskorridor. Själv beskriver han att den tystnad som sänktes runt honom inte var

Hans samhällssyn byggde på stark kritik av det moderna samhällets sekularisering.

till större besvär. Den gav honom ett slags arbetsro. Han inledde en lång period av självstudier av idéhistoriska klassiker. Sonen skildrar dock hur han som ung märkte av faderns ökade sociala utanförskap.

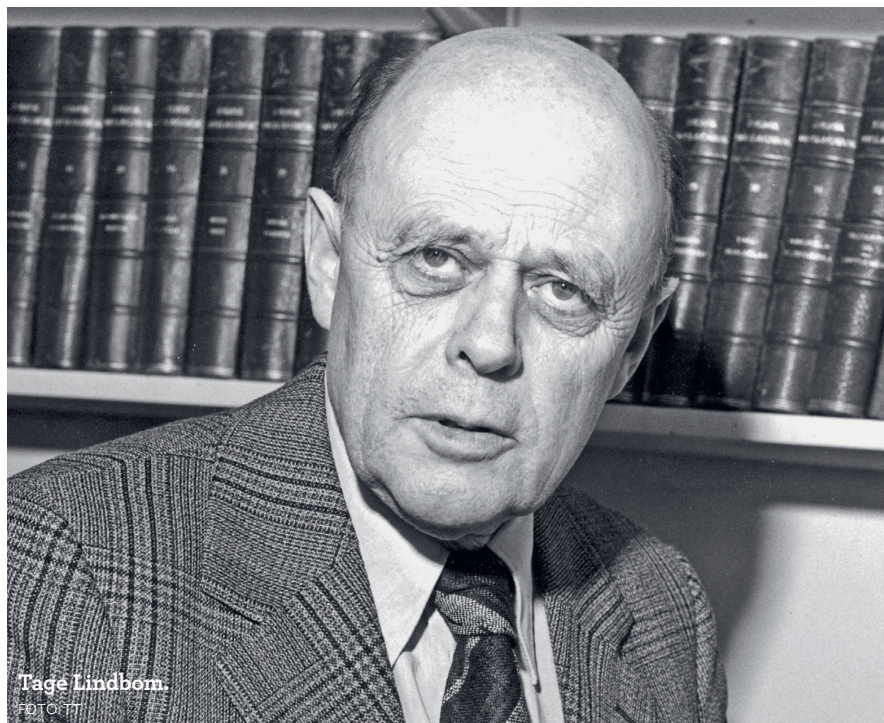
Mot slutet av 1950-talet hade Lindbom en religiös upplevelse, vilken han skildrat i boken *Omvändelse* från 1983. Konverteringen till islam, närmare bestämt sufismen, ägde rum redan i början av 1960-talet men hölls länge hemlig eftersom han befarade att han skulle betraktas som alltför udda i dåtidens Sverige. Sonen fick förhållningsorder om att inte avslöja faderns regelbundna bönestunder i arbetsrummet.

Genom *Sancho Panzas väderkvarnar* som utkom 1962 bröt Tage Lindbom med socialdemokratin och intog en klart konservativ syn på samhället. Tomas Lindbom har förtjänstfullt nu givit ut nya upplagor av denna bok och *Efter Atlantis*.

TAGE LINDBOM SÖKTE sig nu till nya miljöer där han kunde möta uppskattning. I biografen beskrivs några möten med en samling äldre starkt konservativa officerare. Men inte heller det borgerliga Sverige mottog Lindbom med öppna armar. Hans samhällssyn byggde på stark kritik av det moderna samhällets sekularisering. Han var även till exempel kritisk till Burkes konservatism som var alltför präglad av framstegstänkande i upplysningstidens anda. Ideologiskt var Lindbom mer besläktad med Joseph de Maistres konservatism, som av många ses som ett reaktionärt tankegods. Det är också betecknande att han överhuvudtaget inte behandlas i Jakob E:son Söderbaums omfattande översiktsverk *Modern Konservatism* (2020). Men även om Lindboms tänkande delvis kan uppfattas som apart var han också tidig i oron för hur vi handskas med vår miljö.

Tage Lindbom, som dog 2001, var publicistiskt verksam långt upp i åren. Den sista boken kom ut när han hade fyllt 90. Han var över 80 då han samlade en skara yngre beundrare till privata föreläsningar, så kallade Tagesittningar.

I biografen skildrar Tomas Lindbom en ömsint relation. Far och son besöker boxningsklubbar tillsammans. Fadern hade ett starkt idrottsintresse och var en hygglig pianist. Det var dock svårt för den unge Tomas att nå fram i politiska diskussioner. Det jag kan sakna med denna biografi är ett bildmaterial som ännu mer hade levandegjort Tage Lindboms sammanhang. 🌸

Därpippi i skogen

MÄNNISKAN SKA HA så lite som möjligt att göra med naturen. Den idén verkar allt mer prägla vår samtid. Och särskilt märks det här i skogen, som staten gör allt mer svårbrukad. Ibland verkar strävan vara att många av landets skogsägare inte ska få bruka sin mark alls.

Ett illustrativt exempel på vartåt det barkar gavs i februari i år. Då meddelade statliga Skogsstyrelsen att alla vilda fåglar är skyddade på individnivå, som ett resultat av att myndigheten ska börja tillämpa EU:s artskyddsförordning som Sverige såklart har överimplementerat.

Skulle kraven bli verklighet innebär det att den som vill hugga i skogen först måste inventera och utreda vilka konsekvenser skogsbruket kan få för dels fridlysta arter, dels för varenda fågel i skogen. Varje enskild talgoxe och skata ska dokumenteras. Och Skogsstyrelsen ska se till att det här efterlevs genom att begära in underlag och utredningar från skogsägarna.

ATT DET ENS kan dyka upp en sådan här tolkning är koko, för att citera en annan av skogens fåglar. Det finns inte resurser för att göra över 60 000 miljöutredningar årligen. Det kommer inte heller att finna svenskt papper att skriva utredningarna på om pappersbruket tvingas bomma igen på grund av råvarubrist. Dessutom är tilltaget ineffektivt som miljöskydd, eftersom det finns många arter som enligt rödlistan är mer hotade än de fridlysta. Och att slänga in alla vilda fåglar i samma kategori som de fridlysta arterna underminerar förtroendet för hela systemet.

Samtidigt är beskedet från Skogsstyrelsen talande för den rådande tidsandan. Så länge ett förslag syftar till att begränsa det mänskliga brukandet av naturen verkar det i åsiktskorridorrens mittfåra anses vara i grunden gott. Många är det också som känner sig manade att hjälpa till i idéutvecklingen. Ifrån EU-kommissionen hörs återkommande förslag som kokar ner till att skogarna i många fall ska brukas mindre eller inte alls. I kyrkovalet var begränsningar i skogsbruket en oväntad valfråga. Säkerligen kommer det att höras liknande förslag i årets valrörelse.

Det är dock inte första gången som skogspolitiken blir en spegling av samtidens idé om människans roll i naturen. Det är som att samhällets övergripande strävan vid olika tider alltid tar form och blir handling i skogen.

I BÖRJAN AV 1900-talet var det välståndet som skogen skulle säkra. I den svenska arbetarrörelsens klassiska kampsång "Vi bygger landet" är det timret ur skogen och milornas kol som bär in i den nya tiden. En inställning till skogen som fortsatte att dominera under stora delar av 1900-talet. Stordrift och standardisering premierades. Många små markägare som ville behålla sina blandskogar eller eklandskap fick påhälsning av myndigheter som uppmanade dem att hugga ner allt och plantera gran.

Men nu har det vänt. De markägare som för 40–50 år sedan lyssnade på staten, högg och satte gran får nu bannor för att de skapat artfattiga skogar. Nu ska de börja detaljregleras för att ta miljöansvar, som att räkna varenda fågel. Och de skogsägare som behöll de gamla blandskogarna har i många fall förlorat kontrollen över marken till staten, som nu har löst in områdena för naturvård.

Kanske är statens inställning till privata skogsägare den enda konstanten inom skogsbruket under de senaste hundra åren. Det är som att de ska ut ur naturen.

Edvard Hollertz är agronom och ledarskribent i ATL

I korthet I mästarnas sällskap

Nyligen avled regissören Peter Bogdanovich (1939–2022). Han hade en stor framgång med sin andra film, *Den sista föreställningen* (1971). Där fick också Cybill Shepard och Jeff Bridges sina genombrott. De skulle senare göra oförglömliga insatser i filmer som *Taxi Driver* respektive *The Big Lebowski*.

Den sista föreställningen skildrar en småstad i Texas under ett år 1951–52. Bland invånarnas få nöjen finns att gå på bio. Men i slutet av filmen kommer beskedet att biografen skall stängas. Ägaren, den karismatiske Sam "The Lion", har oväntat dött och folk ägnar allt mer tid åt att titta på tv. Ynglingarna Sonny och Duane, som tidigare har varit bästa vänner men hamnat i slagsmål om en flicka, återförenas och ser biografens sista föreställning. Det är Howard Hawks västernfilm *Red River* (1948), med John Wayne. Morgonen efter reser Duane bort för tjänstgöring i Koreakriget.

Bogdanovich älskade de gamla mästarna Hawks, Orson Welles, Alfred Hitchcock och John Ford. Han intervjuade dem och de blev hans vänner. Han ansåg att Ford var USA:s största regissör genom tiderna, hans absoluta favorit var fransmannen Jean Renoir. Ford hjälpte honom att rekrytera en av skådespelarna i *Den sista föreställningen*. Bogdanovich gjorde den i svartvitt, efter att Orson Welles hade rekommenderat det. Filmen innehåller å andra sidan en del nakenscener som hade varit otänkbara på 1950-talet.

Hans beundran för Hawks blev även tydlig i nästa film, komedin *Go'dag yxskäft?* (1972), som påminner om *Ingen fara på taket* (1938). Barbra Streisand spelar en roll som liknar den Katharine Hepburn har i Hawks film, och i rollen som den tankspridde forskaren har Cary Grant ersatts av Ryan O'Neal.

Peter Bogdanovich fick aldrig mer samma framgångar som regissör som han haft i början på 1970-talet. Men i ett antal böcker och dokumentärer visade han sina stora kunskaper om filmhistoria. Den tjocka boken *Who the Devil Made It* (1997) innehåller intervjuer med bland andra Hawks, Hitchcock, Fritz Lang och George Cukor. I inledningen hyllar Bogdanovich de äldre regissörerna, som hade växt upp med stumfilmen och därför lärt sig berätta med bilder. Och som hade en livserfarenhet som dagens regissörer ofta saknar.

David Andersson

Detta nummers recensioner:

Jan Knutsson iakttar kinesisk kursändring; **Ylva Herholz** får nerverna kittlade; **Martin Lagerholm** erhåller estetisk uppfostran; **Bengt Magnusson** drömmer om Europa; **Tommy Gunnarsson** loggar ut; **Annika Borg** röjer bland ruiner; **Carl Rudbeck** fasar för farsoter; **Erik W Larsson** ställer diagnos; **Anders Mathlein** blir en bättre människa.

Hamnen i Shanghai: världens största.

FOTO: TT

Krigslogik med handelsgrammatik

Det som brukar kallas geopolitik har under senare år blivit så komplicerat och fått delvis nya förtecken, vilket gör att detta fält fortsättningsvis kanske borde kallas något annat. Jan Knutsson studerar den nya dynamiken i världspolitiken.

EKONOMI

Begreppet geoekonomi myntades av den amerikanske säkerhetspolitiske forskaren Edward Luttwak. I en artikel i *The National Interest* år 1990 formulerade han tesen att geopolitiken höll på att lämna plats åt geoeconomien. Med det menade han att eldkraft, garnisoner och militärteknologiska framsteg var på väg att ersättas som utrikespolitiska instrument i form av marknads kontroll, nyckelråvaror, finanser och teknologi. Det betydde inte att motsättningarna mellan stater var på väg att försvinna, sade Luttwak, bara att ekonomiska

svarare än militära instrument framöver kunde förväntas dominera staters strävan att nå sina utrikespolitiska mål. "Krigslogik med handelsgrammatik", sammanfattade han.

Luttwak utvecklade sedan resonemangen i boken *The Endangered American Dream* (1993). Boken skrevs mot bakgrund av den bitvis uppjagade inom-amerikanska debatten på 1980-talet om Japan som det stora hotet mot den amerikanska ekonomiska särställningen. Kalla kriget var också i allt väsentligt över sedan ett par år. Det fanns naturligtvis ett behov, då liksom nu, av att försöka förstå hur dynamiken i världspolitiken skulle komma att förändras av det paradigmskifte som uppenbarligen var på väg.

The Endangered American Dream lämnade den gången inte några större avtryck i den utrikespolitiska debatten. Luttwaks analys var inte i alla delar pricksäker, och dessutom hade han otur med tajmningen. Efter många års stark tillväxt gick Japan efter den finansiella kraschen i början av 1990-talet abrupt in i en utdragen period av ekonomisk stagnation. Landet kunde helt enkelt inte längre framställas som ett ekonomiskt hot mot USA.

Dessutom, och det var nog det centrala, var det just vid denna tidpunkt som globaliseringen började accelerera på allvar, med den av författaren kritiserade frihandeln som grund. I kombination med stormaktsmotsättningarnas avklingande kom fokus i de följande årtiondenas

>>

utrikespolitiska diskussion istället att ligga på alla de möjligheter marknadsekonomin internationalisering erbjuder. Förhoppningarna om en ny, mer integrerad och mer samarbetsinriktad världsordning blev det gängse huvudspåret i diskussionen.

Att Luttwak, trots att han var för tidigt ute 1990, ändå var något viktigt på spåren, är rätt så uppenbart för den som idag följer tillståndet för globaliseringen.

Så här var det ju tänkt:

Friare flöden av varor, tjänster, människor, information, pengar och idéer resulterar inte bara i ett ömsesidigt beroende, utan också i en ökad förståelse över gränserna. Risken för krig och konflikter minskar. Den ekonomiska integrationen är ett exempel på vad som kallas ”win-win”. Allteftersom antalet ekonomiska aktörer och centrum växer sprids makten ut. Maktfrågorna i internationell politik blir mindre centrala. Gemensamma normer och institutioner stärks. Staters politiska system konvergerar över tid i demokratisk riktning.

Visserligen ökar den ekonomiska konkurrensen mellan och inom länder, men det samlade välbefindandet ökar. Deltagande i en allt djupare internationell arbetsfördelning leder dessutom till sådana ekonomiska vinster, att det helt enkelt blir för kostsamt för stater att störa ordningen eller bryta sig ut. De länder som deltar blir så att säga systemets fånge, vilket verkar konfliktdämpande.

Till de mer välartikulerade uttalandena av globaliseringens innebörd enligt ungefär dessa linjer hör *New York Times* kolumnisten Thomas Friedman i *The World is Flat* från 2005.

Vilken nationalitet en ägare till ett visst företag eller en viss resurs har spelar ingen roll, eftersom det är marknadslogiken som styr de ekonomiska besluten. Huvudsaken är att tillverknings- och transaktionskostnaderna minskar genom den internationella arbetsfördelningen,

och att högre effektivitet därmed uppnås. Av samma skäl spelar det inte någon större roll om ett land är stort eller litet, eftersom det ekonomiska samarbetet över gränserna styrs av strikt affärsmässighet. David Ricardos utrikeshandelsteori om komparativa fördelar kan med andra ord få fullt genomslag. Till allas, eller i varje fall de flestas, nytta.

Så fungerade det också, på det stora hela. Ett tag i varje fall.

Det var inte minst Kinas ekonomisk-politiska kursändring och inträde i den globala ekonomin som låg bakom globaliseringens expansion från 1980-talet och framåt. En bitvis enastående produktivtets- och teknologikutveckling följde.

Kinas andel av den globala BNP ökade från 2 procent 1980 till 20 procent 2020. Dess stora aptit på insatsvaror drevs på av den motsvarande stora efterfrågan i omvärlden på kinesiska industrivaror. Det resulterade i snabbt sti-

”Författarnas gemensamma tes är att utvecklingen mot en alltmer integrerad – och fredlig – värld för överskådlig tid är bruten.”

gande energi- och råvarupriser, och ledde till att en rad råvaruexporterande länder med dittills begränsade ekonomiska utsikter omvandlades till medelinkomstländer. I Kinas kölvatten ökade ett antal stora tillväxtekonomier sitt deltagande i den internationella arbetsfördelningen, vilket ytterligare spädde på integrationsdynamiken.

På kort tid utvidgades alltså den globalt mer eller mindre sammankopplade världsekonomin med flera miljarder människor. Hundratals miljoner lyftes ur fattigdom. Den ekonomiska globaliseringens infrastruktur växte snabbt. Varor och tjänster rörde sig över gränserna i till synes obegränsade mängder, billigare och billigare. På regelsidan liberaliserades världshandeln ytterligare, med Kinas WTO-med-

lemskap 2001 som kulmen. Gatts och dess efterföljare WTO:s grundbult, alltså förbud mot diskriminering i varuhandeln, övervakades av för ändamålet särskilt inrättade skiljedomstolar. Lag före makt på ett centralt område, alltså, vilket är relativt ovanligt i internationella sammanhang.

Helt konfliktfritt stater emellan var det visserligen inte, men existentiella hot av kalla krigets slag saknades. Pax Americana, det vill säga: den av

USA garanterade ramen för de internationella relationerna, stod sig, och såg rentav ut att stärkas.

Så var det, som sagt, tänkt. Riktigt så har det ändå inte blivit, i varje fall inte enligt författarna till två nya böcker – *The Age of Unpeace. How Connectivity Causes Conflict* av Mark Leonard, till vardags chef för European Council for Foreign Relations, och *To Rule the Waves* av Bruce D Jones från tanke-smedjan Brookings i Washington DC.

Dessa böcker är exempel på en tilltagande nytolkning av globaliseringens konsekvenser för det internationella systemet. Författarna gör från ett par olika utgångspunkter en genomgång av hur dynamiken har förändrats, varför, och vad det betyder för framtiden. Till dessa båda titlar kan läggas en tredje, *War by Other Means. Geoeconomics and Statecraft* av Robert D Blackwill (med ett förflutet i Vita huset under George W Bush) och Jennifer M Harris (numera verksam i Bidenadministrationen).

Leonard tecknar en bild av hur globaliseringen, om uttrycket tillåts, har muterat, i betydelsen att dess påverkan på samhällets inre och yttre liv har blivit alltmer genomgripande, medan Jones infallsvinkel är oceanernas betydelse för stormaktspolitikens och globaliseringens kommande fas. Blackwills och Harris tar på sätt och vis vid där Luttwak slutade, och försöker översätta begreppet geoekonomi till dagens förhållanden. Deras framställning är liksom Jones USA- och Kinaorienterad. Amerikanska beslutsfattare är den uppenbara målgruppen. Boken har visserligen några år på nacken, men bröt ny mark i den amerikanska utrikespolitiska debatten, och har behållit sin aktualitet.

Författarnas gemensamma tes är att utvecklingen mot en alltmer integrerad – och fredlig – värld för överskådlig tid är bruten.

Rent statistiskt syns utvecklingen i olika globaliseringsindex, vilkas öknings-takt har plattats till sedan 2008, framförallt när det gäller varuhandeln. Den enda globaliseringsindikator som fortsätter att snabbt öka är informations- och dataöverföring. Det senaste året uppvisar naturligtvis pandemieffekter.

En del av trendsiftet härleds till finanskrisen 2008, och de brister i den amerikanska ekonomiska modellen som blottades då. Den avgörande förändringen är dock politisk, nämligen att Kina uppenbarligen har kommit till

FOTO: SHUTTERSTOCK

Kabel på havets botten: systemkritisk artär.

slutsatsen att landet inte accepterar att inordna sig i det amerikanskledda internationella systemet. Peking sägs försöka etablera en egen, konkurrerande ordning, om möjligt dominerande, i varje fall parallell. Mål och instrument är teknologisk dominans och (minst) militär likställdhet. Medan USA endast betraktade Sovjetunionen som ett strategiskt, inte ekonomiskt hot, och aldrig i Japan såg något annat än en ekonomisk utmanare, är Kina i amerikanska och omvärldens ögon båda delarna. Skillnaden är dramatisk. Kalkylen som låg till grund för västvärldens öppning mot Kina har alltså, säger författarna, slagit fel.

Förvisso är integrationsnivån i världsekonomin i absoluta termer fortfarande mycket hög. Men just det är alltmer en del av problematiken. Leonard beskriver en, med hans egna ord, ny, asymmetrisk maktpolitisk topografi, som står i stark kontrast till Friedmans och Joseph Nyes (lanserade begreppet *Soft Power*) sammanflätade och i makthänseende fragmenterade värld. Den nya topografin består av starkt centraliserade nätverk och noder (det vill säga: i huvudsak globala städer), genom vilka data, varor, tjänster, pengar och människor färdas – kort sagt, globaliseringens flöden. Världen är på intet sätt platt. En del av denna utveckling är, säger Leonard, helt enkelt ett utflöde av marknadslogikens ökade spelrum i världsekonomin. Det enskilda företaget försöker minska sina transaktionskostnader, och eftersträvar, där så är möjligt, skaleffekter och marknadsdominans. Det bäddar för koncentration.

Vissa länder är mer uppkopplade och mer centrala för kontrollen över noderna än andra. Till nyckeltillgångarna för maktutövning över världsekonomin hör

”Det enskilda företaget försöker minska sina transaktionskostnader, och eftersträvar, där så är möjligt, skaleffekter och marknadsdominans. Det bäddar för koncentration.”

centralitet, inflytande över spelreglerna, kontroll över globaliseringens infrastruktur, och förmågan att bestämma vem som får tillträde till systemet.

De geoeconomiska instrumenten och metoderna är många. Alla författarna är inne på ämnet, men de beskrivs mest detaljerat i *War by Other Means*: subventioner, industripolitik, leveranskedjor, tullar, kvoter, nya handelshinder av olika slag (till exempel miljö- eller MR-krav), finansiella flöden och betalningar (inklusive Swift), reservvaluta, växelkurs, energileveranser och energipriser,

Japansk industri: en gång det stora hotet.

FOTO: TT

kontroll över råvaror och nyckelteknologier, statliga investeringsfonder, marknadstillträde, sanktioner, standardsättning, fysisk och digital infrastruktur, ekonomiskt och annat bistånd, datafiske, spionage, infiltration och så vidare.

Diskussionen handlar alltså inte om sådana åtgärder som enskilda länder inom ramen för accepterade spelregler vidtar för att stärka sin ställning som export- och investeringsland, utan om användningen av ekonomiska instrument som politiska maktmedel. Syftet kan vara att nå utrikespolitiska mål, eller att stärka den egna ekonomiska ställningen. Ibland är dessa ett och detsamma, bland annat eftersom ett lands ekonomi utgör en viktig del av grundvalen för dess externa hållning. Inre styrka är yttre styrka.

Att geoeconomiska instrument är tillgängliga betyder inte att de nödvändigtvis alltid används som sådana. Stora delar

ter och individer idag helt enkelt är långt mer sammankopplade än någonsin tidigare. Utbredningen av den statskapitalistiska modellen, återigen med Kina som främsta men inte enda exempel, har förstärkt dynamiken. Många av åtgärderna har också amerikanska rötter. Professorerna Henry Farrell och Abraham Newman kallar den situation som har uppstått för *”Weaponized Interdependence”* (i tidskriften *International Security*, 1/2019). Leonard är inne på samma spår och talar om sammankopplingskonflikter. Stater söker alltså sårbarheter i motståndares (eller medtävlars) uppkoppling mot globaliseringen, gärna där beroendeförhållandet är ojämnt.

Också nytt är att det knappast längre går att lösa upp sammanflätningen av världens tongivande ekonomier annat än till mycket höga kostnader, om det nu ens längre är tekniskt möjligt. En avglobalisering är inte ett realistiskt alternativ. Istället är ett läge på väg att uppstå med vad Leonard kallar icke fred. Flertalet stater med stora intressen i globaliseringen är visserligen ovilliga att starta traditionella krig, men beredskapen att använda åtgärder som inte överträder den gränsen har ökat. Sammankopplingskonflikter är helt enkelt billigare och effektivare än krig. Här återstår det, för övrigt, att se om Leonard missbedömer tendensen bland länder med begränsade ekonomiska framtidsutsikter att i första hand satsa på det militära spåret.

Inte bara gränsen mellan krig och fred har luckrats upp, utan även gränsen mellan externt och internt. Människorna i den sammankopplade världen deltar i en ständigt pågående jämförelse med, i förlängningen, alla andra, omedelbart förmedlad genom sociala medier. Det går alltid att hitta någon som har det bättre. >>

Taiwanesiskt oberoende: risk för militär konfrontation.

FOTO: GETTY IMAGES

Mikrokulturer försvagar de spärrar för mänskligt beteende som har funnits. Allt detta visar sig vara en bra grogrund för avund, rädsla och missnöje, vilket leder inte bara till ökade interna motsättningar i länder, utan också till bredare folkligt stöd för en mer nationalistisk utrikespolitik. I dragkampen mellan makt och lag, politik och vetenskap, nationalism och internationalism, är det de förra som stärks, lyder den dystopiska prognosen.

To Rule the Waves tar sitt avstamp i ungefär samma utgångspunkter som *The Age of Unpeace*, men infallsvinkeln är snävare säkerhetspolitisk. Som bokens titel antyder är skildringen byggd kring oceanernas betydelse inte bara för globaliserings framväxt, utan också för dess framtid. Framförallt, och detta är Jones centrala tes, utgör världshaven (jämför cyberrymden) en av de centrala fronterna framöver mellan USA och Kina.

Vad menar han? Jones konstaterar att 90 procent av världshandeln sker på haven. Således sker 70 procent av Kinas godstransporter genom Malackasundet. Av världens tio största hamnar finns sju i Kina. Vidare påminner han om att över 90 procent av all globaldata transporteras på havsbottenarna i drygt 400 huvudkablar. Dessa binder samman de viktigaste finan-

ären genom sina betydande flottstyrkor garanterat den fria rörligheten på dessa, inte bara till egen utan också, ironiskt nog, Kinas, Rysslands, och många andra staters nytta.

En av Kinas svaga punkter givet den ekonomiska strategi som har valts är dess relativa brist på egna råvaror och energi, fortsätter han. Kinas etablering som global tillverkningshub hade aldrig varit möjlig utan transport- och containerrevolutionen. Transportkostnaderna har kunnat reduceras till den grad att geografisk närhet i stort sett har upphört att vara en konkurrensfördel. Pekings stora ansträngningar att skapa en egen globaliseringsinfrastruktur, såväl fysisk som digital, får enligt Jones ses mot denna bakgrund, med det så kallade *Belt and Road Initiative* som en del av mönstret. Peking anser sig kort sagt behöva skydda sin globala försörjning och sitt marknadsutlopp.

Det har både defensiv och offensiv innebörd, och förklarar bland annat den pågående marina kapprustningen mellan Kina och USA. Kina saknar visserligen en utrikespolitisk tradition av marina stridskrafter med global räckvidd, en *Blue Water Navy*, men bygger nu upp en

”Är i själva verket hela globaliseringen en accelerator för gränsöverskridande katastrofer som jordens uppvärmning och pandemier? Det vill säga, att alla förlorar på den?”

siella centrumen och hamnarna i världsekonomin. De är inte bara systemkritiska artärer utan också självklara angreppsmål för motståndare (och datahackare, inklusive stater).

Dessutom finns stora reserver av gas, olja, och andra nyckelråvaror på havsbotten, Arktis inkluderat. Ingen tvekan alltså, i Jones ögon, om oceanernas centrala betydelse. USA har under de senaste 70

sådan, samtidigt som man systematiskt försöker att utvidga sina havsgränser. Det, säger Jones, är en del av en så kallad Anti Access, Area Denial (A2/AD)-strategi för närområdet. Det vill säga: att stänga USA:s möjligheter att intervensera militärt i Sydöst- och Nordasien, med det flerfaldiga syftet att neutralisera den amerikanska förmågan att utsätta kinesiska hamnar för blockad, begränsa

Kinas kommunikationsvägar över haven, samt tydligare skapa en egen regional inflytandesfär.

Taiwanfrågans betydelse finns förvisso på flera plan, inklusive i den övergripande trovärdigheten för amerikanska allians- och besläktade åtaganden. Men inte minst hänger den, påminner Jones, specifikt samman med USA:s möjligheter att upprätthålla en framtidsbaserad militär närvaro i Sydöst- och Nordasien, vilket i sin tur är en förutsättning för dess alliansåtaganden i regionen. Kinesisk kontroll över Taiwan skulle helt förändra läget därvidlag. Risker för inte bara oavsiktlig, utan även avsiktlig militär konfrontation ökar, säger han.

Och framöver? Böckerna tecknar en utveckling med liknande konturer. USA och Kina vänder sig delvis inåt i sina strävanden efter att kalibrera sin respektive exponering mot globaliseringen, och de separerar inte längre ekonomi och säkerhet. Till skillnad från världens tredje ekonomiska maktcentrum, EU, som dock visar tecken på att nu också röra sig i samma riktning.

USA tror inte heller längre att det går att fullt ut integrera Kina i världsekonomin, och övergår till att hantera globaliseringen mer instrumentellt. Bara om den gynnar amerikanska intressen, så som de definieras i Washington, kommer USA att försvara den. Men man kommer inte längre att eftersträva en global ordning för alla, utan snarare arbeta selektivt med likasinnade länder. Användningen av geoekonomiska metoder, redan omfattande, kommer att öka. Blackwill och Harris uppmanar amerikanska beslutsfattare att fokusera mer på ekonomisk statskonst. Så har det, får man konstatera, också blivit.

När det gäller Kina, å andra sidan, gör sig Leonard till tolk för synsättet att landet är i färd med att på statskapitalistisk grundval skapa en tvädelad ekonomi, där bara den ena sfären är uppkopplad mot omvärlden. Den första sfären, den inre, är den centrala. Syftet är att bibehålla intern kontroll och ett handlingsutrymme genom att begränsa extern påverkan. Den externa delen av ekonomin används för att bedriva geoekonomi, om så krävs med mer eller mindre hårdhänta metoder – säkra rå- och insatsvaror, marknader, strategiskt inriktade förvärv av teknologi, skapa infrastrukturberoende – medan tillträdet till den inre delen begränsas och används än tydligare som ett maktinstrument. De utländska företag som vill få marknadstillträde måste bli kinesiska.

Är en utveckling enligt sådana linjeroundviklig? undrar läsaren. Extrapolering av rådande trender måste alltid göras försiktigt, särskilt när det gäller komplexa och per definition oförutsägbara företeelser som globaliseringen. Aktörer reagerar kontinuerligt på varandra, anpassar sig, väljer nya åtgärder och motåtgärder. Statsledningarna kan med ett penndrag förändra en strategisk inriktning. Externa (eller interna) chocker som kullkastar alla planer kan tillstöta. Och så vidare.

Det avgörande är snarare att försöka förstå hur en viss dynamik är uppbyggd och vilka drivkrafterna bakom den är. Helt uppmuntrande ser det med rådande trender kanske inte ut för dem som förespråkar obruten globalisering. Visserligen råder det knappast någon tvekan om att den hittills har resulterat i mycket stora ekonomiska vinster för de länder som har deltagit, och att inskränkningar har en hög prislapp. Men lika uppenbart är att globaliseringen som följd av ett antal av dess andrahandseffekter befinner sig under omstöpningsplan. Spelplanen har kastats om i ett växelspel mellan inrikes- och utrikespolitiska faktorer.

Utrikespolitiskt genom en systemmakt-kamp, med rötter i de förändrade relativa maktförhållanden som är en följd av just marknadsekonomins internationalisering. Inrikespolitiskt i form av reaktioner i västliga kärnländer mot globaliseringens konsekvenser, verkliga eller upplevda. De centrala avvägningarna kretsar kring tillväxt och effektivitet, å ena sidan, och social sammanhållning, legitimitet och nationell säkerhet å den andra. Går dessa att förena?

Alltså: Är absoluta eller relativa inkomstförbättringar det viktiga? Behövs ytterligare skyddsmekanismer och omfördelning för individer som drabbas av ökat konkurrenstryck? Eller starkare åtgärder för att parera multinationella företags inflytande gentemot både stater och enskilda löntagare? Är det eliterna, det internationella kapitalet eller utlänningarna som bär skulden till diverse missförhållanden? Är i själva verket hela globaliseringen en accelerator för gränsöverskridande katastrofer som jordens uppvärmning och pandemier? Det vill säga, att alla förlorar på den? Eller är globaliseringen tvärtom mänsklighetens enda möjlighet att genom innovation, tillväxt och fortsatt samarbete bemästra framtiden? Svaren på dessa frågor skiljer sig åt beroende på om betraktarens perspektiv är nationellt, internationellt, eller transnationellt; om det utgår från social klasstillhörighet, länder, eller företag; eller om ekonomisk effektivitet prioriteras framför säkerhet, eller tvärtom.

En utmärkt navigeringshjälp kring denna svårfångade problematik finns för övrigt i boken *Six Faces of Globalization. Who Wins, Who Loses, and Why It Matters* av professorerna Anthea Roberts och Nicolas Lamp. De spänningsfält som uppstår har inte minst sina rötter i det faktum att politiken har förblivit nationell, samtidigt som ekonomier alltmer internationaliseras.

Det återstår förstås att se vad som väntar världsekonomin under kommande år, mellan de två ytterligheterna obruten ekonomisk integration och balkanisering. Är det en korrektion av globaliseringen som pågår, eller en fundamental riktningssändring? Ser vi framväxten av flera delvis separerade regionala ekonomiska block? Kommer leveranskedjor slutligen att renationaliseras, diversifieras, eller i det stora hela förbli intakta? Hur långt kommer investeringskontroller att drivas? Vilket eller vilka länder kommer att dominera framtidens teknologier – artificiell intelligens, kvantberäkning, biotech, fordonseldrift, klimat- och miljöteknologi, och så vidare? Var går den ekonomiska smärtgränsen för stater som försöker begränsa sitt deltagande i den internationella arbetsfördelningen? Och inte minst: Håller den liberala samhällsmodellen i tongivande västländer?

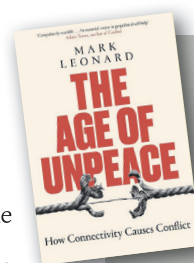
När det gäller Kinas roll ställer sig bedömare samtidigt frågan vad de senaste årens två kursändringar betyder för dess ekonomiska utveckling och därmed internationella roll. Kinas framgångar bygger på tidigare decenniers reformpolitik, som nu delvis reverseras. De ekonomiska lagarna gäller även för Kina, framhålls det. Kan auktoritär statskapitalism generera innovation, produktivitetsökningar och därmed fortsatt hög tillväxt, dessutom mot bakgrund av tilltagande interna samhällsutmaningar? Går det överhuvudtaget att avskärma en del av ekonomin utan kraftiga effektivitetsförluster? Har Peking rentav satt igång händelsekedjor som vänds mot den egna framgångsmodellen? I dessa sammanhang konstateras även att externt konfrontatoriskt agerande brukar provocera fram motåtgärder – och koalitioner – som annars inte nödvändigtvis hade kommit till stånd.

Leonard och Jones igen: om globaliseringen inte kan lösas upp, måste den hanteras. Kina kommer inte att bli som vi. USA och Europa måste tänka igenom hur de skall samexistera med Kina, vilket bland annat förutsätter gemensamt överenskomna spel-

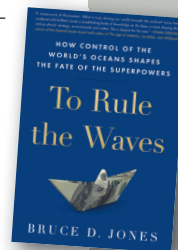
regler för överlevnad. Globaliseringens sammankoppling måste "avrustas". En större respekt för suveränitet samt röda linjer för vad som anses acceptabelt mellanstatligt uppträdande behöver etableras. Annars är risken överhängande för en eskalering som råkar ur kontroll.

Alla händelser verkar det geoeconomiska synsättet ha etablerat sig på allvar. Det betyder inte att geoekonomin ersätter geopolitiken. Militär styrka och maktutövning är fortsatt grundplattan för internationella relationer. Luttwak hade uppenbarligen fel, militär logik tillhör inte det förflutna, kanske inte ens krig mellan stormakter. Snarare har utrikespolitiken tillförts ytterligare en komplicerad dimension i och med den växande användningen av så kallad ekonomisk statskonst. Den internationella miljön är utan tvekan på väg att bli mer krävande. För mindre, öppna, och konkurrenskraftiga ekonomier, de senaste decenniernas vinnare och en grupp till vilken Sverige hör, står särskilt mycket på spel. ✱

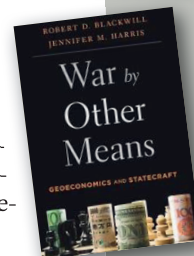
Jan Knutsson

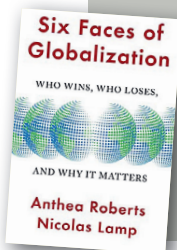
THE AGE OF UNPEACE
HOW CONNECTIVITY CAUSES CONFLICT
MARK LEONARD
Bantam Press 2021

TO RULE THE WAVES
BRUCE D. JONES
Scribner 2021

WAR BY OTHER MEANS
GEOECONOMICS AND STATECRAFT
ROBERT BLACKWILL & JENNIFER HARRIS
Harvard University Press 2016

SIX FACES OF GLOBALIZATION
WHO WINS, WHO LOSES, AND WHY IT MATTERS
NICOLAS LAMP & ANTHEA ROBERTS
Harvard University Press 2021

Rätt man på rätt plats

MEMOARER

När nu en av de så kallat stora bland tyska journalister och publicister skriver sin självbiografi blir det rafflande läsning, ett stycke detaljspäckad, tät och nervkittlande nutidshistoria om 75 konstant dramatiska och omvälvande tyska år.

Så tycks Stefan Aust också ha förmågan att befinna sig på rätt plats vid rätt tidpunkt. Och han är också den man som den 9 november 1989 yttrade det bevingade "Detta var den dag, då andra världskriget tog slut..." i direktsänd tv; det vill säga: det sade han den dagen då muren föll till slut.

"Iakttagelser vid historiens utkant" står det sist i det korta förordet till hans *Zeitreise*, tidsresa. Anslaget är passande: anspråk och medvetenhet om den egna betydelsen under denna färd framgår klart, parallellt med den lätt bugande gesten.

I hemlandet är Aust känd inte minst som "Spiegel-mannen" – det var på ansedda och inflytelserika magasinet *Der Spiegel* han hamnade så småningom, som chefredaktör. Via läroår på skoltidningen, rekrytering till den omtalade tidskriften *konkret*, några år som boulevardtidnings-

makare respektive med tv-produktion, och medverkan vid grundandet av succékanalen *Spiegel TV*.

Aust inleder sin memoarbok med ett slags porträtt av Elbe, floden vid vilken han växte upp och som han aldrig har flyttat ifrån, och med familjehistorien där; han bor i sin farfars gamla hus nära flodstranden i burgna Hamburgförorten Blankenese numera. Han växte själv upp i en by några mil därifrån.

Barndomen ter sig idyllisk, fastän den började alldeles efter kriget (Aust är född 1946), och på grund av skriande bostadsbrist i det sönderbombade landet fick familjen Aust länge dela det lätt förfallna boningshuset med tre andra familjer.

Läraren i småskolan hade varit arméöverste under kriget, på gymnasiet undervisade flera gamla nazister, och det talades inte om de tolv bruna åren och heller inte om kriget, vare sig hemma eller i skolan – sådana var tiderna. Men någonting låg och jäste, och detta något drog den tonåriga Stefan till skoltidningen.

Genom en kamrat där blev han med tiden bekant med utgivaren av nämnda magasinet *konkret*, och dennes fru, en viss Ulrike Meinhof, som då bland annat var kolumnist i bladet – ett antal år innan hon blev en del av Baader-Meinhof-gruppen och det tyska terrordramat. Aust hade blivit en skicklig redigerare och fick jobb på tidskriften direkt efter studenten.

Att *konkret* var en vänsterpublikation "störde honom inte", som han skriver i sin bok: Ulrike Meinhof kallade honom "opolitisk", med förakt i rösten. Det blev snart alltmer spännande att tillhöra en redaktion som följde den begynnande studentrörelsen på allt närmare håll. Aust fick regelbundet flyga till Berlin på reportageuppdrag, lärde känna ledarskiktet för de rebelliska studenterna där, bevakade demonstrationerna, den tilltagande polisbrutaliteten, hur allt urartade i våld. Han själv var "skeptisk" – till båda sidor i det hårdnande samhällsklimatet.

Schildringen av de här åren, av den framväxande *Rote-Armee-Fraktion* och den röda terrorismen i Västtyskland är oerhört laddad, Aust följer ju dramat på bara armlängds avstånd. Så är han också den som har skrivit den bästsäljande boken *Der Baader Meinhof Komplex* – som räknas som standardverket i ämnet RAF-terror, och som sedermera även blev framgångsrik spelfilm. I kapitel som dessa är *Zeitreise* en bladvändare – Aust är en skicklig berättare, och en mycket skicklig researcher.

Just RAF-dramat får helt rimligt stort utrymme i boken, det var också det dominerande temat i västtysk offentlighet i åtskilliga år. Brandattentat, kidnappningar, bankrån, flygplanskapning och mord. Alla namn: Gudrun Ensslin, Andreas Baa-

”Det talades inte om de tolv bruna åren och heller inte om kriget, vare sig hemma eller i skolan – sådana var tiderna. Men någonting låg och jäste.”

der, Jan-Carl Raspe och nämnda Meinhof, och många fler. Stammheimfängelset, rättegången och självmorden. De här avsnitten skakar om, även om man har läst spaltkilometer om historien förr, och sett filmen – bland annat genom detaljer som ger nya inblickar i skeendet.

(För Aust själv räckte inte dramatiken under terroråren, ändå. ”På något sätt ville jag alltid någon gång vara reporter i ett krig.” Ett riktigt krig. Han for till fronten i Iran-Irak-kriget, hösten 1980. Rädd var han där endast en gång, skriver han.)

Detaljer, ja. Aust har sinne för sådana. Ibland är han lite väl förtjust i dem, liksom emellanåt i utvecklingar – där det finns ännu en spännande historia att berätta, ännu ett äventyrligt uppdrag han varit ute på. Han vecklar också in sig väl långt i ett antal av de stora inrikespolitiska affärerna.

Till de höintressanta nyhetshändelser och skeenden under 1980-talet som han berättar om hör möten med Stasi-officerare och agenter från både öst och väst. På hemliga platser. Och så historien med de förfälskade Hitlerdagböckerna: Stefan Austs känsliga nyhetsnäsa anade tidigt oråd, han var en av dem som avslöjade bluffen; också här kom hans allmänt skeptiska läggning till användning.

Spiegel TV hade premiär våren 1988. Sändningsstart den 8 maj, kapitulationsdagen 42 år tidigare, då landet hade befriats från nazismen. Första programmet handlade om just detta krigsslut och de fasor och den förödelse som hade föregått det. Aust ledde själv det tunga samhällsmagasinet, som gjorde succé, och som ansågs nyskapande i sitt förhållningssätt till makten och politiken – mera hämningslöst. Ingen på redaktionen ana-

de då att ett och ett halvt år senare skulle den utdragna efterkrigstiden vara över: i och med murens fall.

Två dagar före den 9 november 1989 skickade Aust en reporter och ett kamerateam till Berlin – han kände på sig att något var på gång, han visste bara inte vad. ”Åk till Östberlin, kolla vad som händer”, ska han ha sagt. Så kom ”natten som förändrade allt”. Tv-truppen hade filmat vid gränsövergången Bornholmer Strasse, och strax efter midnatt även vid Brandenburger Tor, och fångat legendariska och symboliska scener. Inget annat nyhetsteam var lika nära händelseförloppet. Austs stolthet går inte att ta miste på. Och tittarsiffrorna steg från ett par hundra tusen till över fyra miljoner.

Ja, det handlar mest om jobb i Stefan Austs tidsresa. Nästan inget om inre liv, eller reflektioner kring det han iakttagit, varit med om och redogör så ordrikt för; boken är ytterst läsvärd som samtidshistorisk rapport, på drygt 600 sidor, men är tämligen opersonlig för att vara en självbiografi. Om sitt första möte med kvinnan som skulle bli hans hustru skriver han: ”plötsligt kom en attraktiv blondin förbi” på den restaurang där han satt med några vänner. Hans två döttrar nämns också här och där i skildringen. Och en del om hästar, han är uppväxt med sådana, här anas en passion – han brukar för den delen inleda sina arbetsdagar med en ridtur. En hästgård ingår numera i ägorna.

Efter murens fall hade redaktör Aust fullt upp med alla scoop och avslöjande reportage av tidigare oanade slag från det gamla DDR. Stasi-arkiven, förstas. Och upptäckten att eftersökta RAF-terrorister fått en fristad i landet, under statligt beskydd. Exempelvis.

På en resa till Kaliningrad i samband med jakten på ett gömt tyskt krigsbyte var han själv med: det handlar om paneler och föremål från ”barnstensrummet” i ett ryskt tsarslott – storyn är spännande som en tv-thriller. Precis som den om en antik guldsnutt som ryssarna i sin tur hade rövat till sig då de intog Berlin i krigets slutskede; detta var länge en sovjetisk statshemlighet, de tyska tv-tittarna fick nu ändå en glimt av skatten i ett filmat inslag från Pusjkinmuseet i Moskva.

Det Aust har att berätta om nyhetsarbetet kring Estoniakatastrofen är också det oavbrutet fängslande. *Spiegel*-tv gav i uppdrag till filmaren Jutta Rabe – som vi här hemma kom att höra talas om

ofta, under de närmaste åren – att bevakas hela saken. Olika vetenskapliga institut fick också göra grundliga undersökningar av metalldelar från vraket. (Fartyget var tysktillverkat, bland de omkomna fanns för övrigt fem tyskar.) ”I Stockholm ville man så fort som möjligt begrava fallet Estonia”, skriver Aust. Den skandinaviska undersökningskommissionen gjorde en ”snarast slarvig utredning” av händelseförlopp och orsaker till försliningen, menar han; han och filmteamet var länge övertygade om explosionsteorin.

Aust blev chefredaktör för *Der Spiegel* i slutet av 1994, utsedd av legendariske grundaren Rudolf Augstein. En av uppgifterna från start var att vända upplagesiffrorna uppåt igen. Austs recept: bättre huvudteman, bättre bilder och rubriker på förstasidan. Det visade sig vara lyckat, redan första chefsåret såldes fler nummer än året före. Nr 1/1995 hade ett svartvitt foto av krigshemvändare på omslaget: stukade soldater, klädda i trasor, framför Brandenburger Tor; det hade gått ett halvt sekel sedan krigsslutet. Och det blev flera nummer på det temat detta minnesår. Att vara *Spiegel*-chefredaktör var ”det bästa jobbet i världen”.

När han fyllde 60 bjöd han 900 gäster på party, får vi veta; åtskilliga var viktiga herrar från olika samhällselitiga toppositioner, som han själv. (Då han fyllde 70 var gästerna ”ett par hundra”.) Nuförtiden är Aust utgivare på dagstidningen *Die Welt*. Och skriver då och då kommentarer. Från de tre senaste decennierna i det nu återförenade hemlandet lyfter han i sin *Zeitreise* fram den sociala oron i den östra landsdelen, demonstrationer, högerextremism och nynazistiska dåd, landsmodern Merkel, flyktingvågen 2015, det islamistiska terrordådet i Berlin året därpå, och klimatrörelsen (han kallar Greta Thunberg en ”ikon för jordensundergångsfanatiker”, och har skrivit att hennes ”smittsamma panik blir vårt problem” – hans skepticism gäller också hela klimatfrågan).

Det har, skriver Aust, varit ett privilegium att som ”ett slags journalist” stå vid historiens väggkant. Och att dessutom tillhöra *Generation Glück gehabt*, generationen som haft tur – den som föddes efter kriget. Han har aldrig haft tid att ha det långtråkigt. ✨

Ylva Herholz

ZEITREISE
DIE AUTOBIOGRAFIE
STEFAN AUST
Piper 2021

Hanns Martin Schleyer: offer för röd terror.

FOTO: GETTY IMAGES

Caspar David Friedrich, *Två män vid havet: anar vi ett luftslott vid horisonten?*

FOTO: GETTY IMAGES

Världen måste romantiseras!

KULTURHISTORIA

På sidan 30 får jag något slags svar på min spontana fråga – ”Vadå, ytterligare en?” – som jag ställt mig redan innan jag ens hade öppnat den tyske litteraturvetaren Stefan Matuscheks nya bok *Der gedichtete Himmel. Eine Geschichte der Romantik*. Hans landsman, filosofen, författaren och den framstående biografen Rüdiger Safranski, gav redan 2007 nämligen ut en omfattande och magnifik studie, *Romantik*, som behandlar den mångtydiga romantiska epoken och dess idéer, strömningar och utvecklingar.

Kring sekelskiftet 1800 kom på tysk mark bemärkta namn såsom bröderna Schlegel, Novalis och Tieck att inom litteraturen ge en föreställning om ”det romantiska” som något större och betydligt väsentligare än blott ett slags förgyllning av tillvaron. För de här sköndarna utgjorde det romantiska perspektivet själva kärnan i förståelsen för och uppfattningen av människans innersta drivkrafter och det skapande livets sanna mekanismer. Vad som enligt Safranski med tiden gjort detta skaplynne till något specifikt tyskt, är att det periodvis haft en oroväckande, för att inte säga katastrofal förmåga att genomsyra och i sina värsta avarter ersätta politisk rationalitet med nationalromantiskt överspända idéer.

På så vis har den tyska romantisk-idealistiska tanketraditionen – från Schil-

lers ”estetiska uppfostran” till den ”opolitiska” Thomas Manns svärmiskt reaktionära betraktelser ett sekel senare – alltid riskerat att exploateras av storhetsvansinniga despoter och germanska flåspatrioter med smak för demonisk ödestro och elementens raseri. Safranski ser i historien helt enkelt en logisk koppling mellan romantikernas spektakulära luftslott och barbariets rykande ruiner.

Denna ”krassa konstruktion”, där romantikernas germansk-tyska identitet ställs i något slags motsatsställning till övriga Europa, är en lika omhulad som falsk, eller åtminstone grovt förenkla bild av de verkliga förhållandena, menar nu Matuschek. I sitt långa introduktionskapitel skriver han (utan namns och titels nämnande) om en ”nylig skildring av romantiken som har lyckats fånga en stor publik. Den bär undertiteln ’En tysk affär’. [...] Att förklara romantiken, lovar den, är att blottlägga den tyska själen”, anmärker han syrligt och syftar alltså på Safranskis bok.

Det är just det här med det ”typiskt tyska” som Matuschek reagerar på. Och här har vi säkert också en av drivkrafterna bakom hans egen genomgripande studie. Ty den som ägnar sig åt romantiken genom ”nationell navelskådning har sänkt blicken”. Själv höjer han följaktligen densamma och utformar sitt litteratur- och idéhistoriskt utmärkande verk som en grundlig genomgång av såväl den tyska litterära romantiken som den frans-

ka, italienska och engelska (samt den skotska, förstås, med James McPhersons förromantiskt triggande *Ossians sånger*).

Därmed avstår Matuschek uttryckligen från alla former av folkpsykologisk tesdrivning. Och presenterar istället vad som kan beskrivas som bokens själva kungstanke: att just fixeringen vid specifikt tyska ideologier gärna förbiser det förhållandet att romantiken utgjorde ”den europeiska modernitetens andra impuls efter franska revolutionen” (min kursivering). På så sätt opponerar han sig dessutom mot den vedertagna uppfattningen att romantiken huvudsakligen skulle vara en konservativ reaktion på upplysningens radikala framstegstanke.

Och så börjar han där: med begreppet ”det moderna”, som växte fram när det feodala ståndssamhället under *L’ancien régime* i Frankrike gradvis försvagades och ersattes av mer pluralistiska och dynamiska samhällssystem, som kom att prägla allt från politiken och rättsväsendet till vetenskapen, konsten och religionen. Den nya (romantiska) litteraturen behövde nu inte längre spela rollen som förmedlare av bestående konfessioner, utan erbjöd ett annat slags språkligt-estetiska bekännelser och föreställningar i den traditionella trons ställe.

En dryg handfull år efter franska revolutionen satt den yngre Schlegelbrodern Friedrich – epokens avgjort mest inflytelserika litteraturteoretiker och tillsammans med Madame (Germaine) de

"Schlegel pläderar för en 'progressiv universalpoesi' som till sin natur ständigt är i vardande och aldrig når sin fullbordan."

Staël en nyckelfigur inom den romantiska rörelsen – och skrev på vad som har kommit att betraktas som den litterära romantikens första egentliga programförklaring. Han pläderar här för en "progressiv universalpoesi" som till sin natur ständigt är i vardande och aldrig når sin fullbordan – fragment och process snarare än verk och produkt – och viktigast av allt: som inte lyder under någon fastställd gammal dammig poetik.

Detta skrevs 1798, och Matuschek naglar fast just det här ögonblicket som den moderna litteraturens utlösande händelse. Ty de konkreta följderna av Schlegels teorier beredde väg för en autonomisering och dynamisering av den nya diktningen, liksom för en social utbredning av det litterära kretsloppet (tryckning, utgivning, distribution, läsvanor). Vi befinner oss här långt ifrån några "romantiska drömmier", förtydligar Matuschek och upprepar sitt antagande att det snarare rör sig om "inledningen på en ny och modern förståelse av litteraturen".

Det idéburna huvudspåret i *Der gedichtete Himmel* är att presentera romantiken som ett innovativt "stilfenomen" och radikalt frihetsbegrepp. Men återigen, de här snabbt tongivande strömningarna var alltså inte någon typiskt tysk angelägenhet, argumenterar Matuschek, utan en transnationell tendens. Romantiken uppstod ju i oroliga, revolutionära tider, och i egenskap av epok – om än inte som stil och ideal – ramar den in tiden mellan det förrevolutionära Frankrike och de i allt väsentligt misslyckade 1848-revolutionerna runtom i Europa.

Under den här perioden, och i synnerhet efter Napoleonkrigen och den efterföljande Wienkongressen, uppstod ett par allmänna kultur- och samhällsfenomen som gynnade de romantiska tidsidéerna. Dels den sedermera förödmädd politiseringen av national- och folkkulturen, som blev särskilt framträdande i Italien och Tyskland, som ännu inte hade blivit nationalstater. (Nämnas bör här storebror Jacob Grimms monumentala verk *Deutsche Mythologie* från 1835, som fick ett enormt folkligt genomslag och en stor betydelse för den nyuppväckta tyska nationalidentiteten.) Men en än viktigare omständighet blev redan nämnda spridning av en mer privatiserad bok- och läskultur som nu gjorde sig alltmer oavhängig tidigare auktoriteter och kont-

rollinstanser som kyrka, skola och universitet. Subjektivitet och individualitet blev via diktningen och läsvanorna tidens frihetliga ledord.

I Frankrike och Italien, vars bildkonst och litteratur tidigare i hög grad varit underkastade klassicerande doktriner, uppträdde nu romantikerna som nyskapande esteter i den kulturella offentligheten. De frigjorde sig effektivt från den akademiskt understödda klassicismen, och betraktade sig som de breda, läsande folklagens ombud. Den författande franske mångsysslaren Stendhals klargörande definition – "Den romantiska litteraturen är den som faller de samtida läsarna i smaken, medan den klassicistiska däremot är den som deras gammelfäder kan acceptera" – understryker att romantiken primärt ägnade sig åt en progressiv snarare än en reaktionär kritik av upplysningen.

Bland de tidigare engelska romantikerna kunde denna radikala attityd lätt slå över i det elitära och spotska, inte minst hos Lord Byron som med excentrisk melankoli och lyrisk uppfinningsrikedom förvandlade den lidande konstnären (och konsten själv!) till en våghalsig rebell – *mad, bad and dangerous to know!*

Matuschek har sammantaget skrivit en systematiskt högtintressant och bitvis lysande analys av romantiken som epok, som litterärt och filosofiskt begrepp och som samhällshistoriskt fenomen. Hans översiktliga beskrivningar av periodens idé- och mentalitetshistoria varvas med på det hela taget skarpsynta närläsningar av tongivande romantiska verk och deras stil, motiv och tematik, med kapitelvisa genomgångar av de aktuella språkområdenas olika förhållanden och yttringar.

Med tanke på Matuscheks sturska anmärkningar mot Safranski för dennes ämnesmässigt befrämda bok, blir det lätt ironiskt när han själv – trots uttalade europeiska perspektiv och en nedtoning av någon förment tysk litterär hegemoni – främst uppehåller sig vid just tyskarna. Och detta inte för att han skulle vara någon smygchauvinist, utan helt enkelt för att inte heller han förmår kringgå det faktum att bröderna Schlegel och Grimm, Goethe och Schiller, Novalis och Tieck, Hoffmann och Eichendorff helt enkelt utövade ett enormt inflytande på sin litte-

Friedrich Schlegel: dynamiserade den nya diktningen.

FOTO: ALAMY

rära samtid, både som diktare och som teoretiker, också långt utanför de egna landsgränserna.

Detta sakförhållande i sig gör ju inte en William Wordsworth, Robert Burns, Alfred de Vigny eller Ugo Foscolo ett uns mindre betydande än vad de verkligen var. Men även Matuscheks fördelning av utrymme talar alltså här sitt tydliga språk, inte bara Safranskis. Därmed inte sagt att han i största allmänhet kastar sten i glashus; Matuschek har viktiga poänger i betraktandet av de spridda romantiska tidsidéerna som ett slags paneuropeisk rörelse. Dock är han lite väl triumfatorisk i sin kritik av Safranski. Sistnämnde har ju precis lika rätt när han hävdar att romantiken med historiens gång *kom att bli* något av en tysk affär. Och det alldeles oavsett om omvärlden valde att tillägna sig Novalis stridsrop – "Världen måste romantiseras!" – eller med fransk avmätthet tvärtom höll till godo med Alfred de Mussets högst blaserade karakterisering: "Romantiken utgörs av ett evigt bruk av adjektiv." ✨

Martin Lagerholm

**DER GEDICHTETE
HIMMEL
EINE
GESCHICHTE DER
ROMANTIK
STEFAN MATUSCHEK
Verlag C H Beck 2021**

Projekt Europa

BIOGRAFI

I år är det ett halvsekel sedan den österrikiske greven Richard Coudenhove-Kalergi gick bort vid 77 års ålder. Hur många av oss vet vem han var, och vilken betydelse för Europas enande han hade? Inte många, ens bland dagens aktiva i olika europeiska projekt, EU-apparaten för att nämna den mäktigaste.

Svenska Paneuropaföreningen hyllar honom som Skaparen av 1900-talets viktigaste politiska initiativ på vår kontinent. Och ändå var det inte han, RCK, som grundade vare sig Europeiska kol- och stålgemenskapen (1952), Europarådet, EEC, eller EFTA!

Om denne expansive greve utan förankring i någon politisk rörelse eller något parti har den engelske journalisten, läraren och före detta chefen för EU-parlamentets Londonkansli Martyn Bond nyligen publicerat en välkommen biografi: *Hitler's Cosmopolitan Bastard – Count Richard Coudenhove-Kalergi and His Vision of Europe*.

Det är den första boken om RCK på engelska, och bakom dess tillkomst ligger fem års hårt arbete. Bond har konsulterat ett 80-tal personer i ett halvdussin länder, och bedrivit idog forskning i arkiv och bibliotek. Denna läsvärda 430-sidiga biografi kan betraktas som den definitiva.

Titeln förklaras så här: Hitler fördömde RCK 1928 i en tredje del av *Mein Kampf* (som utgavs postumt 1961), han var en "Allerweltbastard". Det syftade dels på RCK:s etniska bakgrund (österrikisk far och japansk mor), dels på att hans hustru var judinna.

Det kan också vara kul att veta, att RCK fiktivt figurerar i storfilmen *Casablanca* (1942) i så måtto att han stod som modell för den landsflyktige motståndsmannen Victor Laszlo!

RCK föddes 1894 i Tokyo, hans mor är en japansk geisha, fadern en habsburgsk diplomat med tjänstgöring i Japan. Paret flyttar tillbaka med tre barn till Europa när RCK är två år gammal. Barndom i gränslandet mellan Bayern och Österrike på faderns adliga gods och i vånningen i huvudstaden Wien. Han blev "europé från början", inte med modersmjölken men med fadersarvet. RCK tillägnar sig förutom fadersmålet tyska både franska och engelska.

1917 doktorerar han i filosofi vid Wienuniversitetet. När det habsburgska väldet faller samman vid världskrigets slut väljer han att bli tjeckisk medborgare och börjar på allvar reflektera över tillståndet i Europa och nödvändigheten av att skapa en ny europeisk ordning med fred som grundtanke. Detta blir RCK:s motto och livsuppgift.

Samtidigt börjar en annan, fem år äldre österrikare och korpral, att utveckla sin vision och skapelse.

Adolf Hitler och RCK träffas aldrig även om de må ha skymtat varandra i Wien, överklasspojken och den misslyckade tavelmålaren. Men de möter båda 1920-talet mot bakgrunden av det ohyggliga världskriget som slutar i november

"I Italien, till exempel, ser det till en början bra ut, men efter Mussolinis maktövertagande finns föga hopp om framgång. RCK inser att Il Duce vill krig, ej fred."

Europarådet: inte allt men i alla fall något.

FOTO: ISTOCK

1918. Förlorarna med Tyskland i spetsen påtvingas omfattande ekonomiska sanktioner i Versaillesfördraget. Snart växer nazismen fram i Weimarrepubliken.

Storbritannien och Frankrike sluter sig nationellt, likt USA: i det första fallet med Imperiet som den alltmer falnande drömmen. Ryssland, som slöt en separatfred med Tyskland i mars 1918, inleder en politisk utveckling under namnet Sovjetunionen. Dubbelmonarkin Österrike-Ungern krossas, nya nationalstater bildas: Tjeckoslovakien, Ungern, Balkanstaterna med flera.

1920 grundas Nationernas förbund, avsett att förhindra nya storkrig. Efter som varken USA (med president Wilson som den främste tillskyndaren) eller Tyskland är medlemmar förblir NF tandlöst, mest en *talk-shop*.

Under kriget, 1915, gifter sig RCK med en 13 år äldre och firad skådespelerska, Ida Roland, en kvinna med judiska rötter i nuvarande Slovakien. Blixtförälskelse, stor passion, ett äktenskap som på sitt sätt är en förutsättning för vad som komma skall: RCK finner tidigt i hustrun sin närmaste vapendragare i visionen han föresätter sig att realisera, Europas Föränta Stater. De förblir ett lyckligt par och arbetsteam till hennes död 1951.

Frimurarordnar blir nyttiga verktyg när det efterhand kommer till finansiering av hans Europaprojekt; stora industri- och bankmagnater som Robert Bosch och Max Warburg donerar betydande bidrag till det Paneuropeiska projektets uppbyggnad och drift. Fler följer efterhand.

1923 publicerar RCK ett 150-sidigt manifest: *Pan-Europa*, två upplagor trycks i rask följd, tiotusentals exemplar sprids. Följande år sjösätts projektet *Pan-Europeiska Unionen (PEU)*. Fredstanken är den centrala, medlet för dess förverkligande är politiskt och ekonomiskt enande av kontinentens nationer, gärna med användande av ett gemensamt språk (RCK föreslår engelska!). En tidskrift startas, *Pan-Europa Journal*, som får stor spridning och ett gott renommé.

Detta blir sannerligen ingen massrörelse, men tanken förvaltas på högre ort av RCK:s främsta politiska vapendragare, bland dem Aristide Briand och Edouard Herriot, båda såväl premiär- som utrikesministrar i flera franska mel-

Eldsjälen: greve Richard Coudenhove-Kalergi med hustru Ida.

FOTO: GETTYIMAGES

lankrigsregeringar. På hemmaplan stöder den österrikiske kanslern Ignaz Seipel tankarna.

RCK:s skapelse är långt ifrån den enda på arenan med liknande mission! Bland flera initiativ märks *Europäischer Kulturbund*, som lanseras samtidigt av den likaledes österrikiske prinsen Karl Anton Rohan, och stöds av såväl konservativa politiker som en västeuropeisk kulturelit med namn som Thomas Mann, Karl Gustav Jung och Paul Valéry.

Det har sin poäng att notera att de nordiska länderna inte alls figurerar på RCK:s agenda, varken på 1920-talet eller senare under seklet (med undantag för att han lär sig begreppet *geopolitik* i Rudolf Kjelléns skrifter). Hans vision är en kontinentaleuropeisk union.

En linje i RCK:s vision handlar om en gränsdragning: såväl det bolsjevikiska Sovjet som den anglosaxiska gemenskapen (Storbritannien och USA) ligger båda utanför "den europeiska gemenskapen". Men han såg längre. I RCK:s terminologi

finns det fem *Globala kraftcentrum*: Europa, Nord- och Sydamerika, Storbritannien med kolonierna, Ryssland/Sovjet, och Östasien.

Ekonomiska analyser saknas i detta tankebygge. Med Martyn Bonds understatement "målade RCK de ekonomiska förutsättningarna med bred penna". Manifestet inkluderar dock resonemang om valutaoro, arbetslöshet och social misär i ganska betydande detalj, men utan att ordinera verksam medicin i något av fallen.

Här kommer väl svagheterna till ytan av att på ett välmenande, idealistiskt, sätt formulera en fredsvision, utan att definiera de verk samma beståndsdelarna och ange rätt dosering. Bond skriver: "Som en beskrivning och en prognos var RCK:s bok klar och tydlig, men han var enbart en visionär författare, inte en politisk ledare. Han besatt inga medel att förverkliga sitt program. För detta behövde han hjälp av någon ledande statsman, som kunde ta initiativet."

Den brittiska inställningen var avvakande. Landets traditionella Europapolitik, att "söndra och härska" tillsammans med ambitionen att upprätthålla Samväldet, omfattade inte en grevlig idealism om någon "enad kontinent" ens om greven bedyrade de fredliga avsikterna.

Dock engagerade sig Winston Churchill i tankegångarna, i synnerhet under de år på 1930-talet han som politisk spelare ute i kylan varnade för tysk expansion och växande makthunger. Bond skriver: "In official London, European integration was not an option worth considering in the interwar years. The empire took centre stage."

1927 omfattar dock det Paneuropeiska nätverket 15 länder på den europeiska kontinenten.

Hur maktade RCK med att hantera sitt självpåtagna uppdrag? Han redigerar sin tidskrift, skriver i andra publikationer och far som ett torrt skinn mellan Europas huvudstäder för att mobilisera stöd för sin vision. I Italien, till exempel, ser det till en början bra ut, men efter Mussolinis maktövertagande finns föga hopp om framgång. RCK inser att Il Duce vill krig, ej fred.

I Weimarrepublikens Berlin finner han visst stöd, inte minst hos utrikesministern Gustav Stresemann (som var god vän med Briand), men landets eskalerande finansiella och politiska problem tar all uppmärksamhet för de styrande. Stresemann blir sjuk och avlider i förtid 1929 (Briand går bort 1932) och med nazisterna vid makten är RCK:s chanser att vinna framgång bortblåsta.

1926 arrangerar RCK den första Paneuropeiska kongressen i Wien med mer än 2 000 deltagare. Entusiasmen var mycket stor, men framgången ganska symbolisk. En andra kongress hålls 1930 i Berlin med nedslående resultat och en tredje upplaga i Basel 1932 satte tråkigt nog spiken i kistan för idealisten RCK och hans närmaste påhejare.

Det blev ju under de här åren uppenbart att politiken inriktades på nationella nödatgärder, inte minst utlösta av börskraschen i USA i oktober 1929. Massarbetslöshet, galopperande inflation, revanschism och framväxten av brutal högerextremism i flera länder på kontinenten sätter effektivt stopp för RCK:s välmenade projekt – politikens dagsfrågor är inte hans; redan 1929 föreslog han att Schiller–Beethovens *Ode till glädjen* skulle bli Europas hymn, men kören hade inte hunnit sjunga upp sig.

I Österrike mördas 1934 kanslern Dollfuss av nazister, efterträdaren Schuschnigg hotas till livet flera gånger och

>>

Motståndsmannen Victor Laszlo i *Casablanca* (t v): RCK stod modell.

FOTO: ALAMY

störtas vid *Anschluss* 1938. Då är det dags för RCK och Ida att packa ihop, ställa inför det högst reella hotet att bli likviderade av nazisterna. Efter en dramatisk flykt med detaljer värdiga den fiktive Victor Laszlo i *Casablanca* undkommer han och Ida med nöd och näppe Gestapos dödskommando i Wien. Den 4 augusti 1940 landar en *Yankee Clipper* med dem ombord i New York.

I USA ägnar RCK fem år av intensivt arbete till att övertyga de amerikanska administrationerna (Roosevelts och Trumans) samt Storbritannien om nödvändigheten av att låta de segrande krigssatserna mot axelmakterna följäs av realiseringen av hans kungstanke, en paneuropeisk union. Han nätverkar, han skriver, han lobbyar.

Men är också frikopplad från de robusta politikerna. Churchill och Roosevelt undertecknar Atlantdeklarationen 1941. Segrarmakterna träffas i Jalta och i Potsdam samma år som FN bildas, 1945. Marshallhjälpen, i huvudsak ett instrument för att hålla Stalins Sovjetunionen borta från Västeuropa, verkade i fyra år.

Inget av dessa viktiga projekt involverade RCK på något praktiskt sätt eller talade för en paneuropeisk vision, snarare tvärtom. Martyn Bond lägger fram flera bevis på hur irriterande och tidskrävande RCK kunde vara och te sig under sin USA-exil, rent av irrelevant för de styran- de som hade fullt upp med annat.

Men skam den som ger sig! Ida och RCK återvänder 1946 per båt till Frankrike med det uttalade syftet att grunda en europeisk parlamentarisk union, EPU. Redan i september 1947 lyckas RCK samlas 150 europeiska parlamentariker till den första EPU-kongressen i schweiziska Gstaad, Samma dag ägde

det konstituerande mötet för länderna i OEEC rum i Paris! (OEEC var från början ett hjälporgan för Marshallplanen; 1961 döps det om till OECD och valde då in även icke-europeiska medlemsstater.)

1946 kräver Churchill i Zürich att "Vi måste bygga ett Europas Förenta Stater", och i maj 1948 organiserar han, med sin svärson parlamentarikern Duncan Sandys som handgängen man, en manifestation i Haag med en formidabel *line-up* av deltagare kallad *Congress of Europe*. Sandys blir RCK:s *bête noir*, när han tvingar greven att delta på britternas villkor och med deras program, som till och med inkluderande en annorlunda logotype på kongressfanan: ett stort och ganska fult "E" ersätter det gyllene kristna kors som inramades av en röd apollonisk sol mot en mörkblå fond i RCK:s paneuropeiska skapelse.

I maj 1949 förverkligas Europarådet, *Council of Europe*, med demokratifrågor, mänskliga rättigheter och utveckling av rättsstatens principer överst på menyn och säte i Strasbourg.

Den grevliga idealisten RCK:s rastlösa ambitioner vänds i början av 1950-talet mot Frankrike och Västtyskland. Han uppvaktar Charles de Gaulle och finner en federalist som bara kan acceptera ett Europabygge, sitt eget: "Mellan England, som behöver sitt Samvälde, och Tyskland, som ännu letar efter sin nya identitet, har jag alltid ansett att Frankrikes öde, om så bara av geografiska skäl, är att befrämja europeisk enighet."

Men de Gaulle har i början av 1950-talet inte

den politiska makten i Frankrike. Det blir utrikesministern Robert Schuman som i maj 1950 med stöd av affärsmannen Jean Monnet lanserar den deklaration som ett knappt år senare utgör grunden för Europeiska kol- och stål-gemenskapen, det kanske främsta fredsprojekt som sett dagens ljus. Var fanns RCK? I kulisserna.

Där befann han sig också när nästa projekt sjösattes 1958 genom Romfördraget: EEG (EEC). Det innebar en utveckling av kol- och stål-gemenskapen med de bekanta "fria rörligheterna" för varor, tjänster, personer och kapital. Sex medlemsländer, fransk och västtysk dominans. Motvikten EFTA, den europeiska frihandelssammanslutningen, bildades 1960 av sju medlemsländer inklusive Sverige och med Storbritannien i spetsen.

Bond skriver: "RCK ville bygga ett Europa genom att nämna de stora frågorna först och sedan titta på detaljerna, snitsa till det generella med politiken och lämna det ekonomiska hantverket till statstjänstemän och affärsmän. Jean Monnet, å andra sidan, startade bygget utifrån de intrikata detaljerna i de gemensamma intressena för att få människor att arbeta tillsammans och därmed visa att bakom intresseskillnaderna och den geografiska tillhörigheten finns ett gemensamt intresse."

En avslutande reflektion om denna gedigna biografi är att vi som goda européer nästan är skyldiga Martyn Bond och oss själva att läsa boken. Den erbjuder onekligen tuggmotstånd för den som inte har de politiska skeendena under 1900-talet och de ledande aktörerna i dessa på sina fem fingrar. Behållningen får läsaren i den historiektion han eller hon behövde, för att bättre kunna tyda mönstren bakom EU:s inneboende motsättningar, till exempel mellan forna västallierade nationer och de länder som föll under Sovjettidens östeuropeiska ok. En nyttig lektion för oss i kontinentens norra utkanter kan vara insikten om hur marginellt vårt inflytande över EU-tankens har varit och är. Lustigt, att det blev en engelsman (om än en svuren *Remainer*), som levererade dessa insikter! ✨

Bengt Magnusson

HITLER'S COSMOPOLITAN BASTARD
COUNT RICHARD COUDENHOVE-KALERGI AND HIS VISION OF EUROPE
MARTYN BOND
McGill-Queen's University Press 2021

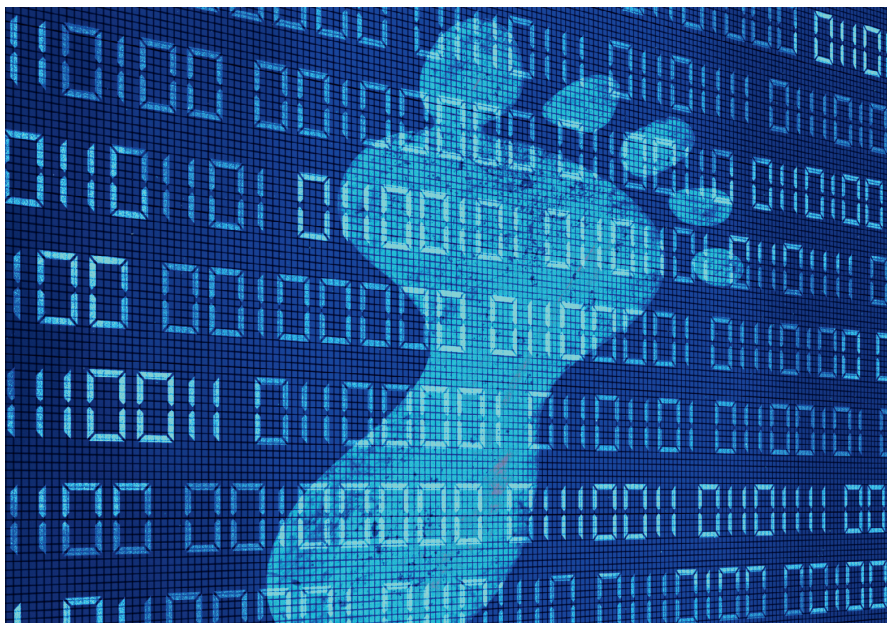

FOTO: ISTOCK

Fotavtryck: kan och bör bli mindre.

Digital detox

TEKNOLOGI

Den som läser antologin *Disentangling. The Geographies of Digital Disconnection*, eller för den delen bara studerar sin omvärld just nu, får snabbt klart för sig att intresset för olika former av digital fränkoppling blivit mer och mer vanligt förekommande de senaste åren. Visst, ambivalensen och kritiken mot allt vad digitaliseringen har lett och leder oss in i har naturligtvis alltid funnits där, men trenden mot mer av digital fränkoppling gör sig alltmer gällande på ett sätt som inte har varit fallet tidigare.

Redaktörer för *Disentangling* är André Jansson, medie- och kommunikationsforskare på Karlstads universitet, och Paul C Adams, geografiforskare vid University of Texas. I denna antologi medverkar 23 forskare från skilda forskningsfält. Som en följd av det tvärvetenskapliga anslaget förekommer i boken alltifrån diverse tekniska och sociala reflektioner över olika former av digital fränkoppling till existentiella och postpandemiska perspektiv på detsamma.

Viktigt att poängtera är att det med begreppet digital fränkoppling i boken inte avses någon form av komplett avståndstagande från den digitala världen. Författarna lanserar själva begreppet *disentangling*, vilket lättast kan översättas till att lösgöra sig, och det handlar om att på olika sätt digitalt fränkoppla sig för att på så sätt omvärdera och omstruk-

turera sig själv och sina vanor vad gäller förhållandet till och användandet av digitala medier. Den som söker något slags hårdnackat antidigitalt manifest lär bli besviken.

Något som undersöks flitigt i de inledande bidragen i *Disentangling* rör digital fränkoppling som motståndshandling mot digital övervakning. Första kapitlet, "Disconnection and Reconnection as Resistance to Geosurveillance", är ett av de mest intressanta av dessa bidrag och är författat av geografen David Swanlund. I sitt bidrag i boken fokuserar Swanlund mycket på de rent praktiska möjligheter-

"Att få sitt privatliv övervakat är priset som var och en av oss som är digitalt uppkopplad får betala, och känslan av obehag hos människor tycks bli mer och mer utbredd."

na med digital fränkoppling som motståndshandling mot digital övervakning.

Att få sitt privatliv övervakat är priset som var och en av oss som är digitalt uppkopplad får betala, och känslan av obehag hos människor över att inte ha kontroll över de data vi lämnar ifrån oss om oss själva på nätet eller genom användning av mobiltelefon, gps, wifi eller Bluetooth, tycks bli mer och mer utbredd. Swanlund nämner bland annat i sin text att fyra av tio amerikaner idag inte känner att de har kontroll över den information de lämnar ut om sig själva på nätet. Andra undersökningar som Swan-

lund presenterar visar att nära hälften av de amerikaner som idag väljer att avsluta sitt Facebookkonto gör det därför att de vill skydda sitt privatliv.

Men rent praktiskt då, hur kan digital fränkoppling fungera som motstånd mot digital övervakning? Swanlund är inne på att vi inte alls är ställda inför att helt behöva stänga oss ute ifrån den digitala världen för att bättre värna om våra privatliv. En gångbar taktik, menar Swanlund, är att genom digital fränkoppling börja minimera våra digitala fotavtryck.

Att minimera sitt digitala fotavtryck har under senare år blivit en allt vanligare målsättning bland medvetna nätbrukare. Genom att göra sådant som att avsluta användarkonton som är överflödiga för oss, betala med kontanter eller att tänka efter några varv om den där appen verkligen har i ens liv att göra, bidrar man till att minska mängden data som finns tillgänglig för att övervaka oss.

Exemplen ovan på digital fränkoppling kan tyckas väl enkla för att utgöra ett verkligt motstånd mot digital övervakning. Men just att de är så enkla är det som gör dem verkligt effektiva, menar Swanlund. Gångbart effektiva på så vis att vem som helst utan större tekniska kunskaper kan utföra dem för att minska mängden tillgängliga data om våra privatliv. Vidare, menar Swanlund, måste den här formen av digital fränkoppling för att komma att bli verkligt effektiv dock mobiliseras kollektivt i större skala och kombineras med att de med socialt och tekniskt kapital utvecklar ny mjukvara som understöder mer av värnandet av privatlivet i den digitala världen.

Vad gäller den digitala övervakningen är det lätt att se dystopiska framtidsvisio-

ner framför sig där inte bara företag utan också regeringar oblygt drar nytta av den omfattande digitala övervakning som vi blir utsatta för. Swanlunds och andras tankar i *Disentangling* är dock inte bara intressanta och hoppfulla att läsa, de finns där också som motståndshandlingar mot digital övervakning färdiga för oss att använda här och nu. Den digitala övervakningen blir alltmer raffinerad, men i en avgörande mening styr också vi som privata digitala användare den framtida digitala utvecklingen genom de val vi gör.

Digital fränkoppling spelar inte bara stor roll för dem som strävar efter att utgöra ett växande motstånd mot digi-

>>

tal övervakning, utan också för dem som bortom den digitala världen tror sig om att kunna finna ett mer autentiskt liv. Något som undersöks flitigt i *Disentangling* är den växande trenden med så kallad *digital detox*. Särskilt intressant här är medieforskarna Gunn Enlis och Trine Syvertsens text *Disconnect to Reconnect! Self-help to Regain an Authentic Sense of Space Through Digital Detoxing*. I sin studie har Enli och Syvertsen undersökt 15 inflytelserika självhjälpböcker i ämnet digital detox.

Digital detox är, förklarar Enlis och Syvertsen, en relativt ny term. Genom att undersöka ämnet närmare har författarna funnit att digital detox dock sällar sig till en lång historia, som har rötter långt tillbaka före internet, av medie- och teknikkritik som går ut på föreställningen att medier och teknik alienerar oss från verklig social interaktion och autentisk närvaro med oss själva, andra människor och naturen. De texter som Enlis och Syvertsen undersöker rekommenderar just digital detox, det vill säga: att man starkt reducerar användandet av digitala medier, just som ett nödvändigt sätt för att återvinna en verkligt genuin social interaktion och autentisk närvaro i vårt eget liv, med andra människor och i naturen.

Enlis och Syvertsen är i sin text inte okritiska till den rörelse som är uppbyggd kring digital detox, detta av den enkla anledningen att bara det att man reducerar användandet av digitala medier inte automatiskt innebär att man får ett mer autentiskt liv. Det kan inte vara digi-

tala medier i sig som gör vårt liv mindre autentiskt, och heller inte så att ett mindre digitaliserat samhälle per automatik skulle bli mer autentiskt. Det är en väl förklarad ideologi. Det kan förstås finnas många goda anledningar att så att säga avgifta sig digitalt – missbruk av sociala medier är exempelvis en realitet för många – men att göra det till det helt avgörande för var och en av oss för att vi ska kunna leva ett mer autentiskt liv – ja, det är ju bara att själv ägna sig åt eskapism.

Under den pandemi som rätt har digitala medier varit oerhört viktiga för många, inte bara för att kunna utöva arbete på ett meningsfullt sätt från hemmet, utan även vad gäller att upprätthålla social kommunikation. Just detta tas upp i de avslutande texterna i *Disentangling*. Ett av bokens mest spännande avsnitt här är *Paradoxes of Disconnected Connection* skriven av Paul C Adams, Vivi Behrens, Steven Hoelscher, Olga Levrenova, Heath Robinson och Yan Yuan.

För många under pandemin var digitala medier ytterst viktiga och ofta det enda tillgängliga när det handlade om att kunna upprätthålla sociala kontakter och undgå isolering. Samtidigt har det under pandemin gått upp tydligt för många att social interaktion via digitala medier är ljusår ifrån ett fullvärdigt alternativ till fysiska möten i levande livet.

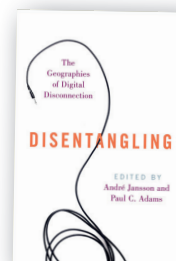
I boken presenterar författarna av kapitlet *Paradoxes of Disconnected Connection* bland annat en auto-etnografisk studie där de undersöker hur de själva upplevde den digitala kommunaktionen med

andra människor under perioder tillbringade under olika former av karantän och lockdown. Några av de omdömen de fällde om den digitala kommunikationen kan i korthet beskrivas som ”bättre än ingenting” eller ”kände mig mer som en åskådare än en deltagare” eller ”vem är egentligen där?”.

Vad har då ovanstående med digital fränkoppling att göra? Jo, på så vis att under pandemin har många börjat att på olika sätt fränkoppla sig digitalt för att omvärdera och förändra sitt användande av digitala medier. När många under pandemin oftare än tidigare blivit hänvidade till digitala medier som enda kommunikationsväg kan man tänka sig att många trots allt har sett dem som en välsignelse, men många har tvärtom också på grund av detta insett otillräckligheten i dem när det kommer till att uppfylla sociala behov. Just denna del i boken är den som är mest oklar vad gäller hur man rent praktiskt väljer att digitalt frikoppla sig, men samtidigt är det den del i boken som på samma gång allra tydligast visar på vår alltmer ambivalenta inställning till digitala medier.

Disentangling bjuder på många intressanta och ögonöppnande infallsvinklar. I och med att boken är en antologi, författad av 23 olika forskare, är resonemangen sinsemellan relativt disparata, och de spretar en aning åt olika håll. Samtliga skribenter är dock överens om att det är en omöjlighet att idag helt och hållet frikoppla sig ifrån digitala medier. Vi är ju alla kopplade till en ekonomi, politik, kultur, byråkrati et cetera som idag är helt och hållet beroende av digital uppkoppling. Att vi ägnar oss åt olika former av digital fränkoppling förblir dock, menar författarna enhälligt, viktigt – socialt, politiskt och etiskt. Eller med andra ord: digital fränkoppling i några olika former är nödvändig, inte bara för att vi ska kunna påverka och förändra vårt enskilda liv i önskvärd riktning, utan också för att vi ska kunna påverka och förändra de digitala strukturer som formar vårt liv. ✨

Tommy Gunnarsson

DISENTANGLING
THE GEOGRAPHIES
OF DIGITAL
DISCONNECTION
ANDRÉ JANSSON &
PAUL C ADAMS (RED)
Oxford University Press 2021

Kontantbetalning: steg i rätt riktning.

FOTO: SHUTTERSTOCK

Kyrkans kyrkogård

Religionsutövning
bland ruiner: medierna
i väst blundar.

FOTO: GETTY IMAGES

RELIGION

Den amerikanska journalisten Janine di Giovanni har verkat som krigskorrespondent i världens värsta krigshärdar i över tre decennier. Hennes gärning spänner över flera kontinenter och hon har rapporterat från länder som Bosnien, Rwanda och Elfenbenskusten, Irak, Syrien och

de palestinska områdena, för att enbart nämna några.

di Giovanni har sin bas i Paris och på Manhattan, och hennes italiensk-katolska bakgrund präglar hennes blick på de människor hon möter och de situationer hon befinner sig i. I hennes senaste bok framträder det särskilt tydligt att den kristna tron för henne är ett nav i livet, då boken även är en berättelse om den egna trons betydelse.

The Vanishing tar sig an en av samti-

dens största katastrofer och för kristendomen den mest förtvivlade någonsin. Kristendomen är på god väg – och det har i stor utsträckning redan skett – att försvinna från sina ursprungliga områden, sin vagg, i Mellanöstern. Att denna katastrof har rönt så liten uppmärksamhet i västerländska medier under de decennier den har pågått och accelererat, är en skam som många bär ansvar för.

Det som har skett är en långsam men påtaglig etnisk rensning av flera av de

>>

Avsakralisering: brutal och handgriplig.

icke-muslimska ursprungsbefolkningarna i Mellanöstern. Kristendomen försvinner från den muslimska världen; från de länder där kristendomens gryning en gång inträffade råder nu skymningsläge och natt.

Det som skiljer Janine di Giovannis bok från andra skildringar av kristnas utsatthet är att hennes ingång i mörkret är en annan. Hennes grundfrågor är av existentiell och andlig natur: Överlever tron hos de människor som blir utsatta för fördrivning, våld och hot om utrotning? Är det tron som gör att människor bevarar hoppet om att det en dag ljusnar? Kommer kristendomen trots allt att överleva genom den spillra av människor som trots allt har återvänt?

I boken beskriver di Giovanni sina tidigare reportageresor i Irak, Gaza, Syrien och Egypten, och hur hon nylig

gen har återvänt till platserna – och till människorna. Det hon möter är IS-härjade städer och byar, som Qaranqosh i Irak, där kyrkorna är totalförstörda. Människor som återvänt till sina hem firar sin mässa ändå, i ruinerna. Hon är på spaning efter vad som hänt med de kristna kommuniteterna, med prästerna, nunnorna, munkarna och församlingsborna.

Berättelserna om hur människor fått fly inom loppet av några minuter är starka och många i di Giovannis framställning. Här finns studentskan som från en välordnad tillvaro får fly och knappt hinner få med sig ett fotografi. Här finns prästen som hinner ta med sig ett

”Kristendomen är på god väg – och det har i stor utsträckning redan skett – att försvinna från sina ursprungliga områden, sin vagga, i Mellanöstern.”

arameiskt – arameiska var Jesus språkmanuskript från 500-talet innan han springer för sitt liv. di Giovanni beskriver den insikt hon har tagit med sig från alla de människor hon mött, oavsett i vilken krigshärd på jorden: Kriget och konflikten kan komma så fort, katastrofen kan vara över dig innan ditt te ens har hunnit kallna.

Varningstecknen kan finnas där, som före USA:s invasion av Irak. Analyserna av vad som kommer att hända med kristna och andra minoriteter när islamistiska och jihadistiska grupper får spelrum då Mellanösterns diktatorer störtas eller trycks tillbaka, fanns där. Men få kunde eller ville riktigt förstå att de stod inför utrotning, det går helt enkelt inte att ta in.

Filmarna Joanna Helander och Bo Perssons film *Watching the Moon at night*, som skildrar antisemitismens och terrorismens brutala historia, uttrycker flera av dem som intervjuas samma insikt: Tecknen finns, analyserna innehåller varningar, men få vill tro på det – och sedan går det fort. Historien upprepar sig förfärande nog, men även det är en insikt.

Janine di Giovannis bok är ovanlig då hon gör en del av sina resor i Bibelns fotspår. Hon gör den resa i Syrien och Irak som jag och en vän en gång planerade: att besöka Ur, där Abraham levde för 4 000 år sedan, att se de arkeologiska lämningarna från den sumeriska kulturen, att med kropp, själ och ande få existera i civilisationens vagga. Men krigen, konflikterna och mörkret lade oöverstigliga hinder i vägen.

di Giovanni har dock samlat ruinerna, minnena, ritualerna och människorna i sin bok och hon gör det med sin personliga kristna tro som raster. De ursprungliga kristna, som olika ortodoxa inriktningar och kaldéer, ber och sjunger på språk som även de är på utdöende, men di Giovanni gör dem levande genom att förmedla sina upplevelser av gudstjänsterna. Boken är en åminnelse och det gör den ytterst angelägen.

Ibland slås jag av att di Giovanni tycks leva så bekvämt under sina resor. I vattenbristens Gaza skriver hon exempelvis att hon duschar två gånger om dagen. I andra städer ligger hon på hotell med pool och lyssnar till brittiska BBC för att få veta vad som händer. Ofta verkar hon träffa människor med makt, utbildning och inflytande. Nu ska man dock komma ihåg att den kristna befolkningen i Mellanöstern oftast haft mer utbildning och

en socialt sett fördelaktigare situation än den muslimska majoritetsbefolkningen. Det är inte oviktiga faktorer i hatet mot kristna, det är inte enbart den kristna tron som man föraktar.

Mellanöstern har redan tidigare tömts på en av sina minoriteter: den judiska. Precis som kristendomen har judendomen sina rötter i de länder som judarna har fått överge. Fram till 1950-talet var 25 procent av Bagdads befolkning judar, idag finns nästan inga kvar. Det finns ett förfärande talesätt: först försvinner lördagsmänskorna (judarna), sedan söndagsmänskorna (kristna och andra minoriteter).

Den danske journalisten Klaus Wivel, som år 2012 skrev ett öppet brev till Danmarks utrikesminister med frågor om varför inget gjordes för att förhindra utrotningen av kristna, resonerar i sin bok *De sista kristna. Berättelsen om de förföljda, de som flytt och de som vägrar ge upp* (2013) om västvärldens tystnad kring förföljelsen av kristna och andra minoriteter.

För det första menar han att många inte ens vet att såväl kristendomen som judendomen har rötterna i Mellanösterns länder och blomstrade innan islam gjorde sitt intåg på mänsklighetens scen. För det andra beskriver Wivel att ett skäl kan vara att västvärlden inte förstår att muslimer kommer från majoritetssamhällen, även om de är i minoritet här. Man är rädd för att tydlighet om förföljelsen av kristna skulle kunna uppfattas som kritik av muslimer. Det är en tankekullerbytta som har försvärat och osynliggjort kristnas utsatthet. I Mellanöstern idag är Israel det enda land där antalet kristna ökar.

Klas Wivel skriver i sin bok att det är svårt att få palestinska kristna i Gaza eller

på Västbanken att öppet berätta om förtrycket från islamistiska grupper och det muslimska majoritetssamhället, då det är förenat med fara. I sin bok gör han dock ett försök att balansera bilden, så att Israel inte framställs som den palestinska befolkningens enda problem.

Janine di Giovanni har dock problem med den neutraliteten. Redan i den kronologi över händelser i Mellanöstern som inleder boken, upptäcker den något insatta läsaren att för årtalet 1948 anges enbart "Nakbah", det vill säga: "katastrofen". Det är den palestinska synen på staten Israels bildande. Det är inte professionellt av en journalist att inte förhålla sig mer sakligt till det narrativet. Den andra intifadan i början av 2000-talet, då Israels civilbefolkning drabbades av upprepade palestinska terrordåd, finns inte ens med i kronologin. Den första intifadan, åren 1987–1991, finns dock med.

När det gäller di Giovannis beskrivning av att resa i Israel och de palestinska områdena under den första intifadan dyker en rad frågetecken upp hos mig om hur autentiskt hon egentligen återger skeenden. Hon skriver nämligen att det var för osäkert och farligt att promenera i gamla stan i Jerusalem, och att den oftast var stängd av militären. Själv stude-
rade jag i Israel under samma tid och tillbringade nästan dagligen timmar med att vandra i Gamla stans judiska, kristna och muslimska kvarter. Ofta gick jag in genom Damaskusporten, nära busstationen i östra Jerusalem, och kom på så sätt först in i de muslimska kvarteren. Visst fanns där militär, men till skillnad från idag kunde man då gå upp på Tempelplatsen med kristna eller judiska symboler på sig, nu

tillåts enbart muslimska. Jag känner helt enkelt inte igen bilden hon ger.

Det krävs således en del balans för att skildra de kristnas utsatthet och situation i Gaza – och skälen till det – när man i samma andetag skildrar IS utrotning av kristna i Irak och Syrien, och bombdåden mot kristna i Egypten. Här tycker jag di Giovanni slirar och det drar ned förtroendet för henne. Men ibland lyckas hon, som när hon beskriver hur en ung man som sökt pass för att studera utomlands fastnar i ett Moment 22 mellan den palestinska myndigheten (PA), Hamas, egyptiska myndigheter och Israel.

Boken handlar således även om di Giovannis egen trosresa: berättelserna om kyrkorna, om mässan som ritual och gemenskap, väver en röd tråd. Det gör att boken bitvis har ett skönlitterärt stråk, och di Giovanni har ett starkt sinne för detaljer. I de olika landskapitlen gör hon tidshopp som innebär att man ibland får bläddra tillbaka och läsa om, men hon återkommer ständigt till den röda tråden.

di Giovanni har i sitt liv mött lidandet med drivkraften att skildra det för att ingen och ingenting som har hänt – inget försvinnande – ska falla i glömska. Hon visar medkänsla och är inte enbart journalist, utan även människa, i de ofta farliga sammanhang hon befinner sig i. Hon ser även djurens lidande och beskriver flera gånger de förfärliga offerslakterna i samband med muslimska högtider. När lammen ritualslachtas inför *id al-adha* mår hon illa i flera dagar efteråt. Efter att lagt boken åt sidan, minns jag inte bara människorna i den, utan också lammen.

Ur mörka tider uppstår något: tro, bön, samhällsförändring, hopp, skriver Janine di Giovanni. Det är detta hon har sökt skildra, det som uppstår, trots allt lidande och mörker. I det långa förordet skriver hon om hur det var att leva isolerad i Paris under pandemin. En isolering vi i Sverige inte kom i närheten av. Hennes

detaljerade beskrivning ger en insyn i ett annat slags belägring och mörker. Även i den situationen är det kyrkorna, tron och hoppet som ger henne kraft. ✝

Annika Borg

THE VANISHING
FAITH, LOSS, AND
THE TWILIGHT OF
CHRISTIANITY IN THE
LAND OF THE PROPHETS
JANINE DI GIOVANNI
PublicAffairs 2021

Damaskusporten: leder till det muslimska Jerusalem.

FOTO: ISTOCK

Digerdöden: ödelade Europa på 1300-talet.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Yersinia pestis: loppan som spred böldpest.

FOTO: ALAMY

Mitt i skiten

HISTORIA

Under läsningen av Kyle Harpers *Plagues Upon the Earth* slogs jag oräkneliga gånger av både förundran och förskräckelse. Förundran över att jag fortfarande är vid liv; förskräckelse över hur prekärt ett människoliv är. Människokroppen är bräcklig och ständigt, dygnet runt, år ut och år in, utsatt för attacker utifrån. Virus, bakterier, parasiter letar ständigt efter sätt att invadera vår kropp för att sedan använda den för sina egna syften som nästan alltid är skadliga och ofta dödliga för dem som råkar ut för dessa illvilliga små kryp.

Länge var just dessa mänsklighetens dödligaste fiender och är det väl än i dag. Myggor och maskar är mycket farligare än lejon och tigrar. Historiskt sett har de flesta människor dött av infektionssjukdomar eller av parasiter. Vilken sjukdom som dödat flest är svårt att avgöra. Harper nämner malaria och tuberkulos som allvarliga pretendenter på den titeln. Men också koleran har ett skrämmande track record. Länge stod mänskligheten maktlös inför dessa sjukdomar. Och, som vi påminns om varje dag, så är de ännu inte besegrade. Det finns fortfarande inget effektivt vaccin mot malaria, som varje år smittar många miljoner människor och dödar mer än en halvmiljon. Tuberkulos fortsätter att skörda offer. Och det är först helt nyligen, för ett eller annat sekel sedan, som snillrika och modiga forskare började hitta effektiva verktyg mot farsoer av olika slag.

Långt fram i modern tid utgjorde infektionssjukdomar den stora faran; de flesta hann inte bli tillräckligt gamla för cancer eller hjärtfel. Det var när man börja-

de begripa sammanhang och dikade ut träskmarker där malariaspridande myggor trivdes, eller upphörde med öppna kloaker, som man åtminstone kunde begränsa spridningen av många sjukdomar. Man lyckades höja levnadsstandarden så att de flesta människor blev 35 år eller äldre.

Människor tycks vara speciellt känsliga för virala attacker, långt mer än till exempel våra kusiner schimpanserna "som bor i djungeln, äter rå apa till frukost, aldrig badar och har för vana att tugga på sin egen avföring. Ändå utsätts dessa bara för en liten del av alla de virusangrepp vi drabbas av. Bland primater är det vi, inte våra skogsboende släktingar, som är ovanliga."

Kyle Harper är professor i classics vid University of Oklahoma. Han gjorde sig ett namn för några år sedan med en bok om sjukdomar i det antika Rom. Uppenbarligen inspirerad av den framgången beslöt han sig för att skriva en global historia om hur sjukdomar och historia har påverkat varandra. "Our germs are a product of our history, and our history has been decisively patterned by the battle with infectious disease." Föga anade han då att han skulle komma att avsluta sin bok mitt under en pandemi som givit hans ämne en önskad aktualitet.

"Myggor och maskar är mycket farligare än lejon och tigrar. Historiskt sett har de flesta människor dött av infektionssjukdomar eller av parasiter."

Om vissa sidor i *Plagues Upon the Earth* verkar hämtade ur en handbok för behandlingen av smittsamma sjukdomar, så är det missvisande för boken som helhet. Harper är tydlig: "Det är en bok i historia som använder sig av både biolo-

gi och ekonomi. Den försöker väva samman samhällsvetenskaper med naturvetenskaper, men dess problematik är klart och tydligt humanistisk."

Harper betygar sin vördnad och beundran för William McNeills bok *Plagues and Peoples*, men den kom ut för snart ett halvsekel sedan och mycket har hänt sedan dess. Genom genteknik, dna och annat slikt kan man numera spåra sjukdomars ålder och ursprung.

Sålunda visar det sig att åtskilliga sjukdomar tvärt emot vad många tror inte alls är mänsklighetens eviga följeslagare, utan ibland relativt färsk tillskott till den patologiska mångfalden. Aids och covid-19 såg relativt nyligen chansen att ta steget från djur till människa. (Om vi nu väljer att tro på den kinesiska versionen istället för på den alltmer sannolika versionen att coronaviruset uppstod i ett laboratorium som sedan slarvade med säkerheten.)

Harper har disponerat sin nästan 700-sidor långa bok i fyra huvudkategorier, fyra energirevolutioner, som alla har påverkat människans förhållande till sjukdomar. Den första och äldsta revolutionen är bemästrandet av elden. Insikten om vilken revolution det innebar är förstas uråldrig som myten om Prometheus visar. I den första delen av sin kvartett *Mythologiques, Le cru et le cuit*, visade Claude Lévi-Strauss hur vissa sydamerikanska myter på sitt sätt gör en liknande

distinktion när de drar en skarp linje mellan det råa och det kokta, en linje som skiljer naturtillståndet från civilisationen.

Det var bruket av elden som tillät våra förfäder att lämna Afrika och sprida sig över hela jordklotet, från tropikerna till

Arktis. Det har i sin tur medfört att olika delar av mänskligheten började lida av olika sjukdomar som inte var jämnt fördelade utan beroende på var människor hade slagit sig ner. Denna skillnad är, skriver Harper, något som skiljer människan från andra djurarter och den har orsakats av att vi människor har kunnat bosätta oss så gott som överallt.

Den andra stora revolutionen var uppträffningen – eller vad man nu ska kalla det – av jordbruket. Detta hade åtminstone två skickelsediga konsekvenser. Jordbruket producerade mer mat och det innebar att fler människor överlevde. Naturligtvis var missväxt och svält hela tiden överhängande faror också med odlade grödor och snart också med husdjur – kor, grisar, kameler och många andra – men tillgången till mat ökade dramatiskt. Det fria men alltid så osäkra nomadlivet kom att på allt större områden ersättas av fasta bosättningar. Det innebar att människor levde, för att uttrycka det brutalt, mitt i skiten – sin egen och sina husdjurs. Det skapade en idealisk miljö för dysenteri och andra magsjukdomar som ofta var dödliga och vanligare bland jordbrukare än bland nomader som kunde lämna smutsen bakom sig och vandra vidare till jungfrulig mark.

Men där slutade inte eländet. Bofasta bönder skapade omedvetet en idealisk världsomfattande miljö för råttor, som blev värddjuret för en alldeles speciell loppa: *Yersinia pestis*, som spred den böldpest som med jämna mellanrum exploderade lite runtom i världen. Mest känd är digerdöden som med början i mitten av 1300-talet drabbade Europa. Dödstalen var en enorma. Denna fruktade sjukdom skulle fortsätta att hemsöka mänskligheten i fattiga och smutsiga slumkvarter där råttor och människor levde alltför nära varandra.

Digerdöden ödelade Europa, och det enda goda den förde med sig var väl att fattigt folk som överlevde fick det lite

bättre. Det kom att råda brist på arbetskraft. Drängar och pigor fick ett bättre utgångsläge i tidens löneförhandlingar. Som historikern Walter Scheidel har påpekat har farsoter varit ett sätt att öka samhällelig jämlikhet. Om det gäller än idag är väl osäkert, men nog borde de som har sett till att samhället har fungerat någorlunda under innevarande pandemi – vårdpersonal, chaufförer, butiksanställda – kunna kräva förbättrade villkor. De som har arbetat hemifrån, eller kanske bör man rätteligen skriva ”arbetat” hemifrån, måste rimligen frukta att de snart ersätts av robotar eller AI.

Efter jordbruksrevolutionen skulle den tredje revolutionen låta vänta på sig i flera tusen år, ända fram till noga räknat 1492 då Columbus, som det förr och politiskt inkorrekt hette, ”upptäckte” Amerika. De nya kolonialherrarna förde med sig till nya världen sjukdomar från den gamla världen, sjukdomar som visade sig ha förödande konsekvenser för ursprungsbefolkningen. Det var också ett stort första steg i globaliseringen av sjukdomar för snart hade Nya och Gamla världen ungefär samma patologier på samma breddgrader.

Den fjärde revolutionen var de fossila bränslenas genombrott: ”Ångbåtar och järnvägar drev på spridningen av dödliga sjukdomar och under de två senaste seklerna med sin befolkningsexplosion har nya sjukdomar ständigt uppstått... Moderniteten är inte en enkelriktad gata mot mänsklig dominans av naturen utan en ständig upptrappning där människor har vunnit ett anmärkningsvärt men ostadigt övertag över ett ständigt växande antal parasiter.”

Nog är det ändå på många vis en triumfatorisk historia som Harper berättar med stora namn som Louis Pasteur, Alexander Fleming och Jonas Salk.

Under årtusenden var de flesta människor i stort sett maktlösa lekbollar för bakterier, virus och parasiter. De stora städerna var smutsiga smitthärdar. Harper citerar ur Samuel Pepys dagbok som berättar om hur Pepys spy och skiter lite överallt. Maten han äter krälar av maskar. Pepys noterar med ogillande ”Sir W Pen’s emptying of a shitten pot in their house of office close by”.

Det var vid denna tid, 1600-talets andra hälft, som man börjar kunna urskilja en skillnad i hur människorna

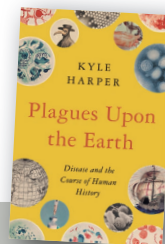
drabbades av infektionssjukdomar. Längre gjorde dessa ingen skillnad mellan fattiga och rika. De fattiga som bodde i smutsiga kyffan dog som flugor, medan mera bemedlade människor nu började fly de dödsfallor som storstäderna länge utgjorde. Harper lyfter här fram några ganska okända hjältar, till exempel John Pringle (död 1782). Han var ”besatt av en ren och hälsosam miljö, rena kläder och bra ventilation.” Pringle och hans kolleger insåg att även om man inte kunde bota sjukdomar så kunde åtminstone försvåra deras spridning.

Det var också nu man började vaccinera mot en av mänskligheten dittills värsta fiender: smittkoppor, som vid 1800-talets början dödade cirka 10 procent av alla engelsmän. 50 år senare hade dödstalet fallit till en procent och vid seklets slut hade smittkoppor helt försvunnit från Storbritannien.

Så det finns mycket att glädja sig åt i Harpers välskrivna och ofta underhållande berättelse. Smittkoppor är utrotade, polio finns inte längre i stora delar av världen, aids är inte utplånad men inte längre den farsot som den var för bara några få årtionden sedan. Men Harper är den förste att inse att det finns mycket kvar att göra. Medicinska segrar och framgångar är långt ifrån alltid definitiva. Fienden är slug och hittar nya vägar att ta sig in i människokroppen.

”Historiker är dåliga journalister och till och med sämre siare”, skriver Harper, men tillåter sig ändå att vara optimist. Jämfört med många tidigare pandemier och epidemier är covid-19 inte bland de dödligaste, ebola var mycket farligare. Forskare har utvecklat vaccin snabbare än vad många trodde var möjligt. Paradoxen är, menar Harper, att vi människor, trots alla framsteg, fortfarande är så sårbara. Vi har vant oss vid att samhället ska fungera och blivit invaggade i en illusorisk trygghet. På den punkten, hävdar Harper, har vi en hel del att lära av historien, av dem som levde och dog före oss. Dessa gångna generationer insåg klarsynt hur livsfarligt det är att leva. 🌸

Carl Rudbeck

PLAGUES UPON THE EARTH
DISEASE AND THE COURSE OF HUMAN HISTORY
KYLE HARPER
Princeton University Press 2021

Vaccin: skäl till optimism.

FOTO: GETTY IMAGES

PTSD: fick en egen diagnos efter påtryckningar.

FOTO: ISTOCK

Boom i traumaindustrin

KULTURHISTORIA

Vem är eller var den mest inflytelserika personen i modern tid? Är det en intellektuell, som Milton Friedman eller Noam Chomsky? En världsledare, som Barack Obama eller Vladimir Putin? Eller kanske en mångmiljardär som Jeff Bezos eller Elon Musk?

Min egen röst går till doktor Robert Spitzer, en för allmänheten okänd psykiater som dog för några år sedan.

Vem var då denne Robert Spitzer, och varför var han så viktig? Jo, Robert Spitzer var den som ledde arbetet med 1980 års utgåva av *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, även känd som *DSM*. Det låter kanske inte så enastående, men Spitzers betydelse för vårt samhälle är svår att överdriva. En stor andel av dagens mänsklighet är för sitt levebröd, eller rentav sin självbild, beroende av definitioner som Doktor Spitzer knack-

ade fram på sin skrivmaskin för drygt 40 år sedan.

Spitzer är en av huvudpersonerna i sociologen Allan V Horwitz nya bok *DSM. A History of Psychiatry's Bible*. Bokens syfte är att grundligt och objektivt återge historien om "den moderna psykiatrins bibel" fram till dags dato. Psykiatrins historia har förvisso berättats ett otal gånger, men vanligen ur ett polemiskt eller djupt personligt perspektiv. Horwitz bok innehåller tvärtom inte en enda personlig reflektion eller lustighet. Om författaren själv har haft med psykiatrin att göra så håller han det för sig själv. Allan V Horwitz träddagar prosa och sakliga distans till sitt ämne garanterar att hans bok aldrig kommer att pryda hyllorna på Arlandas Pocket Shop eller hajpas i tv av Oprah Winfrey. Men för genuint intresserade läsare är *DSM. A History of Psychiatry's Bible* en guldgruva av insikter och lärdom.

Den första utgåvan av *DSM* färdigställdes av det amerikanska psykiatriförbundet APA år 1952. Amerikansk mental-

vård bedrevs då huvudsakligen vid statliga anstalter, som sammanlagt inhyste hundratusentals patienter. Anstalternas läkare hade låg status inom kåren och brydde sig sällan om vetenskap eller diagnostik. Öppenvården dominerades av freudiansk psykoanalys, vars anhängare ofta hade flytt undan Hitlers förföljelser i Europa. Inte heller freudianerna hade mycket till övers för formell diagnostik, utan var istället upptagna med att reda ut sina klienters incestuösa trauman och oedipala impulser. Det gjorde därför föga intryck på psykiatrin när *DSM-I* kom ut. De få exemplar som såldes förblev olästa, eller förpassades till någon sällan utdragen byrålåda.

Under de två följande årtiondena växte både psykiatrins status och dess inflytande kraftigt. Nya, antipsykotiska preparat gjorde det möjligt för anstalterna att skriva ut många av sina patienter. Lugnande medel som Miltown och Valium salufördes som botemedel mot allt från demens till dåligt humör. Psykoanalysen blev också mer populär, åtminstone bland bättre bemedlade stadsbor. Det var dock först i samband med APA:s årliga konferens år 1973 som psykiaternas manual plötsligt hamnade i rampljuset. En grupp aktivister ondgjorde sig på konferensen

över DSM-II:s definition av homosexualitet som en psykisk störning. De möttes av motstånd från APA:s psykoanalytiska falang, som ansåg att män attraheras av andra män till följd av omedvetna konflikter från barndomen. Debatten gav upphov till genanta rubriker i pressen, och APA:s styrelse famlade desperat efter en lösning. Fram trädde då ledamoten Robert Spitzer och föreslog en kompromiss – homosexualitet skulle alltjämt betraktas som sjukligt, men bara ifall patienten själv mådde dåligt därav. Ingendera sidan var särskilt förtjust i Spitzers förslag, men båda gick med på att sluta fred. Krisen var över, och doktor Spitzer hade gjort sig ett namn som diplomatiskt snille.

I slutet av 1970-talet hamnade psykiatri under allt hårdare press från resten av samhället. Försäkringsbolagen började tröttna på att betala för psykoanalyser som aldrig tog slut. Läkemedelsindustrin behövde klart definierade diagnoser för att kunna marknadsföra sina pro-

neuroser ersattes med strikt definierade, medicinska syndrom. DSM-III innehöll mångdubbelt fler diagnoser och var därtill betydligt tjockare än tvåan.

Den uppdaterade manualen släpptes 1980 och blev en jättesuccé, såväl i USA som internationellt. Under följande år anammade i princip alla Spitzers mer vetenskapliga ramverk, och psykiatri vann respekt som en genuin, medicinsk specialitet. Storsäljaren DSM-III drog in åtskilliga miljoner åt APA. En reviderad upplaga och en DSM-IV gavs ut med några års mellanrum, men Doktor Spitzers klassifikationssystem förblev relativt intakt.

I början av 2000-talet höjdes återigen skeptiska röster mot DSM. Studier hade visat att patienter sällan uppförde sig som det stod i "bibeln". Flera diagnoser var i praktiken svåra att skilja från varandra, särskilt sådana som tidigare hade sorterats under rubriken *neuroser*. En växande majoritet av forskare ansåg att DSM:s kategoriska system borde skrotas till för-

(DSM-5). Flera av APA:s egna ledamöter kritiserade den nya manualen, och Thomas Insel, chef för det mäktiga National Institute of Mental Health, kungjorde att myndigheten inte längre tänkte sponsra forskning som utgick från DSM:s förlegade kategorier. Psykiatriens vetenskapliga rykte fick sig denna gång en rejäl blåtit, som ännu inte har bleknat.

Detta sammanfattar i stora drag det händelseförlopp som Allan V Horwitz skildrar i *DSM. A History of Psychiatry's Bible*. Hade sagan kunnat sluta lyckligt för psykiatri? Många vill gärna tro det. Hyllmeter av böcker har skrivits om hur redaktionen på DSM lät sig manipuleras av olika lobbyister från Big Pharma. Om det inte vore för dessa ljusskygga intressen, menar man, så hade psykiatri idag haft samma vetenskapliga status som kirurgi eller internmedicin. Men som Allan V Horwitz förklarar i sin bok så är historien långt mer invecklad än så.

Som redaktör för DSM-III hade Robert Spitzer en central uppgift – att skriva ner en lista med diagnoser. Listan behövde inte vara perfekt, men den måste fungera som dagligt arbetsredskap för sociala myndigheter, vårdpersonal, forskare, försäkringsbolag och jurister. Spitzer och hans team betraktade inte själva sitt verk som något slags "bibel" eller slutgiltig sanning om psykiatri som vetenskap. Men de var ju tvungna att börja någonstans, och förhoppningen var att vidare forskning skulle leda till större diagnostisk precision.

När diagnoserna i DSM-III under 80-talet blev en del av västvärldens kollektiva medvetande började de leva sitt eget liv. Ett bra exempel är *posttraumatiskt stressyndrom* (PTSD). Robert Spitzer motsatte sig till en början att inkludera PTSD i DSM-III. Han ansåg inte att tillståndet krävde en egen diagnos, utan likaväl kunde rymmas under rubriken ångest. Men drabbade Vietnamveteraner och deras organisationer tryckte på, så PTSD fick plats i DSM-III. Därefter blev diagnosen populär bland feminister, varav många betraktade kvinnors psykiska sjukdomar som konsekvenser av bortträngda, sexuella trauman. Under denna lobbygrupps inflytande gick APA med på att bredda definitionen av *trauma*, som i DSM-IV från 1994 kom att omfatta allt från sexuella trakasserier på arbetsplatsen till otrohet i parförhållandet. Dessa ändringar fick långtgående konsekvenser inom flera av samhällets sfärer. USA fick en jättelik "traumaindustri", som Allan V Horwitz uttrycker det. Är PTSD en riktig sjukdom, rent objektivt? Det är omöjligt att säga säkert. Men att avskaffa diagnosen är idag helt otänkbart, och skul-

"På läkekonstens skolgård kommer psykiatri alltid att sitta vitsminkad i ett hörn och lyssna på udda musik. Kanske är det också där vi hör hemma."

dukter. Från forskningshåll hördes liknande klagorop. Diagnoserna i DSM-II var diffusa och påminde pinsamt mycket om Sigmund Freuds alltmer förlegade läror. Psykiatri behövde ställa in sig i det medicinska ledet och bli mer vetenskaplig.

Robert Spitzer utsågs nu till redaktör för DSM:s tredje utgåva, och styrde processen med järnhand. Den nya diagnostiken byggde helt och hållet på observerade symtom, och fördjupade sig inte i teorier om deras orsaker. Vaga, freudianska

mån för ett *dimensionellt* sådant – där varje patients symtom graderades numeriskt enligt olika skalor. Alla tycktes överens om att reformens tid hade kommit. Debatten var intensiv och förväntningar höga inför 2013 års nya DSM.

Besvikelsen blev därför stor när DSM:s femte utgåva visade sig vara till förväxling lik de tidigare. De ändringar som gjordes var mestadels kosmetiska, som att byta ut siffran i bokens titel från en romersk (DSM-IV) till en arabisk

Män som gillar män: länge sjukdomsklassat.

FOTO: SHUTTERSTOCK

>>

le drabba miljontals vårdgivare och patienter på dramatiska vis.

Häri ligger själva kruxet med DSM – att lägga till nya diagnoser är lätt, men att bli av med dem är numera stört omöjligt. Manualen beskrivs ibland av kritiker som ett repressivt instrument, till för att stigmatisera avvikande personer. Sådan kritik missar helt poängen. På 1970-talet lyckades HBTQ-aktivister visserligen få homosexualiteten struken ur DSM-II. Men 30 år senare ville samma aktivister för allt i världen ha in diagnosen genusdysfori i DSM-5. Efterfrågan på psykiatrin är idag så stor att psykiatrin inte har en chans att hänga med. I Region Stockholm köar patienter år efter år för att bli utredda för ADHD eller autism. Många lägger stora pengar på privata utredningar. Alla kräver att få sitt psyke undersökt, och stämplat med diagnos.

Det sägs att folk som gillar korv gör bäst i att inte grubbla så mycket över hur den blir till. Samma sak kan sägas om psykiatriska diagnoser. *DSM. A History of Psychiatry's Bible* är ofta vemodig läsning, särskilt för dem av oss som har ägnat åtskilliga timmar åt att memorera definitionerna i manualen. Om Allan V Horwitz har rätt i sin analys så kan mycket av denna tid betraktas som bortkastad.

Å andra sidan frågar jag mig om man kunde ha hoppats på något bättre. Det mer vetenskapliga och dimensionella system som var tänkt att ersätta DSM:s kategoriska modell är otympligt, och illa lämpat för kliniskt arbete. Bättre vetenskap leder inte nödvändigtvis till gladare patienter. Psykiatrins ambition om att bli en "riktig", medicinsk specialitet var nog ändå aldrig grundad i verkligheten. På läkekonstens skolgård kommer psykiatrin alltid att sitta vitsminskad i ett hörn och lyssna på udda musik. Kanske är det också där vi hör hemma. ✖

Erik W Larsson

**THE VANISHING
FAITH, LOSS, AND
THE TWILIGHT OF
CHRISTIANITY IN THE
LAND OF THE PROPHETS**
JANINE DI GIOVANNI
PublicAffairs 2021

Förbättrings- potential

PSYKOLOGI

En av de sista noteringarna som författaren, kolumnisten, debattören och provokatören Christopher Hitchens lämnade efter sig vid sin död i strupcancer 2011 lyder som följer: "Om jag konverterar är det därför att det är bättre om en troende dör än att en ateist gör det."

Förmodat gudfruktiga kommentatorer i sociala medier hade välkomnat hans sjukdom: där fick han, rätt åt den högljudda ateisten och blasfemikern att Gud snöpte just strupen på honom!

Veterligen gjorde Hitchens aldrig slag i saken och konverterade, och frågan är väl om ett sådant trick skulle fungera som inträdesbiljett vid Pärleporten.

Att konvertera, i betydelsen gå över till en annan tro – eller kanske en annan ideologisk inriktning – är för många ett av de största förändringssteg de tar i livet. Kravet på förvandling kan också komma utifrån, historien rymmer många exempel på försök till kollektiva omvändelser där ett nytt slags människa ska träda fram, som i Hitlers Tyskland, Maos Kina och i arabvärlden under IS.

Konverteringen ligger utanför och

Paulus på vägen till Damaskus: en
omvändelse som heter duga.

FOTO: TT

över de mindre förändringar av vår person eller situation som vi önskar och mer eller mindre ihärdigt strävar efter. Den enorma självhjälpsindustrin lever på löften om hjälp till förändring, vare sig det handlar om att finna vårt "rätta jag" eller att bli smalare, bättre förälder, mer empatisk, optimistisk, framgångsrik eller populär. Liksom i reklamen vilar det på att mottagaren ska bibringas en känsla av att något saknas, att man inte utnyttjar sin fulla potential.

Redan idén om ens "rätta jag" är föremål för ändlösa spekulationer och diskussioner. Finns det, och vad är det i så fall? Varför skulle det finnas en kärna i personligheten när allt annat ständigt förändras? Carl Jung, till exempel, beskrev den primitiva skuggsidan av personligheten, en undermedveten labyrint av socialt oacceptabla känslor och drifter som också utövar en mörk lockelse. Istället för att följa sina egna önskningar och drifter kan man finna sig ägna livet åt att leva upp till andras förväntningar, så småningom med en identitetskris som följd. För somliga blir det en impuls till förändring och förnyelse.

Självhjälpsböckerna och självhjälpsföreläsarna visar vägen till förändringar som ska leda till att jag ska bli någon annan än den jag är just nu. Livet bör beskriva en stigande kurva, mot större insikter, måluppfyllelse och något slags fullkomning, med en underförstådd men omöjlig förhoppning om varaktighet i det uppnådda tillståndet. Ett slags konvertering, alltså, som efter att den är fullbordad förmodas leda till att behovet av förändring nu försvinner, detta eftersom en konvertit inte förväntas söka sig vidare på nytt.

Men att ingenting förblir, att allt är stätt i förändring, är kanske det enda vi kan säga oss vara någorlunda säkra på. Man kan inte stiga ned i samma flod två gånger, allt omvandlas och ska slutligen förgås. Evolutionen rullar på. Och vare sig vi söker förändring eller inte så pågår den obönhörligen hela tiden och överallt, inte minst i form av vårt eget åldrande och vår skiftande utblick på tillvaron.

Till störningsmomenten under vår klättring i ålderstrappan hör kollisionerna mellan de avsiktliga och de ofrån-

"Den oacceptabla önsksningen omvandlas till en respektabel, men det ursprungliga begärets intensitet manifesteras i en psykosomatisk åkomma."

komliga eller oönskade förändringarna. Det är något som förlaget hävdar att den i hemlandet välkände brittiske praktiserande psykoterapeuten och författaren Adam Phillips belyser i sin bok *On wan-*

Ett dopp i floden: men det är inte samma flod.

FOTO: THEGIRLOUTDOORS.CO.UK.

ting to change. Det visar sig emellertid vara en beskrivning snarare ägnad att locka en bredare läsekrets än att vara en korrekt innehållsdeklaration. Här handlar det inte om personlighetsutveckling, praktiskt taget hela den slanka volymen rör omvändelse, konvertering.

Inom psykoanalysen kan det stå för omedveten omvandling av bortträngda känslor till kroppsliga symtom. Exempel: min önskan att ha samlag med min

begärets intensitet manifesteras i en psykosomatisk åkomma.

Det är sådant som kan komma upp till ytan efter några år på analyssoffan när drömmar och det undermedvetna har avlockats sina hemligheter. Att somliga finner psykoanalysens sexualfixering och tolkningar skrattretande och påpekar avsaknaden av vetenskaplig evidens stör inte Phillips. Trots mångårig praktik och en lång rad böcker i ämnet är hans hållning förbluffande öppen för att inte säga ambivalent. Boken präglas av en blandning av flytande och tvetydiga resonemang, intressanta perspektiv, motsägelser, skarpa iakttagelser och tankelekar, en blandning så till den grad brokig att man ibland undrar vilket författarens ärende egentligen är.

Men detta tycks vara något av Phillips signum. Han har fått lovord för sin

stil och oväntade och roande infallsvinklar. Bland hans tidigare böcker finns titlar som *On Kissing*, *Tickling and Being Bored*, *Monogamy*, *On Kindness*, *Going Sane*, *Missing Out* och *The Cure for Psychoanalysis*.

Men den kontroversiella och kritiskt misstänksamhet och ilska inom hans eget skrå, även om han står utanför såväl brittiska som internationella psykoanalytiska sammanslutningar. Han har anklagats för att vara en självupptagen och hållningslös charlatan efter att till exempel ha beskrivit psykoanalysen inte som en vetenskap utan som ett slags ”praktisk poesi”, berättelser för att hålla livsaptiten levande. Psykoanalysen, menar han, ska inte framställa sig som viktig, utan istället se till att hela tiden förbli intressant. Och den är bara en av många saker man kan ägna sig åt för att lindra sin ångest – ”man kan också pröva aromterapi, stickning eller glidflygning”. Om inte annat blir sådana verksamheter betydligt mindre kostsamma än tre terapiesessioner i veckan under flera år, vilket brukar vara den rekommenderade behandlingen.

Det är vanligt inom psykoanalysen, skriver Phillips, att patienten ”inte blir botad, utan bara tappar intresset för sina symtom”.

En svårighet med att analysera värdet av psykoanalys är att inga utomstående är närvarande under sessionerna. Metoden kritiserar också för att terapeuten alltid får rätt – om analysanden till exempel förnekar hat mot sin far kan det tas till intäkt för att hatet i själva verket är starkt men undertryckt.

Men Phillips försöker inte övertala, utan kastar ut tankebeten för att ibland

strax hala in dem igen. De kan ses som provokationer eller ämne för vidare funderingar och resonemang, men avsaknaden av försök att övertygna kan tyckas gåtfull i sammanhanget. Psykoanalysens mål är inte symtomlindring utan självinsikt och en genomgripande förändring av personligheten. Phillips värjer sig mot övertalning och manipulation som metod, men beskriver psykoanalysen som en form av ”hederlig övertalning”.

Den både skrämmande och upphetsande konverteringen, däremot, kan sätta oss i ett starkt och hjälplöst beroende av ett allvetande ”högre”. Om jag förstår Phillips rätt, menar han att det är vår oförmåga att erkänna våra grundläggande incestuösa begär som leder till önskingar om självtransformering. Tyvärr visar sig flykten till radikala omvälvningar inte sällan leda till bevarande av just det som var avsett att ersättas. De ”förändrar allt genom att bevara allt intakt”, som han uttrycker det.

Och det är här psykoanalysen kan erbjuda ett alternativ. Istället för att inre konflikter och förbjudna begär omvandlas till något annat, lyfts de fram i ljuset och konfronteras, analyseras och tolkas. Dialogen kan leda till att patienten förmår förändra sina önskingar och i bästa fall öppna en väg framåt utan att blicken söker sig till backspegelns oipidala begär och penisavund. Freud beskrev själv sin metod som en erfarenhet av ”avvisad konvertering”.

Konvertiten utgör en provokation för de icke konverterade. Skulle vi ha större förståelse för jihadister om de gradvis och genom studier nått fram till sin ståndpunkt istället för genom uppenbarelser och/eller hjärntvätt? Konverte-

ringen i sig tenderar att hämma en skeptisk hållning till förmån för en konform och avsmalnad utblick.

Phillips föredrar den öppna, överraskande dialogen, utan dogmer, önskingar, uppsatta mål och principer. Men när han vidhåller den attityden också inför sociala och politiska frågor känns det som att resonemangen släpper i fogarna: Ska prövande prat ersätta strävan efter konkreta reformer, efter handling, samhällsförändring?

I bakåtblickande avsnitt ägnas Paulus och Augustinus omvändelser betydande utrymme, liksom frågan om hur och varför liberaler konverterade till destruktiv nyliberalism. De upptornade klimatförändringarna visar att vi har ett akut behov av omvändelse till en annan syn på vår roll i världen. Eldrivna suvar och vindkraft kommer inte att rädda planeten. Önskan om ett slags lätt justerat status quo är inget alternativ när det är ”det normala” som fört oss fram till avgrundens rand.

Men också i det så kallade lilla livet befinner vi oss i en permanent virvel av stora och små förändringar, önskade och oundvikliga, nödvändiga och skrämmande. Ibland går de på tvärs mot vår instinkt, vilja eller bekvämlighet. Digitaliseringens krav på anpassning till tekniken, organisationsförändringar, modets svängningar, skilsmässor, föräldraskap, älskade och vänner som går bort; vi fogar oss i nya krav och förutsättningar, och konformism och omsorg om vår grupp-tillhörighet är starka drivkrafter. Vårt tänkande och vår utblick på världen förändras också hela tiden, av allt från alkohol och propaganda till nya insikter, socialt tryck och åldrande. Också vår syn på förändring förändras, vilket Phillips mycket riktigt framhåller som en av de mer förbryllande faktorerna i sammanhanget.

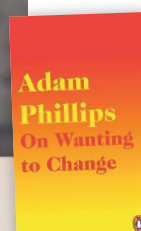
Men till vad, till vilka insikter leder Phillips ofta underhållande och utmanande resonemang? Det är inte lätt att säga. Han serverar inga svar, utan illustrerar snarare det flytande, vaga och komplexa i förändringen eller omvändelsen. Det kan väcka en undran över hur hans konsultationer ter sig, vad hans patienter får ut av dem och, i förlängningen, över substansen i psykoanalysen som metod betraktad.

Anders Mathlein

Smalare: en hel industri lever på löften om hjälp till självhjälp.

FOTO: ISTOCK

ON WANTING TO CHANGE
ADAM PHILLIPS
Penguin 2021

Bengt Ohlsson

Bilden kompliceras

FÖR BARA TJUGO år sen var radion uträknad. På Dramatiska institutet sågs studenterna på radiolinjen som kufar, ungefär som modelljärnvägsentusiaster. (Och då studerade jag ändå teaterregi...)

Men lägg ut radion på nätet, döpa om den till "podd" – och Bob's your uncle, som de säger där borta.

Sen dess ligger jag lågt när olika konstnärliga uttrycksformer dödförklaras, eller ges maligna diagnoser.

På senare tid har jag hört två radiodokumentärer som fått mig att reflektera över hur mötet med den nakna rösten kan befria oss från föreställningar och fördomar som bildmedierna tynat oss med, utan att vi märkt det.

I P 1 repriseras Måns Mosessons serie "Rädda Sverige", där han möter nättroll som hetsar mot mörkhyade lucior och planerar att fly från Sverige eftersom det blivit för etniskt grumligt.

Det här borde inte gå att göra något drabbande av. Men Mosesson lyckas få trollen att prata, utan förbehåll och reservationer. Och detta gör han inte genom att stryka dem med hårs, låta dem skämma ut sig framför mikrofonen och sen göra slarvsylta av dem i klipprummet. Han håller inte inne med sina kritiska frågor. Men han ställer dem med respekt och nyfikenhet.

Ett annat exempel möter vi i den aktuella P 3-dokumentären "Palmeutredningen inifrån".

I serien ger journalisten Ann-Marie Åsheden för första gången offentlighet åt sina bandade intervjuer med spaningsledaren Hans Holmér. Samarbetet var resultatet av en överenskommelse mellan Holmér och DN:s chefredaktör Christina Jutterström. (Det är föga överraskande det allestädes närvarande alltiallot Ebbe Carlsson som förmedlar kontakterna.) Åsheden lovar att inte använda samtalen förrän mordaren är gripen.

Med facit i hand är det lätt att se tveksamheterna i arrangemanget. Men med lite inlevelseförmåga anar man också drivkrafterna hos alla inblandade. Holmér måste ha känt sig smickrad, och kanske var det välgörande att få tänka högt, samla tankarna och summera dagen. Jutterström skulle få tillgång till ett unikt reportage, och Åsheden

måste ha känt historiens vingslag så starkt att lockarna fladdrade.

Redan efter några minuter av första avsnittet går jag på Ringvägen och kämpar mot gråten. Mårten Palme berättar om den där fredagkvällen när han skulle gå på bio med sin tjej. Hans pappa ringer. "Bröderna Mozart"? Den har vi också funderat på. Mårten hör sin mamma säga i bakgrunden att de vill inte gå med oss fattar du väl!

ALLT ÄR BEDÖVANDE vardagligt. Dokumentären ger oss en avstämning mellan då och nu, mellan ett Sverige där en statsminister kunde ta en livvaktslös promenad genom ett lönehelgslulligt Stockholm, och en värld där det blivit en självklarhet att få sina skor röntgade innan man går ombord på flygplanet.

Vid det här laget kan vi den utan och innan, berättelsen om den knotiga länspolismästaren som schabblade bort vår viktigaste mordutredning, motades bort från scenen och tillbringade sina sista år med att skriva halvka-sa deckare.

Holmér säger att han inte skulle kunna leva med att mordet förblir ouppklarat. När han pratar tillitsfullt med någon som inte vill sätta dit honom låter han nästan chockerande vettig. Åtminstone tills tunnelseendet sätter in.

När åklagarna vrenskas med hans PKK-spår går han igenom alla vittnesförhör, i jakt på något som knyter PKK till mordplatsen. Till slut hittar han sitt vittnesmål. Någon har sett en mörkhårig mustaschprydd man på andra sidan Sveavägen.

– Typiskt kurdutseende, säger Holmér.

När någonting inträffar som ingen har kunnat föreställa sig befinner man sig i väglöst land. Alla är chockade och handfallna. Någon måste kliva fram och ta befälet. Alla andra sitter på läktaren och samlar ihop till sina förkastelsesdomar.

Det sägs att segren skriver historien. Men den skrivs också av oss på läktaren, och för varje gång vi traderar berättelsen om den kurdhatande klåparen, desto sannare ter den sig.

Man får en kuslig känsla av att berättelsen var färdigskriven redan från början. Alla nationella trauman behöver en syndabock. Den här dokumentären komplicerar berättelsen.

"Redan efter några minuter av första avsnittet går jag på Ringvägen och kämpar mot gråten."

THE SUBMARINER

Created for divers in 1953, the Submariner is a universal symbol of waterproofness and reliability. It remains one of the most iconic watches of all time. Now, with a new 41 mm case and a next generation movement, the story of the Submariner continues.

#Perpetual

OYSTER PERPETUAL SUBMARINER DATE
IN 18 CT WHITE GOLD

KRONS
STOCKHOLM
krons.se

— 1851 —
NYMANS UR
STOCKHOLM
WATCHES & JEWELRY
WWW.NYMANSUR.COM